

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
ВІТЧИЗНЯНОЇ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ**

Науковий збірник

Випуск 3

Видавничий дім
«Гельветика»
2024

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор:

Соколенко Ольга Леонідівна – доктор юридичних наук, професор, декан юридичного факультету, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Члени редакційної колегії:

Алексєєнко І.Г., доктор політичних наук, кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри цивільного, трудового і господарського права, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Булат Є.А., доктор юридичних наук, професор кафедри цивільного, трудового і господарського права, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Гошовський В.С., доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри адміністративного і кримінального права, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Дрозд В.Г., доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, начальник 3-го відділу науково-дослідної лабораторії проблем правового та організаційного забезпечення діяльності Міністерства, Державний науково-дослідний інститут Міністерства внутрішніх справ України

Корнякова Т.В., доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, завідувачка кафедри адміністративного і кримінального права, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Ліпінський В.В., кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри адміністративного та митного права, Університет митної справи та фінансів

Макушев П.В., доктор юридичних наук, професор, декан юридичного факультету, Дніпровський гуманітарний університет

Марченко О.В., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільного, трудового та господарського права, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Мацей Борський, доктор філософії, декан факультету адміністрування та менеджменту, Університет Humanitas, Сосновець (Республіка Польща)

Мінченко С.І., доктор юридичних наук, професор, габілітований доктор правничих наук (Республіка Польща), начальник управління правового забезпечення економіки оборони, безпеки та санкційної політики, Департамент юридичного забезпечення Міністерства економіки України

Патерило І.В., доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри цивільного, трудового і господарського права, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Пиріг І.В., доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії, Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ

Сачко О.В., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри адміністративного і кримінального права, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Столітній А.В., доктор юридичних наук, професор, професор СК № 1 Інституту підготовки юридичних кадрів для Служби безпеки України, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Тертишник В.М., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри правоохоронної діяльності та кримінально-правових дисциплін, Університет митної справи та фінансів

Хрідочкін А.В., доктор юридичних наук, кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри загально-правових дисциплін, Дніпровський гуманітарний університет

Чабаненко М.М., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільного, господарського та екологічного права, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Чаплинська Ю.А., доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри кримінально-правових дисциплін, Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ

Шуба Б.В., доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри адміністративного і кримінального права, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Юзікова Н.С., доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри адміністративного і кримінального права, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Юрчишин В.М., доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри міжнародної та кримінальної юстиції, Чернівецький навчально-науковий юридичний інститут Національного університету «Одеська юридична академія»

Науковий збірник містить статті, що висвітлюють питання з різних галузей права.
Видання розраховане на викладачів юридичних факультетів вищих навчальних закладів,
а також осіб, які цікавляться питаннями розвитку юридичної науки в Україні.

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Зміст наукових праць не завжди збігається з точкою зору редакційної колегії.

**Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet рішенням вченої ради
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара
(Протокол протокол № 3 від 31.10.2024)**

Офіційний сайт: apnl.dnu.in.ua

Засновник: Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

**Науковий збірник «Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції» є фаховим виданням категорії «Б»
на підставі Наказу МОН України від 9 лютого 2021 року № 157 (додаток 4)**

*Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)
Рестрація суб'єкта у сфері друкованих медіа: Рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення
№ 2053 від 13.06.2024 року*

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 340.1

DOI <https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-3-1>

Musayev Hafiz Maharram oghlu,

PhD in Law, Doctoral Student at the Department of Human Rights and Information Law of UNESCO, Faculty of Law, Baku State University of the Republic of Azerbaijan

TERRORISM AND ITS IMPACT ON INTERNATIONAL SECURITY

ТЕРОРИЗМ І ЙОГО ВПЛИВ НА МІЖНАРОДНУ БЕЗПЕКУ

In modern times, terrorism is one of the main threats to states, even the first. The main purpose of the article is to educate the future generation about the history, circumstances and purpose of the emergence of terrorism, as well as measures to combat terrorism, as well as other areas of security activities, and to increase their role in this fight.

Detailed information was given on the fight against terrorism and radicalism, which seriously threaten security in modern times, as well as the international geography of terrorism, the work done in the field of fighting international terrorism and religious extremism. It also mentions the connection and networking of terrorist and extremist organizations. It has been noted that terrorism is one of the most dangerous, difficult to predict, and is being implemented in more and more diverse forms, taking on a more menacing scale. In short, this article aims to describe the basic concepts of terrorism.

Key words: *security, threats, extremism, diplomacy, organized crime.*

Нині тероризм одна із головних, і навіть перша, загроза державам. Основною метою статті є просвітництво майбутнього покоління про історію, обставини та цілі виникнення тероризму, про заходи боротьби з тероризмом, а також інші напрями охоронної діяльності, та підвищення її ролі у цій боротьбі.

Подана докладна інформація про боротьбу з тероризмом та радикалізмом, які серйозно загрожують сучасній безпеці, про міжнародну географію тероризму, про роботу, що проводиться у сфері боротьби з міжнародним тероризмом та релігійним екстремізмом. Також згадується про мережу і зв'язок терористичних та екстремістських організацій. Зазначається, що тероризм є одним з найнебезпечніших, важко передбачуваних явищ, яке реалізується у все більш різноманітних формах, набуваючи загрозливих масштабів. Коротко кажучи, ця стаття має на меті описати основні концепції тероризму.

Ключові слова: *безпека, загрози, екстремізм, дипломатія, організована злочинність.*

Terrorism has long been studied as an object of scientific analysis. At the same time, taking into account the multifaceted nature of this phenomenon, different approaches are applied, certain aspects of it are revealed.

From the moment a person is formed, there is a merciless, never-ending struggle between good and evil within him, this struggle accompanies him for centuries and sometimes leads him to seditious and cruel actions that do not fit into morality. The great historical "road of development" goes back to the earliest and most "prominent" manifestations of past violence and terror, even to primitive society and slavery. In different socio-economic formations, people resorted to unprecedented cruelty, torture, and even terrorism with the desire to acquire wealth, thrones, and territories, to realize certain insidious goals, and to take revenge. These

actions, which are against humanity and morality, and undermine the security architecture of the civilized world, have sometimes been considered as the most acceptable way to achieve the goal.

According to some experts, the history of terrorism covers several centuries. Another group of researchers think that terrorism originated from ancient times. It should be emphasized that the ideas about the so-called revolutionary origin of terrorism are widespread among a significant number of scientists and politicians. Its origins are usually attributed to the French Revolution of the 18th century and the October Revolution of 1917 in Russia. In fact, the roots of terrorism go back to ancient times, and its implementation in different forms is characteristic of different historical periods and numerous political movements [1].

M. Yordanov takes the emergence of terrorism to the era of the creation of man (the era of Cain and Abel), and calls Cain, who killed his brother Abel, the first terrorist. In the process of struggle for power and wealth in ancient civilizations, the terror of the authorities against peoples is widespread. In Egypt, even under the pharaohs, terror was widely practiced both against the Egyptians themselves and against the ancient peoples exiled to the banks of the Nile. In the ancient Egyptian language, a peculiar, illogical, at first glance expression "living dead" was in circulation.

All kinds of secret societies in India and China practiced terrorist methods. Today, the "Ismaili Sect" caused real terror to the rulers of the lands that are part of Iran and Afghanistan. [2]. The Ismaili sect, which emerged at the end of the 11th century, kept the whole East in fear. His main weapons were believed to be specially trained, drug-operated kamikazes.

The new stage of terrorism falls in the middle and second half of the 19th century. It was at this time that well-organized radical left movements emerged in Europe, the United States, and Russia to influence their governments. In Russia, they were populists (later Socialist-Revolutionaries), in France, Italy, Spain, and the United States, they were anarchists.

Terrorism has its roots in long-standing ethnic, religious, socio-economic, political-legal problems and contradictions, which state bodies do not solve or solve without considering their essence.

The authorship of the concept of "terror" was S.L., who translated it from Latin to French as "a synonym of fear that reigns in a despotic state." It is attributed to Montesquieu [3].

"Terrorism" is a Latin word derived from the word "terror", which means fear, terror. One of the main means of achieving terrorists' goals is to create intimidation, an environment of fear, and uncertainty about the safety of their lives and those of their loved ones. In modern times, terrorism has been given a number of definitions by various states and organizations.

In this regard, the concepts of "terror" and "terrorism" should be distinguished from each other. In modern literature, the term "terror" is used to describe the violence and intimidation policies of dictatorial or totalitarian regimes against the citizens of their country. Terror as a method of

fear was adopted by rulers in antiquity in relation to conquered peoples. But the "rulers" who fought against the omnipotence of the kings and overthrew them became more ruthless "terrorists" than the hereditary monarchs.

In turn, "terrorism" is usually understood as the violence of the "weak". It can be radical political opposition, former extremist-minded national or religious minorities, religious fanatics and others" [4].

Most researchers agree that the term "terrorism" came into widespread use after the French bourgeois revolution of 1789-1794. In 1798, Terrorism was defined as a "system of fear" in the dictionary of the French Academy of Sciences. In Great Britain this is referred to as the "reign of terror" [5]. Later, the term became widespread and came to mean any control system based on fear. Until recently, the word "terror" was used very broadly and meant the whole spectrum of different shades of violence [6].

Although all these events had a significant impact on the course of history, terrorism itself did not pose a serious threat to humanity until the 20th century. Since then, the situation regarding the manifestation of terrorism in the world has changed dramatically. Its various forms have radically escalated and differentiated.

Terrorism has become a tool of resistance against the existing political regime and institutions, legitimate power structures. Terrorist activities began to manifest themselves in the massacre of innocent people who had nothing to do with politics.

The first half of the 20th century was already marked by the transition of extreme right-wing organizations to terrorist activities, among which we can mention the Romanian "Iron Guards" and various national separatist and fascist movements in Germany, France and Hungary [7]. The second half of the 20th century should be specially mentioned as a separate stage in the development of terrorism. The totality of manifestations of terrorist activities of this period is usually called "International Terrorism". At the end of the 20th century, Terrorism has become one of the global problems of our time.

Modern Political science dictionary defines Terrorism as a form of armed violence for political purposes. It is not a movement of the masses, but of small but carefully organized underground

terrorist groups. As a means of achieving goals of a more political nature, terrorists commit acts of violence against individual citizens, mainly officials, as well as destruction of material objects, arrests, hostage taking, and explosions in public buildings, streets, and airports. The main goal of terrorist violence is to undermine the authority of the authorities by creating an environment of fear among the population.

At the same time, the goal is to attract the attention of the international community to one or another socially important problem, to widely promote the terrorist group and to give it political importance. This method of political struggle has been and is being used by groups with very different ideological orientations. However, terrorists often accompany their actions with quite specific political demands.

It is completely impossible to agree that terrorism is only clandestine, local armed violence. Terrorism has long had the status of an international, global scourge that has no borders, spreads spontaneously and unpredictably, relies on international organizational structures and finance. Terrorist organizations create unified management bodies, management system and planning units. Conferences and meetings of the leaders of the largest groups, coordination of the activities of organizations of different nations were noted.

In order to understand the essence of terrorism, it is necessary to distinguish it from seemingly similar phenomena such as extremism and radicalism.

"Extremism" (Latin *extremus* – extreme) is adherence to extreme, mainly violent means to achieve political goals [8]. In the modern world, extremism manifests itself in the desire to destabilize existing social structures and political institutions. This is done with their help. Ideological- theoretical basis of extremists is organized by radical ideological concepts and religious fundamentalism. Extremist leaders demand from their follower's complete obedience and unquestioning execution of any order.

Radicalism (lat. *radix* – root) is a term that refers to political ideas and actions aimed at radical change in existing social and political institutions [9]. Radicalism is characterized by the desire for rapid change, justification of strong methods to achieve goals.

From here it can be concluded that radicalism is a political way of thinking expressed in a certain political position, unlike extremism. Radicalism may not be concerned with practical politics at all, but may be concentrated in the sphere of theory. The act of extremism manifests itself in political activity, in the use of extreme, mostly violent means of political struggle. Ideological postulates of radicalism can serve as a theoretical rationale and rationale for terrorism, while extremist ideas are characterized by an aggressive attitude, intolerance, one-dimensionality, a tendency to accept extreme solutions to problems, and a tendency to define means, methods, scale, and objects.

Terrorism is the activity of various anti-state forces that influence political power structures through violent crime. These forces mainly belong to illegal extremist political organizations.

Extremism is the ideological and emotional basis for terrorist activity, its essence and content.

Based on the above-mentioned characteristics, it can be said that Terrorism reflects the socio-political contradiction of the manifestation of extremism and expresses the danger of ideologically motivated violence or its application, in order to change the state policy for the sake of the interests of certain forces (groups), using various methods to intimidate the population and influence the authorities. , is a form of radical manifestation expressed using psychological methods.

The contradiction mentioned in the definition emerges in society when the interests of a small radical group cannot be realistically represented within the legitimate political process. This extremist group can be united on social, ethnic or religious lines.

The most complete understanding of the essence of terrorism as a socio-political phenomenon is realized by revealing its elements.

The first of these is the purpose of terrorist activity. Terrorism is impossible without a specific goal that justifies and justifies the political violence committed. For example, in the late 80s of the 20th century, the most famous terrorist organization Al-Qaeda, created by Osama bin Laden, announced the goal of uniting the Arabs of the world to create a "Muslim state" [9].

Radical and separatist movements base their activities on the ideas of terrorism and use terrorist

methods to achieve an illegal result with a clear political content. Their goal is to force the political leadership of a country to comply. Representatives of totalitarian and fundamentalist ideology, such as Islamic fundamentalists, radicals, and fascists, use terrorism as a tool to achieve their goals related to the struggle for power.

History and modern experience show that terrorism arises from the struggle for power, influence on it in terms of certain socially important interests. Terrorism is almost always politically motivated and aimed at specific political outcomes.

The second important element of terrorism is the subjects of terrorism, which are quite diverse, non-state structures that declare extremist, radical ideas and political doctrines. In modern conditions, they are often presented in the form of terrorist organizations and groups that represent branched network structures.

Modern researchers do not agree with this structural element. A number of scientists believe that the subjects of terrorism are mainly state organizations. Thus, Terrorism is explained as acts of violence by individuals, organizations, and first of all state bodies aimed at eliminating unwanted state and political figures and disrupting the legal stability of the state in order to achieve certain political results.

Other scholars believe that the nature of this negative social phenomenon is not related to state violence, but refers to the activities carried out with the threat of applying or using violence by specific individuals for political purposes within the framework of a certain political strategy.

The third element of terrorism is the objects of terrorist influence, what exactly are terrorist acts aimed at. Usually these are the first persons of the state, politicians, government representatives at various levels, as well as crowded places, schools, hospitals, energy centers, military facilities. Special services, border agencies and other structures fighting against terrorism should be selected as objects.

The goals of terrorists are to force the authorities to accept the conditions and demands put forward, to influence public relations (politics, economy, social security, culture, freedom, people's security, etc.).

The fourth element of terrorism is the means and methods of terrorism. Their list is growing, tools and methods are being improved, and they

are constantly becoming more complicated against the background of technological progress.

Today, the means and methods of terrorist acts are presented in various armed and other forms of violence. Their spectrum ranges from kidnapping, murder, robbery, sending parcel bombs and blackmail letters, bombings, armed attacks, hostage taking, etc.

Terrorism, as a socio-political event, has certain characteristics and specific features that make up its internal content, which are different from other events.

The arsenal of methods and forms of terrorism is constantly expanding. In principle, any infrastructure, any industrial facility, technological structures, waste warehouses of the society whose damage is full of environmental disasters can become the object of terrorist attacks.

Terrorism destroys the social environment, poses a threat to people's lives, health, and safety of property. As a result of the commission of terrorist acts, tension and panic often arise in the society. Civilians become hostages of the situation, and terrorists are capable of taking the most extreme measures in their actions.

Modern terrorism is characterized by its openness it is distinguished by the propaganda nature of terrorist acts. It directly harms the interests of some subjects in order to commit socially dangerous acts and force other people to behave in accordance with the interests of terrorists.

The main goal of terrorist forces is to change the dominant worldview. The world is tired of wars, revolutions and other upheavals accompanied by blood. In all developed countries of the West, human life has been declared the main value. Radical extremist forces quickly realized that the best way to put pressure on the authorities is to show that they are capable of endangering human life. The possibility of a terrorist act always creates anxiety among the masses, and the power structures are obliged to immediately restore calm in society, or even compromise.

In the United States of America – "terrorism is the use of politically motivated violence committed by persons not representing this state, or by unlawful persons, with prejudice against an unlawful group of persons" (US Code of Laws, article 2656 f (d), section 22, definition although it has a somewhat formal character from a legal

point of view, it also opens up a wide space in the struggle against the state and its bodies.

The US FBI views "terrorism" as the illegal use of force or violence against citizens or property to intimidate or compel the government, the population or any part of them to do something for any purpose. The US Department of Defense defines terrorism as "the intentional use of violence or coercion with the intent to coerce or intimidate governments or societies as a means to achieve political, religious, or ideological goals" [12].

Terrorism can be defined in another form: "Terrorism is an activity carried out by organized terrorist groups against the representations of foreign countries and international organizations outside the national borders and by creating panic."

At the same time, if we define terrorism from a political point of view, then we can say that terrorism is violence against people.

The analysis of terrorism shows that its source is related to economic, political, religious and other conflicts of public life at the global, regional and local levels [13].

In terms of the purpose of the attack, terrorism harms people's lives, health, property, rights and legal interests and disrupts public life. Violence is mostly physical and results in serious bodily injury and even death. It is also accompanied by a psychological impact and usurpation of various benefits that are particularly characteristic.

Terrorism can manifest itself in the destruction of any object: airplanes, administrative buildings, residences, military ships, life support facilities, etc. Even damage to property by terrorist groups without harming human life can be called an act of terrorism.

Terrorism is a powerful psychological manipulation of large masses of people, creating fear and straining interstate relations. If "Terrorism", which has already become global, was viewed as a local phenomenon, in our modern era, the fight against institutionalized terrorist organizations is relevant. Among the famous terrorist groups, we can give an

example of ISIS, Al-Qaeda, Hezbollah, and PKK, which are more widespread in the world today [14].

At the present time, Terrorism is related to the life activity of the world society and different spheres of individual states (politics, national relations, religion, economy, etc.). As a result, various forms of terrorism have emerged. These include political, economic, nationalist, religious, criminal, ecological and. etc. forms of terrorism can be attributed.

– The goal of the members of the group creating the political terror is to achieve political, social and economic changes and interstate relations within this or another state.

– Nationalist terrorism is based on the solution of the national issue.

– Religious terrorism is when military groups of any religion fight against people of a different religion.

– Criminal terrorism is creating chaos and tension in order to get more income based on criminal business (drug business, illegal arms trade, etc.).

– Environmental terrorism is the activity of groups that use violent methods aimed at the scientific and technical process, environmental pollution, killing of living beings.

One of the main issues facing states in modern times is ensuring the security of states and citizens by strengthening the fight against international terrorism on the basis of cooperation.

Eliminating terrorism and its causes, organizing the common resistance of the world states to this terrible crime against humanity remains one of the important and urgent issues to be solved before humanity in the age of modern globalization. Currently, terrorism is the most serious and global threat to the human rights system and civilization, becoming the main threat to peaceful living as a whole. This terrible terrorist crime, which has serious social, political and psychological effects with its devastating and immeasurable character, also prevents economic progress and development.

BIBLIOGRAPHY:

1. International Terrorism and its negative impact on Azerbaijan, methodology. Azerbaijan National Library named after M.F. Akhundov, Ministry of Culture and Tourism of the Republic of Azerbaijan. Baku, 2009. Page 51. Electronic resource. <http://anl.az/download/btvoat.pdf> (View date: 02.05.2023).

2. Law of the Republic of Azerbaijan on the accession of the Republic of Azerbaijan to the International Convention "On Combating the Financing of Terrorism". Electronic resource. <https://e-ganun.az/framework/2699> (View date: 10.05.2023).

3. Crimes of State. A. Critical Analysis of the ILCs Draft Article 19 on State Responsibility. Berlin – New York. 1982, p. 42.

4. Ganor, Boaz, "Defining Terrorism: Is One Man's Freedom Fighter?" *International Policy Institute for Counter-Terrorism*, 24 September 1998. P. 33.
5. European Parliament, Report on the two proposals, Final A5-0003/2002 of January 2002.
6. Documents DH-S-TER MISC 3, Strasbourg, 18 February 2002.
7. Sageman, Marc "Jihadi Networks of Terror" in *Countering Modern Terrorism: History Current Issues and Future Threat*, edited by Katherina von Knopetal, Second International Security Conference, Berlin, Germany, December 16–17, 2004. P. 48.
8. Wilkinson P. *Terrorism and the liberal state*. New York, university press, 1980. P. 44.
9. Sageman, Marc, 2004. *Understanding Terror Network*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press. P. 54.
10. Meyand Le Terrorizme, Paris, 1997. P. 38.
11. Official Journal of the European Communities, L.344 28.XX.2001. P. 12.
12. Documents OSCE: Decision 1, "Combatting terrorism", MC (9). DEC 1, anne and MC.DOC/2/01 of 4 December 2001. P. 83.
13. Res. AG/RES 1840 (XXXII-O/02), 3 June 2002. P. 31.
14. Wright I. *Terrorist Propaganda*. London 1991. P. 22.

Чубата М. В.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії права та держави
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

ВИСВІТЛЕННЯ ІСТОРИКАМИ ТА ПРАВОНАВЦЯМИ ЕТАПІВ РОЗВИТКУ ФІНАНСОВОЇ СИСТЕМИ І ГРОШОВОГО ОБІГУ ГЕТЬМАНЩИНИ: ВІД АВТОНОМІЇ ДО ПІДПОРЯДКУВАННЯ ЦАРАТУ

COVERAGE BY HISTORIANS AND LEGAL SCHOLARS OF THE STAGES OF DEVELOPMENT OF THE FINANCIAL SYSTEM AND MONETARY CIRCULATION OF THE HETMANATE: FROM AUTONOMY TO SUBORDINATION TO THE TSAR

У статті здійснено стислий історіографічний аналіз новітніх публікацій істориків та правознавців, безпосередньо присвячених дослідженню різних аспектів історії становлення та розвитку фінансової системи і грошового обігу Гетьманщини. Метою статті є з'ясування особливостей переосмислення авторами наукового доробку своїх попередників та узагальнення наявних історико-правових знань з досліджуваної проблеми. Наголошується, що досліджуючи різні аспекти історії розвитку фінансової системи і грошового обігу Гетьманщини науковці основну увагу зосередили на таких питаннях як витoki становлення фінансової системи Гетьманщини; види податків та їх характеристика; основні категорії платників податків та їх внесок у функціонування фінансової системи; особливості фінансової системи міст Гетьманщини та формування міських бюджетів; особливості митної та тарифної політики за доби Гетьманщини; проблема грошового обігу в Україні за козацької державності; політика царизму в фінансовій сфері та ін. Акцентовано увагу, що окремим аспектом історики та правознавці висвітлюють проблему грошового обігу на українських теренах, де до початку XVIII ст. в грошовому обігу були, крім власної, також іноземні монети, зокрема польський злотий, литовська копа, західноєвропейський талер, російський карбованець. Виокремлено такі основні етапи розвитку фінансової системи і грошового обігу Гетьманщини, як становлення фінансової системи, період повної фінансової автономії Гетьманщини, роки запровадження царизмом різних видів обмежень в фінансовій діяльності гетьманів, період відносного послаблення фінансового контролю з боку царських урядовців в роки гетьманування К. Розумовського, втрата фінансової самостійності Гетьманщини та остаточне поглинання українських теренів Московщиною. Авторка дійшла висновку, що багато аспектів історичного минулого України, зокрема й самостійності у фінансовій сфері, ще потребує подальшого глибокого узагальнення та осмислення.

Ключові слова: *Українська козацька держава, фінансова система Гетьманщини, податки, автономія, історіографія, національна державність.*

The article provides a brief historiographical analysis of the latest publications by historians and legal scholars directly devoted to the study of various aspects of the history of formation and development of the financial system and monetary circulation of the Hetmanate. The purpose of the article is to clarify the peculiarities of the authors' rethinking of the scientific work of their predecessors and to summarize the available historical and legal knowledge on the issue under study. It is emphasized that when studying various aspects of the history of the financial system and monetary circulation of the Hetmanate, scholars focused on such issues as the origins of the Hetmanate's financial system; types of taxes and their characteristics; main categories of taxpayers and their contribution to the functioning of the financial system; peculiarities of the financial system of Hetmanate cities and formation of city budgets; peculiarities of customs and tariff policy during the Hetmanate era; the problem of monetary circulation in Ukraine under the Cossack Statehood; Tsarist policy in the financial sector, etc. It is emphasized that historians and jurists highlight the problem of money circulation in the Ukrainian territory, where by the beginning of the 18th century, in addition to their own coins, foreign coins were also in circulation, in particular the Polish zloty, Lithuanian kopa, Western European thaler, and Russian ruble. The author identifies the following main stages of development of the financial system and monetary circulation of the Hetmanate: the formation of the financial system, the period of full financial autonomy of the Hetmanate, the years of tsarist restrictions on the financial activities of the Hetmans, the period of relative weakening of financial control by tsarist officials during the years of K. Razumovsky's hetmanship, the loss of financial independence of the Hetmanate and the

final absorption of Ukrainian territories by Moscow. The author concludes that many aspects of Ukraine's historical past, including its financial independence, still require further in-depth generalization and comprehension.

Key words: *Ukrainian Cossack state, financial system of the Hetmanate, taxes, autonomy, historiography, national statehood.*

Актуальність теми дослідження. Вже не одне століття вітчизняні науковці досліджують різні аспекти історії становлення та розвитку фінансової системи і грошового обігу за доби Гетьманщини, проте обмежений обсяг доступної джерельної бази, що стосується козацької України, а також суперечливі підходи щодо трактування вченими багатьох подій та явищ досліджуваного періоду, їх ролі та значення в історії національного державотворення дають підстави стверджувати, що ще й сьогодні ця проблематика залишається малодослідженою та дискусійною.

Аналіз останніх джерел та публікацій. Серед сучасних публікацій, що безпосередньо стосуються досліджуваної нами проблеми, варто виокремити, на нашу думку, праці С. Голубки, В. Єрмолаєва, Є. Калюги, А. Козаченка, Л. Мельника, В. Орлика, М. Петричука, Л. Савченко, Т. Татарової, В. Утвенка, А. Юхимчука [1], в яких, зокрема, вміщено фактичний та аналітичний матеріал про витоки національної фінансової системи та її грошового обігу, в тому числі й за доби Гетьманщини. Щодо джерельної бази, то найбільш повно з наявних видань, вона опублікована окремими підрозділами у дослідженнях Л. Мельника [2], а також В. Єрмолаєва та А. Козаченка [3].

Метою статті є стислий історіографічний аналіз новітніх публікацій, присвячених історії становлення та розвитку фінансової системи і грошового обігу за доби Гетьманщини та з'ясування особливостей переосмислення авторами наукового доробку своїх попередників та узагальнення наявних історико-правових знань з досліджуваної проблеми.

Виклад основного матеріалу. Запорізька Січ, яка фактично проклала шлях для становлення Гетьманщини, маючи деякі ознаки держави, зокрема наявність органів публічної влади, війська, судових інституцій, не мала власної грошової системи, адже її грошовий обіг забезпечувався монетами з сусідніх країн. Фактично лише за гетьмана Б. Хмельницького було створено повноцінну державну скарбницю з відповідною структурою фінансів і митних зборів,

а у столичному Чигирині було започатковано карбування власних українських грошей.

Варто погодитись з твердженням С. Голубки, що значний вплив на становлення фінансової системи Гетьманщини мав досвід Речі Посполитої, про що свідчить збереження за часів Б. Хмельницького деяких польських податків, що були на українських теренах ще до Національної революції середини XVII ст. Певний час в грошовому обігу Гетьманщини продовжували застосовуватись і польські та литовські монети [4, с. 148].

Населення Гетьманщини обкладалось різними видами податків, наприклад стацією, орендними та митними зборами, податками з промислів (виробництва та продажу горілки, тютюну, дьогтю та ін.), торговельними (ярмарковими) податками тощо. На думку Л. Мельника, найбільшим податком була стація, яка стягувалась продовольством і частково грішми і йшла на утримання козацького війська, а також і російського, яке перебувало в Україні [5, с. 177]. Розміри її були різними і залежали від місцевих умов. Постійної системи оподаткування на той час не було, стація бралась в одних місцевостях залежно від кількості волів і коней, в інших – від кількості землі. На користь гетьманської адміністрації йшла «показанщина» (податок на гуральництво, введений Д. Многогрішним) і тютюнова десятина, яку сплачували посполиті селяни, що сіяли тютюн. Від казана горілки козаки платили 50 копійок, а посполиті – по 1 карбованцю [5, с. 177]. Як правило, податки підтверджувалися гетьманськими універсалами, а також спеціальними грамотами.

Крім податків, які надходили на користь гетьманської адміністрації, селяни і міщани обкладалися зборами на утримання органів міського самоврядування (магістратів і ратуш) та на церкву («осінщина», «помірне», «вагове» і «торгове»). Розмір податків не був точно визначений, що давало старшині можливість зловживати цим.

Основними платниками податків були селяни та міське населення. Як стверджує Л. Мель-

ник, козацька старшина, шляхта, духовенство були звільнені від сплати податків. Від сплати переважної більшості державних податків звільнялися також і рядові козаки, які виконували військову повинність [5, с. 177–178].

Дослідженню фінансової системи міст Гетьманщини присвятив одну із своїх публікацій В. Утвенко [6]. За правовим статусом існували магістратські та ратушні міста. Магістратські міста перебували, порівняно з ратушними, у більш привілейованому становищі, маючи, крім самоврядування та права на володіння землею, власне судочинство, податкову систему, а також певні пільги для населення щодо ремесла і торгівлі.

Стосовно міських бюджетів, то їх кошти витрачались на виконання містами державних повинностей, зокрема підводної, на утримання на постійній військових і посланців, на ремонт міських укріплень і споруд, а також на фінансування посадових осіб органів міського самоврядування [6, с. 38–39].

Як констатує С. Голубка, першою спробою врегулювати тарифну справу Гетьманщини в умовах ліквідації польського правління став універсал від 28 квітня 1654 р., яким Б. Хмельницький запровадив митні збори, які стягувались з іноземних купців, що торгували на українських землях. Ця традиція зберігалася і у подальшому. Наприклад, 8 грудня 1667 р. гетьман Правобережної України П. Тетеря видав універсал, яким встановлював розмір ввізного мита за тарифами 1654 р., а згідно з універсалом І. Самойловича від 8 березня 1679 р. встановлено мито від продажу завезених в Україну товарів або вивезених з України для продажу товарів від 100 золотих по 2 золотих [4, с. 148–149]. З товарів, що ввозилися на територію Гетьманщини, стягувався збір, який мав назву індукта, а з вивізних товарів бралася евекта. Розмір митних зборів (ввізне та вивізне мито) з торговців становив близько 2% вартості товару [4, с. 149–150].

У 1655 р. введено посаду Генерального підскарб'я, який відав державними фінансами. С. Голубка, дослідивши групу джерел, звертає увагу, що за свідченнями П. Алепського, загальний річний бюджет Гетьманщини часів Б. Хмельницького складав не менше 1 млн золотих, а за даними Л. Гвоздик-Пріцак – близько

7,5 млн золотих щорічно [4, с. 149]. Доречним тут буде звернення до думки Л. Мельника, що ще Березневі статті 1654 р. передбачали, що всі податки з населення повинні збиратися в царську казну, але значна їх частина мала витрачатися на потреби гетьманського уряду, головним чином на утримання козацького війська, проте протягом всієї другої половини XVII ст. (за винятком 1666–1668 рр.) до царської скарбниці податкові суми з території Гетьманщини практично не надходили: їх збір козацька старшина повністю зосередила в своїх руках [5, с. 176]. Отже, у другій половині XVII ст. українські гетьмани зберігали повну автономію у фінансовій галузі.

Окремим аспектом історики та правознавці висвітлюють проблему грошового обігу на українських теренах. Як зазначає С. Голубка, «до початку XVIII ст. на території Гетьманщини в грошовому обігу були, крім власної, також іноземні монети, зокрема польський злотий, литовська копа, західноєвропейський талер, російський карбованець. Крім того, значна частина податків збиралася натурою» [4, с. 150]. Багато податків мали локальний і тимчасовий характер. Митні збори досліджуваної доби поділяються науковцями на «довізні, транзитні та внутрішні» [4, с. 150]. Більш детально про це подає фактичний матеріал в своїй книзі Л. Мельник [4, с. 134–135], а також в своїй статті С. Голубка [4, с. 153–154]. Безпосередньо на місцях, як наголошує В. Орлик, податкову політику реалізовували полковники та сотники [7, с. 25].

Звертають увагу дослідники й на факт відсутності посадової особи, яка б відала державними фінансами, крім існування посади Генерального підскарб'я в період гетьманування І. Брюховецького, тому гетьман, як глава держави, зосереджував найважливіші фінансові повноваження: відав «військовим скарбом», призначав чиновників фінансової канцелярії, керував збиранням податків, встановлював і контролював статті доходів та видатків бюджету Гетьманщини, причому довгий час, фактично аж до гетьманування І. Мазепи, «особисті кошти гетьмана і державні не відмежовувалися» [9, с. 109]. До речі, дуже влучне термінологічне уточнення застосував з цього приводу у своїй праці С. Голубка, що «гетьманські та військові прибутки були нероздільними» [4, с. 150].

У 1710 р. спробу розділити власні і державні кошти зробив гетьман П. Орлик, закріпивши ці норми в своїй Конституції, в якій у IX параграфі було зафіксовано про розмежування державної скарбниці і особистих коштів гетьмана, а для розпорядження державною казною мав обиратись генеральний підскарбій [9, с. 110], тобто використовувався досвід правління у фінансовій сфері гетьмана І. Брюховецького.

Щодо політики царизму у цій сфері, то, як констатує В. Орлик, першим масштабним інкорпораційним заходом уряду Російської імперії стало запровадження у 1722 р. Малоросійської колегії, на яку відповідно до царської інструкції поряд з іншими адміністративними функціями покладалися й фіскальні («денежные и хлебные сборы собирать в доходы государевы»). Ліквідується імунітет козацької старшини та духовних власників. Оподаткування козацької старшини у 1724 р. збільшило надходження до царського бюджету на 21%. Основними статтями оподаткування населення Гетьманщини Малоросійською колегією в 1722–1724 рр. були покутне і скатне, медова десятина, показанщина, тютюнова десятина, збори з млинарства, з мостів і перевозів, з броварів, помірне від вина й меду та ін. [7, с. 26]. У 1727 р. Малоросійська колегія скасовується та відновлюється інститут гетьманства. Податковий тиск на Гетьманщину дещо послаблюється.

Поглиблюючи аналіз цього аспекту проблеми Т. Татарова зазначає, що ще одну спробу реорганізації системи фінансів здійснив у 1728 р. гетьман Д. Апостол, подавши Петру I петицію щодо повернення Україні колишніх прав і вольностей, зафіксованих ще в угоді 1654 року. [9, с. 110]. Відповіддю Московії на петицію стали так звані «Решительні пункти», в яких, зокрема, констатувалось, що гетьман не мав права вести дипломатичні переговори, генеральну старшину та полковників затверджував цар, для контролю за фінансами Гетьманщини запроваджувались посади не одного, а відразу двох підскарбіїв – українця та росіянина, мито за товари, які ввозилися в Україну, мало йти у царську казну.

Отже, проведений вище стислий історіографічний аналіз новітніх досліджень дає нам підстави зробити висновок, що державну

скарбницю Гетьманщини було фактично передано під контроль царського уряду, а діяльність обох підскарбіїв регулювалася спеціальними інструкціями, які передбачали керівництво збиранням грошових і натуральних податків, їхніми витратами, контроль над підлеглими їм органами та фінансами магістратів.

Починаючи з часів гетьманування І. Скоропадського, особливо після перемоги в Полтавській битві, царизм, як стверджує Л. Мельник, стає на шлях уніфікації грошового обігу Гетьманщини і Росії. Як відомо, в Україні до початку XVIII ст. в обігу повністю панувала іноземна, переважно польська, монета: золоті (дукати), срібна монета – таляри, леви, чехи, орти, тинфи, шаги тощо. [8, с. 139].

Цей аспект проблеми Л. Мельник висвітлює досить ґрунтовно, зазначаючи, що ще у свій час уряд царя Олексія Михайловича намагався об'єднати монетний обіг Гетьманщини й Росії (наприклад, спроба з виготовленням у Севську «чехів»), проте відсутність належної кількості цінного металу та випуск монети лише одного номіналу – срібної копійки – не давали царизму змоги оволодіти грошовим обігом в Україні, тому уряд Петра I, враховуючи це, а також досвід європейських країн розпочав грошову реформу. Вона охопила період з 1700 до 1718 року. Реформою передбачалося створення монетної системи, заснованої на десятичному принципі, яка б мала значну кількість номіналів золотих, срібних і мідних монет, а також об'єднання російського та українського грошового ринку. Основою для введення нової грошової системи в Росії стала традиційна для неї система лічби: 100 копійок у рублі. Впровадження царем Петром I срібного рубля вагою у 100 срібних копійок матеріалізувало це лічильне поняття. Вага 100 копійок була прирівнена реформою до ваги талюра (28 грамів), що вводило російський рубль у коло європейських монетних систем. Реформа впроваджувалася повільно й обережно. Поряд із мідною копійкою (до якої народ не звик) аж до 1718 року чеканилася срібна; нову, мідну, копійку можна було обміняти на срібну. Крім копійки, чеканилися такі мідні дрібні монети: пів-копійки (деньга), «полушка» (1/4 копійки) та «полполушка» (1/8 копійки). Срібло випускалося, окрім рубля, в номіналах «полтина» (1/2 рубля), «полуполтинник» (1/4 рубля), «гривенник» (1/10 рубля), «пів-

гривенника» (1/20 рубля). Чеканилася й золота монета – червінець (вартість 2 рубля 25 коп.). Ця монетна система проіснувала в основних рисах упродовж усього XVIII ст. [8, с. 139–140].

Реформа дала можливість царському урядові розпочати планомірний наступ на іноземну монету грошового обігу в Гетьманщині. Проте, як констатував Л. Г. Мельник, ще у 10-х роках XVIII ст. в обігу в Гетьманщині переважала польська (й литовська) монета, її лічать, як і раніше, на золоті, копи й таляри. Так, 1716 року у книзі Остерської сотенної канцелярії зазначено, що млин продали за 100 талярів, а землю – за 140 золотих. У книзі Сорочинської сотенної канцелярії зафіксований продаж землі за суму «монети доброї лічби литовської за 40 талярів» (це 1717 рік). Проте вже у другому десятиріччі XVIII ст. поширюються в обігу в Україні російські монети. Починають систематично надходити в Гетьманщину російські срібні копійки: це пов'язано з тим, що саме в ці роки активно здійснюється грошова реформа Петра I й до обігу масово вводиться срібна й мідна монети різних номіналів. У Гетьманщині срібні копійки продовжують лічити на старий, звичний лад – на золоті, копи й таляри – це свідчило, як зазначав М. Котляр, про те, що російська монета на українському ринку за значенням ще поступалася перед іноземною. Процес витіснення іноземної монети в Гетьманщині за І. Скоропадського все ж відбувався повільно: через звичку місцевого люду до іноземної (польської) монети та недовір'я до нової, зокрема, мідної, монети. Щоб зміцнити довіру населення до нових грошей, уряд Росії заборонив ходіння старих срібних копійок, «денег» і «подушок», карбованих до 1698 року. В 20-х роках XVIII ст. в обігу вже значно зросла кількість російської срібної монети – її починають називати державною. Так, в одному із записів в Остерській міській книзі зазначено про продаж млина за 80 золотих «доброї державної монети». Наприкінці 20-х років, зрештою, срібні копійки починають рахувати на рублі, тобто сприймають і російську систему лічби [8, с. 140–141]. Проте повністю російська монета за часів І. Скоропадського ще не витіснила іноземну.

В результаті ґрунтовного дослідження проблеми, Л. Мельник дійшов висновку, що те, що

Гетьманщина мала свій бюджет, свою фінансову систему та грошовий обіг (як і власну судову систему), є, як зазначав В. Барвінський, «істотним вираженням державного владарювання». Тому зрозумілі прагнення гетьманства зберегти керівництво фінансовою справою у своїх руках, оскільки підпорядкування її контролю з боку московського уряду засвідчило б про початок падіння внутрішньої самостійності країни. Зовні це виражалося у постійних клопотаннях І. Скоропадського перед царем про збереження старих традиційних «прав і привілеїв Війська Запорозького» (Гетьманщини). В той же час, як бачимо, фінансово-фіскальна система в Гетьманщині була складна, заплутана, а відтак вельми обтяжлива для населення. Як твердив ще у 1925 р. В. Руднів, фінансове управління в Україні «стояло на низькій ступені розвитку і дуже мляво розвивалося», фінанси гетьманського двору і військового скарбу не були чітко розмежовані, посада генерального підскарб'я за І. Скоропадського так і не була заміщена. В полках полковники мали право на свій розсуд збільшувати або й вводити нові збори, безконтрольно розпоряджатися полковим скарбом, зловживаючи своїм становищем, нерідко привласнювали частину коштів тощо. Гетьман І. Скоропадський – консерватор за переконанням, зберігаючи усталені фінансові інститути, не наважувався зробити бодай найменші кроки щодо реформування фінансової системи Гетьманщини. А тим часом в останній період гетьманування І. Скоропадського царизм, проводячи грошову реформу в Росії, прагнув водночас уніфікувати грошовий обіг України і Росії. В Гетьманщині хоч і повільно, але почався процес витіснення з обігу іноземної монети й впровадження російських грошей [8, с. 141].

У 1754 р. було скасовано митний кордон між Гетьманщиною і Російською імперією. Гетьманщина позбулася самостійної митної системи як одного з найважливіших елементів автономії. Невдовзі на всій території Гетьманщини, що опинилася під протекторатом Російської імперії, було встановлено нові соціально-економічні та фінансові порядки. Особливо жорстким до України, порівняно з попередниками, був курс імператриці Катерини II. За її правління ліквідується інститут гетьманства,

на українських теренах за російським зразком створюються Новоросійська, Малоросійська й Слобідсько-Українська губернії, а фінансова система Лівобережної України об'єднується з російською, фінанси українських губерній долучаються до загальноімперських, вводяться нові статті оподаткування. У результаті наступу російського царизму на автономію України та введення губернського адміністративно-територіального поділу замість полково-сотенного, відповідно до «Учреждения о губерниях» 1775 р. в Лівобережній Україні протягом 1782–1783 рр. з'являються спеціальні фінансові установи – казенні палати, а після уніфікації адміністративно-територіального устрою українських земель відповідно до російських у 70–80-х роках XVIII ст. ключовими фігурами на місцях стають губернатори [7, с. 28]. Отже, можна стверджувати, що цими діями царизму національні фінансові традиції українського державотворення було перервано.

Висновки. Стислий історіографічний аналіз досліджень істориків та правознавців свідчить, що науковці намагалися не лише осмислити та узагальнити наявний матеріал з досліджуваної проблеми, а й акцентувати увагу на значенні досвіду національного державотворення козацької доби. Так, наприклад, аналізуючи досвід функціонування фінансової системи за доби Гетьманщини М. Петричук констатує, що її відмінність від попередньої моделі полягала в тому, що за Гетьманщини податкові надходження реалізовувались тепер в основному у вигляді грошей при стягненні не лише з селян, а й з посадових осіб, тобто натуральна форма справляння податків відійшла в минуле. На його думку, доба Гетьманщини дала значний поштовх подальшому державотворенню на теренах України, але процес національного відродження все ж був перерваний, а постійна залежність від інших держав відбивалася на всіх починаннях, в тому

числі неможливістю здійснювати власну фінансову політику [10, с. 271].

Досліджуючи різні аспекти історії розвитку фінансової системи і грошового обігу Гетьманщини науковці все ж основну увагу зосередили на таких питаннях як витоки становлення фінансової системи Гетьманщини; види податків та їх характеристика; основні категорії платників податків та їх внесок у функціонування фінансової системи; особливості фінансової системи міст Гетьманщини та формування міських бюджетів; особливості митної та тарифної політики за доби Гетьманщини; проблема грошового обігу в Україні за козацької державності; політика царизму в фінансовій сфері та ін.

Історіографічний огляд наявного наукового доробку з досліджуваної проблеми дає підстави виокремити такі етапи розвитку фінансової системи і грошового обігу Гетьманщини, як становлення фінансової системи, період повної фінансової автономії Гетьманщини, роки запровадження царизмом різних видів обмежень в фінансовій діяльності гетьманів, період відносного послаблення фінансового контролю з боку царських урядовців в роки гетьманування К. Розумовського, втрата фінансової самостійності Гетьманщини та остаточне поглинання українських теренів Московщиною.

Історичний досвід боротьби українських державників за національну незалежність, у тому числі й фінансову за доби Гетьманщини, як і в інші періоди національного державотворення, свідчить про потенційну масштабність спроб розбудови власної держави за тих часів, надихає сучасне покоління на активізацію дій щодо збереження та зміцнення незалежності України в умовах розв'язаної росією Великої війни, а також показує, що багато аспектів нашого історичного минулого, зокрема й самостійності у фінансовій сфері, ще потребує подальшого глибокого узагальнення та осмислення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Голубка С. З історії фінансів української державності від Київської Русі до Гетьманщини. *Незалежний аудитор*. 2014. № 2. С.110–117 ; Калюга Є. Фінансово-господарський контроль в системі управління. К. : Ніка-Центр, 2002. 360 с. ; Савченко Л. Правові проблеми фінансового контролю в Україні : монографія. Ірпінь : Академія ДПС України, 2001. 407 с. ; Юхимчук А. Система фінансового контролю – з глибин історії до наших днів. *Трибуна*. 1999. № 1–2. С. 29–30 та ін.
2. Мельник Л. Г. Політична історія Гетьманщини XV ст. у документах і матеріалах. К. : ІЗМН, 1997. 140 с.
3. Єрмолаєв В. М., Козаченко А. І. Органи влади і управління Української держави (друга половина XVII–XVIII ст.). Харків : Право, 2002. 176 с.

4. Голубка С. М. Особливості формування та функціонування фінансової системи Гетьманщини (середина XVII – перша половина XVIII ст.). *Наукові праці Науково-дослідного фінансового інституту*. 2010. Вип. 4. С.148–155.
5. Мельник Л. Г. Боротьба за українську державність (XVII ст.). К. : Освіта, 1995. 192 с.
6. Утвенко В. В. Фінансова система міст Гетьманату другої половини XVII – початку XVIII ст.). *Наукові праці МАУП*. 2007. Вип. 1. С. 38–42.
7. Орлик В. М. Фіскальний апарат Гетьманщини 1654–1764 рр. *Бористен*. 2010. № 8. С. 25–28.
8. Мельник Л. Г. Гетьманщина першої чверті XVIII століття. К. : ІЗМН, 1997. 232 с.
9. Татарова Т. О. Фіскальний контроль на українських землях за часів Гетьманщини (середина XVII ст. – остання третина XVIII ст.). *Юридичний бюлетень*. 2019. Вип. 11. Ч. 1. С. 107–112.
10. Петричук М. В. Генезис розвитку органів державного фінансового контролю в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 7. С. 270–274.

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

УДК 347.931:17.022.2 (045)

DOI <https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-3-3>

Гудима М. М.,

*кандидатка юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри фундаментальних юридичних дисциплін
ПВНЗ «Буковинський університет»*

Гудима-Підвербецька М. М.,

*кандидатка юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри приватного права
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича*

ТАЄМНИЦЯ НАРАДЧОЇ КІМНАТИ ЯК ГАРАНТІЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ СУДДІВ ТА УМОВА ПРАВОСУДНОСТІ СУДОВОГО РІШЕННЯ: ПРАВОВІ ТА МОРАЛЬНІ АСПЕКТИ

SECRECY OF THE DELIBERATION ROOM AS A GUARANTEE OF JUDICIAL INDEPENDENCE AND A CONDITION FOR THE JUSTICE OF A COURT DECISION: LEGAL AND MORAL ASPECTS

Дана наукова публікація присвячена аналізу таємниці нарадчої кімнати суддів, дотримання якої є запорукою ухвалення законного, обґрунтованого та справедливого судового рішення по справі. Увагу зосереджено не лише на правових гарантіях реалізації вказаного інституту процесуального права, а й на моральних аспектах, оскільки буква закону та дух моральності складають основу правосуддя.

Аналіз правового регулювання таємниці нарадчої кімнати та практичних аспектів реалізації даної умови ухвалення судового рішення в сучасному вітчизняному судочинстві виявив ряд нагальних проблем, вирішення яких вбачається необхідним для ефективного здійснення цивільного судочинства: відсутність в місцевих загальних судах оснащених нарадчих кімнат, що могли б забезпечити належне перебування в них суду упродовж процесу ухвалення судового рішення по справі; нецільове використання нарадчої кімнати при здійсненні судочинства у вільний від судових засідань час як суддями, так і іншими учасниками судового процесу; відсутність законодавчого закріплення вимог до устаткування нарадчої кімнати, в тому числі тотальної заборони користування суддями засобами зв'язку; відсутність на законодавчому рівні регламентації тривалості перебування судді (суддів) в нарадчій кімнаті, можливості здійснення перерв та їх тривалості. Видається, що чітка регламентація організаційних аспектів реалізації таємниці нарадчої кімнати на рівні законодавчих актів виступатиме вагомим гарантією ухвалення правосудних судових рішень.

В роботі проаналізовано моральний зміст таємниці нарадчої кімнати, зосереджено увагу на моральних аспектах свободи внутрішнього суддівського переконання та окремої думки судді, який виявився в меншості при ухваленні рішення колегією суддів. Актуальність вказаного аспекту зумовлено тим, що авторитет судової влади залежить від того наскільки в принципах здійснення судочинства включено моральний зміст та як він реалізується на практиці.

Особлива увага приділена окремій думці судді, виявлено її поняття та процесуальні особливості ухвалення, а також проаналізовано зміст в аспекті співіснування з принципом таємниці нарадчої кімнати. Доведено, що реалізація суддею права викласти окрему думку у справі варто здійснювати, забезпечуючи конфіденційність інформації про те що відбувалося в нарадчій кімнаті, яку позицію висловлювали ті або інші судді, які рішення з яких питань пропонували прийняти.

Ключові слова: *нарадча кімната, порядок ухвалення судового рішення, окрема думка судді, правосудність судового рішення, незалежність суддів, принципи судочинства.*

This research publication is devoted to the analysis of the secrecy of the judges' deliberation room, which is a prerequisite for making a lawful, reasonable and fair court decision in a case. Attention was focused not only on the legal guarantees for the implementation of this institute of procedural law, but also on moral aspects, since the letter of the law and the spirit of morality form the basis of justice.

The analysis of the legal regulation of the secrecy of the deliberation room and the practical aspects of implementing this condition for making a court decision in modern domestic court proceedings has revealed a number of urgent problems which are considered necessary for the efficient conduct of civil proceedings: the lack of equipped deliberation rooms in local general courts which could ensure proper presence of the court in them during the process of making a court decision in a case; misuse of the deliberation room in the course of court proceedings in the free from court time. It seems that clear regulation of the organizational aspects of the implementation of the secrecy of the deliberation room at the level of legislative acts will be a significant guarantee of the adoption of fair court decisions.

The article analyzes the moral content of the secrecy of the deliberation room, focusing on the moral aspects of freedom of internal judicial conviction and dissenting opinion of a judge who was in the minority when a panel of judges made a decision. The relevance of this aspect of the study is due to the fact that the authority of the judiciary depends on the extent to which the principles of judicial proceedings include moral content and how it is implemented in practice.

Particular attention is paid to the dissenting opinion of a judge, and the author identifies its concept and procedural features of its adoption, and also analyzes its content in terms of coexistence with the principle of secrecy of the deliberation room. It is proved that a judge's exercise of the right to express a dissenting opinion in a case should be carried out by ensuring confidentiality of information about what happened in the deliberation room, what position was expressed by certain judges, and what decisions on which issues were proposed to be made.

Key words: *deliberation room, court decision-making procedure, dissenting opinion of a judge, justice of a court decision, independence of judges, principles of judicial proceedings.*

Постановка проблеми. Наріжним каменем сучасного правосуддя є принцип незалежності суддів та таємниці нарадчої кімнати, яка виступає вагомою гарантією його практичної реалізації та водночас умовою правосудності ухваленого судового рішення, адже спрямована на уникнення будь-яких сторонніх впливів на суддю чи колегію суддів в процесі прийняття відповідного судового акту. Належна реалізація принципу таємниці нарадчої кімнати суддів відіграє ключову роль в процесуальному аспекті, адже його недотримання може слугувати підставою для скасування судового рішення, що видається цілком виправданим, так як не лише порушення норм матеріального права, але й процесуальних механізмів та умов, передбачених для процедури ухвалення судових рішень цілком можуть спричинити неправосудність судового рішення. Не позбавлений вказаний інститут і морального змісту, оскільки багато процесуальних норм, що регулюють порядок його реалізації мають яскраво виражений моральний характер, аналіз якого теж вбачається необхідним для глибшого осягнення його сенсу та додаткового обґрунтування потреби його нормативного закріплення та практичного застосування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематики інституту таємниці нарадчої кімнати переважно досліджувалася вітчизняними науковцями в рамках загальної процедури ухвалення судового рішення. Вказана наукова проблема була розроблена, зосібна

І. Андроновим, Е. Демським, В. Комаровим, М. Курило, П. Шевчук, Г. Фазикош, М. Штефаном, В. Ярковим, М. Ясинок та іншими. Важливо зауважити, що ряд наукових публікації були присвячені саме проблематиці таємниці нарадчої кімнати як процесуальному інституту цивільного, кримінального чи інших видів судочинства. Тож варто згадати наукові доробки Р. Падун, П. Прохорова, О. Острійчук, Ю. Мирошніченка та інших.

Проте, незважаючи на достатню наукову увагу до дослідження питань ухвалення судових рішень, все ж відношення до інституту таємниці нарадчої кімнати є доволі неоднозначним: в наукових колах зустрічаються позиції як щодо однозначної необхідності його існування, так і щодо розгляду його в якості «рудименту минулого», елементу надмірного формалізму процесуальної форми. Крім того, чимало проблем виявляється на практиці його застосування, що не в останню чергу зумовлено й проблемами правового регулювання.

Формулювання цілей статті. Саме комплексний аналіз інституту таємниці нарадчої кімнати, його правових та моральних аспектів, спрямований на виявлення теоретичних та практичних проблем його застосування і формулювання пропозицій щодо удосконалення і виступив ціллю даної публікації.

Виклад основного матеріалу. І хоча на рівні основного закону не закріплено принципу «таємниці нарадчої кімнати», згадка про нього міститься в Законі України «Про судоустрій

і статус судді». Згідно з ч. 5 ст. 48 даного Закону: незалежність судді забезпечується, зокрема, порядком здійснення правосуддя, визначеним процесуальним законом, таємницею ухвалення судового рішення, а ч. 7 ст. 56 закріплює, що суддя зобов'язаний, зокрема, не розголошувати відомості, які становлять таємницю, що охороняється законом, у тому числі таємницю нарадчої кімнати і закритого судового засідання, і за розголошення суддею таємниці нарадчої кімнати згідно з ст. 106 його може бути притягнуто до дисциплінарної відповідальності в порядку дисциплінарного провадження [10].

Принцип таємниці нарадчої кімнати відомий всім без винятку видам вітчизняного судочинства і отримав закріплення у відповідних процесуальних кодексах України та законах, проте в рамках нашої роботи здійснимо дослідження даної засади через призму законодавчих норм Цивільного процесуального кодексу (далі – ЦПК) України та практики здійснення судочинства у цивільних справах.

ЦПК України закріплює, що після судових дебатів суд виходить до нарадчої кімнати (спеціально обладнаного для ухвалення судових рішень приміщення) для ухвалення рішення, оголосивши орієнтовний час його проголошення (ч. 1 ст. 244 ЦПК), а в наступній нормі під назвою «Таємниця нарадчої кімнати» передбачає, що під час ухвалення судового рішення ніхто не має права перебувати в нарадчій кімнаті, крім складу суду, який розглядає справу [15]. Під час перебування в нарадчій кімнаті суддя не має права розглядати інші судові справи. Судді не мають права розголошувати хід обговорення та ухвалення рішення у нарадчій кімнаті.

Отже, законодавець розуміє під нарадчою кімнатою приміщення спеціально обладнане для ухвалення судових рішень. Проте, науковці, аналізуючи поняття «нарадча кімната», конкретизують його зміст, доповнюючи певними процесуальними аспектами. Так, наприклад, М. П. Курило вважає, що нарадча кімната – це спеціальне, передбачене процесуальними нормами права приміщення, у межах якого продовжується судове засідання в закритій формі, де принцип гласності судового засідання не діє [4, с. 58]. Складно не погодитися з дослідником з приводу відсутності принципу гласності в нарадчій кімнаті, адже він прямо протилеж-

ний сутності даного інституту, що є специфічним винятком для даного етапу судового засідання, з як правило, гласного та відкритого судового розгляду справи. Справді, судовий розгляд не припиняється виходом суду до нарадчої кімнати для ухвалення судового рішення у справі, суддя (судді) продовжують розглядати справу, однак вже за умови принципу таємності, і таке суддівське обговорення (обмірковування) та ухвалення судового рішення є важливим органічним елементом стадії розгляду справи по суті, квітесенцією судового засідання. Як зазначає Г. П. Тимченко, завершення судових дебатів підводить суд до винесення й оголошення судового рішення, при цьому судовий розгляд в кімнаті для нарад продовжується, і лише після оголошення рішення суду і закриття судового засідання розгляд можна вважати завершеним [14, с. 44].

Зауважимо, що феномен нарадчої кімнати справді слід розуміти ширше, аніж просто приміщення, в котрому повинні перебувати судді чи суддя під час ухвалення рішення у справі, включаючи сюди і ряд процесуальних правил, процедур, заборон та обмежень, якими регламентована поведінка судді (суддів) під час перебування в ній, що спрямовується на забезпечення таємниці ухвалення судового рішення. Через призму сказаного влучно вважаємо позицію Р. В. Падун, згідно якої нарадча кімната призначена саме для забезпечення необхідних умов для повного і правильного розгляду справи (наявність окремого приміщення, спеціальної процедури та відповідних процесуальних заборон) [8, с. 160, 158].

На жаль, аналіз правового регулювання принципу «таємниці нарадчої кімнати» та практика його реалізації в сучасному вітчизняному судочинстві свідчить про наявність ряду нагальних проблем, вирішення яких вбачається необхідним для ефективного здійснення цивільного судочинства.

Розпочнемо з матеріальної бази. На сьогодні очевидним є факт відсутності в місцевих загальних судах оснащених нарадчих кімнат, що могли б забезпечити належне перебування в них складу суду упродовж процесу наради [7, с. 30]. А тому, на практиці поняття нарадча кімната має переважно умовне значення і нею, як правило, слугує кабінет судді, з яко-

го видаляються учасники справи. Навіть в тих судах, де організовані приміщення для нарадчих кімнат є чимало проблем щодо їх цільового використання та належного наповнення. На думку, Д. Л. Драч, наразі поширеною є ситуація нецільового використання нарадчої кімнати при здійсненні цивільного та кримінального судочинства у вільний від судових засідань час як суддями, так і іншими учасниками судового процесу, що на погляд авторки пов'язано з рядом ризиків (в нарадчу кімнату можуть потрапити сторонні особи і занести туди небезпечні речі чи матеріали, які вплинуть на остаточне рішення суду, що означатиме зовнішній тиск і нівелювання неупередженості суду) [3, с. 514].

Невирішеним є питання щодо можливості користування засобами зв'язку в нарадчій кімнаті. У постанові Верховного Суду від 12 травня 2021 р. № 464/7111/14-к [9] зазначається, що неприпустимим є контакт із суддями (суддею), які перебувають у нарадчій кімнаті, в тому числі по телефону чи з використанням інших засобів зв'язку стосовно справи, що розглядається; заборонено розголошувати відомості про те, що відбувається в нарадчій кімнаті, включаючи обговорення фактичних обставин кримінального провадження, хід обговорення, судження суддів, їх позиції, результат головування; неприпустимість будь-якого впливу ззовні на процес прийняття судового рішення; судді (суддя) не мають права консультуватися з будь-ким з приводу розгляду кримінального провадження; під час перерви судді (суддя) не можуть спілкуватися з особами, які брали участь у кримінальному провадженні та не вправі обговорювати матеріали цього провадження; судді (суддя) зобов'язані бути зосередженими на обставинах того кримінального провадження, для вирішення якого і ухвалення судового рішення видалилися до нарадчої кімнати. У свою чергу, П. А. Прохоров вказує, що досить багато науковців дотримуються однакової думки про те, що нарадча кімната не повинна бути обладнана засобами телефонного зв'язку, що пов'язано з логічним висновком унеможливлення спілкування суду з іншими особами з метою збереження принципу таємниці нарадчої кімнати, відсутності впливу на суддів та взагалі – ізоляцією суду від навколишнього світу під час перебування в нарад-

чій кімнаті [12, с. 56, 59]. Погоджуємося з науковцем щодо заборони обладнання нарадчої кімнати засобами телефонного зв'язку, однак слід враховувати, що кожен суддя користується засобами стільникового зв'язку, які може вільно брати з собою в нарадчу кімнату, адже законодавчі заборони щодо цього наразі відсутні. Враховуючи потребу відсторонення від зовнішнього світу як вагому гарантію ухвалення правосудного судового рішення, вважаємо, що назріла потреба закріпити на рівні законодавства не лише заборону суддям розглядати інші справи в нарадчих кімнатах, а й заборону користуватися засобами зв'язку в нарадчій кімнаті, доповнивши ст. 244 ЦПК України [15].

Не регламентовано на законодавчому рівні тривалість перебування судді (суддів) в нарадчій кімнаті, можливість здійснення перерв та їх тривалість. Наразі чинне вітчизняне законодавство не встановлює часових обмежень щодо перебування судді (суддів) у нарадчій кімнаті, що є логічним демократичним положенням, враховуючи різноманітність прав, їх складність, особливості складу суду, інші обставини та спрямоване на уникнення чинення тиску на суддів часовими рамками ухвалення рішення, проте, такий стан речей може стати підставою для зловживань з їх боку в аспекті необґрунтованого затягування часу на реалізацію відповідного процесуального аспекту ухвалення судового рішення. Задля уникнення останніх, вважаємо можливим ввести положення в чинне процесуальне законодавство щодо перебування судді (суддів) в нарадчій кімнаті до ухвалення судового рішення протягом необхідного розумного строку.

Відсутні законодавчі положення, які б встановлювали право суддів на перерву для відпочинку та відповідно виходу з нарадчої кімнати після завершення робочого часу та протягом дня, скажімо в обідню перерву. Проте судова практика трактує, що вихід судді з нарадчої кімнати до проголошення судового рішення може мати місце під час перерви для відпочинку (протягом робочого часу та після його закінчення) [11 с. 4]. Видається, що чітка регламентація організаційних аспектів реалізації таємниці нарадчої кімнати на рівні законодавчих актів виступатиме вагомою гарантією ухвалення правосудних судових рішень.

В юридичній літературі часто наголошується на відмінностях реалізації таємниці нарадчої кімнати, зумовлених одноособовим чи колегіальним розглядом справи. Існування одноособового та колегіального розгляду цивільних справ спонукає дослідників до формулювання різних висновків щодо доцільності дотримання принципу нарадчої кімнати при їх здійсненні. Зосібна, І. А. Бутирська зазначає, що нарадча кімната є дієвим і необхідним інструментом при колегіальному розгляді справ – тоді дійсно забезпечується таємниця нарадчої кімнати, колегія суддів весь час перебуває в одному приміщенні і радиться щодо ухвалення судового рішення. Але питання щодо доцільності інституту нарадчої кімнати виникає під час розгляду справи суддею одноособово (не зрозуміло з ким суддя «радиться» у нарадчій кімнаті, та й у більшості господарських судів нарадчою кімнатою судді служить або його особистий кабінет або ж зала судових засідань, з якої суддя просить вийти учасників). Тому дослідниця резюмує, що у випадку одноособового розгляду вихід суду до нарадчої кімнати – це в більшості випадків елемент церемоніальності та обрядовості, який затягує вирішення справи [2, с. 445].

Прихильником можливості відмови від інституту нарадчої кімнати є також П. Прохоров. Науковець стверджує, що після судових дебатів та до виходу суду до нарадчої кімнати в більшості випадків кваліфікований суддя вже розуміє, яке рішення він прийме у нарадчій кімнаті, особливо якщо справа не є складною, а до нарадчої кімнати виходить склад суду в особі одного судді, а не колегії суддів, та судді немає з ким радитись. На думку вказаного автора, у такому разі суд може прийняти законне і обґрунтоване судове рішення, не виходячи до нарадчої кімнати та не витрачаючи час на таку формальну процедуру, як складання і написання короткого тексту рішення. Це привело його до формулювання пропозиції щодо відповідних законодавчих змін ЦПК України, шляхом викладення норми в такій редакції: ч. 1 ст. 244 – після судових дебатів, суд, не виходячи до нарадчої кімнати, проголошує резолютивну частину рішення суду, в якій зазначає про наслідки розгляду щодо кожної з заявлених вимог. Питання розподілу судових

витрат вирішуються судом під час складання повного тексту рішення. В разі необхідності суд виходить до нарадчої кімнати для ухвалення рішення, оголосивши орієнтовний час його проголошення [12, с. 58].

Такий підхід справді зможе дещо зекономити час на процедурні аспекти реалізації «виходів» до нарадчих кімнат судді, проте на наш погляд, варто враховувати моральні аспекти ухвалення судового рішення. Рішення суду часто ухвалюється в складній моральній обстановці, де на діяльність суддів накладає свій відбиток велика відповідальність за долю людини. Суддям часто доводиться складати рішення у складних справах, в яких необхідно ретельно вивчити матеріали, проаналізувати законодавство, судову практику, що неодмінно є складним розумовим процесом. Все це потребує спокійної обстановки для зосередження судді, мінімазації його відволікань, можливості планомірного прийняття та написання судового рішення, що за достатнього часу та належних зовнішніх умов, без поспіху дозволить уникнути судових помилок.

Безперечно, інститут таємниці нарадчої кімнати суддів наповнений глибоким моральним змістом, багато процесуальних норм, що регулюють порядок його реалізації мають яскраво виражений моральний характер, як от свобода внутрішнього суддівського переконання, де головну роль відіграє совість судді, що оцінює докази за його внутрішнім переконанням, яке базується на повному та всебічному з'ясуванні всіх обставин справи. У цій діяльності повинні акумулюватися найкращі моральні якості судді: чесність, порядність, справедливість, почуття підвищеної відповідальності, об'єктивність, неупередженість, гуманність, принциповість та інші. Моральний зміст мають процесуальні правила щодо ухвалення рішення в нарадчій кімнаті колегією суддів (голосування головуючим суддею останнім, можливість викладу окремої думки).

Щодо окремої думки судді, який виявився в меншості при ухваленні рішення колегією суддів, зауважимо, що вона має вагомий не лише правовий, а й моральний значення, адже дає можливість реалізувати судді свою моральну потребу викласти мотиви незгоди з іншими суддями та власну позицію на сутність справи

та її вирішення, захищаючи гідність судді, який залишився в меншості. Інститут окремої думки судді забезпечує спроможність судді ідентифікувати себе як самостійну особистість, носія власної індивідуальної позиції, волі, правової та моральної культури, здатного формувати та доносити власну позицію.

Як справедливо зазначають Т. В. Степанова та В. Д. Найфлейш, «викладення окремої думки є одним з найвищих рівнів використання суддівського угляду, оскільки в даному випадку, з одного боку, має місце лише поверхнєве нормативне регулювання механізму такого викладення, а з іншого – моральна, психологічна готовність судді йти наперекір думці більшості» [13, с. 5]. Лаконічно висловлена окрема думка судді, – пише О. Хотинська-Нор, є виявом інакомислення в суді, яке індивідуалізує персону судді, авторизує його особисту позицію та дозволяє висловити свою незалежну від інших суб'єктивну точку зору. Спроможність окремого судді не просто словесно дискутувати, а публічно виразити свою незгоду з більшістю, наражаючись на можливі несприятливі наслідки, дозволяє судді позиціонувати себе як суверенного суб'єкта, носія судової влади. Виражаючи в окремій думці власний погляд, варіант вирішення цивільної справи, суддя бере на себе неабияку відповідальність, усвідомлюючи, що ставить, можливо, під сумнів кваліфікацію колег, проектує певним чином підстави для оскарження рішення суду. Але водночас це стимулює інших суддів у складі колегії належним чином (повно, доступно, зрозуміло) аргументувати позицію, покладену в основу судового рішення; мінімізує можливість допущення судових помилок. Тому праві ті автори, які вважають, що інститут окремої думки судді різко підвищує індивідуальну відповідальність кожного судді при колегіальному вирішенні справи [16, с. 32–36].

Цікаво відзначити, що існують країни демократичні, із добре розвинутою судовою системою, де такий інститут взагалі відсутній (причому, в Італії, Бельгії, Франції), причиною цього видається вочевидь, побоювання підризу значимості судового рішення та авторитету суду як колегіального органу [8, с. 97].

Вітчизняна судова система закріплює інститут окремої думки судді, що на наш погляд,

ефективно впливає не лише на реалізацію прав та інтересів судді, який опинився в меншості, на підвищення особистої відповідальності кожного члена колегії суддів, а й на формування в населення поваги та довіри до системи правосуддя в цілому. Однак, в аспекті тематики нашого дослідження актуальною постає проблема: чи не сприятиме ухвалення та оприлюднення окремої думки судді порушенню таємниці нарадчої кімнати? Вирішення якої варто розпочати з аналізу категорії «окрема думка судді», виявлення її процесуальних особливостей.

О. С. Бісюк надає поняття окремої думки судді як викладу власної правової позиції судді, присяжного при колегіальному винесенні судового рішення, що ґрунтується на його внутрішньому переконанні, з питань, що вирішуються при ухваленні судового рішення, викладену в нарадчій кімнаті в окремому процесуальному акті, який є одним із проявів процесуальної форми та невід'ємною частиною матеріалів кримінального провадження [1, с. 32].

Окрема думка судді не є складовою частиною судового рішення, це інший процесуальний документ, що носить інформаційне значення, переважно, для вищестоящих суддів у випадку оскарження судового рішення по справі та учасників процесу. Але окрема думка судді, хоч і не є судовим рішенням, все ж приєднується до матеріалів справи, тому повинна відповідати вимогам законності та обґрунтованості, укладатися в належній формі.

На цьому акцентують увагу дослідники. Так, на думку Я. Мельника, окрема думка судді повинна відповідати вимогам законності та обґрунтованості відповідно до ст. 213 ЦПК, а також формі та змісту судового рішення [5, с. 79–84]. Науковець доводить потребу письмового викладу окремої думки суддів, аргументуючи це тим, що предмет окремої думки судді тісно пов'язаний із рішенням суду і висловлює сумнівність щодо необхідності обов'язкового оприлюднення окремої думки судді шляхом розміщення на веб-сайті Реєстру судових рішень [5, с. 79–84.] через призму дотримання таємниці нарадчої кімнати. Т. В. Степанова також доводила неможливість складання окремої думки судді в усній формі, стверджуючи, що якщо суддя проголосував проти рішення в цілому або

будь-якої його складової, він повинен викласти свою точку зору в специфічному документі – окремій думці, а оскільки в ході обговорення в нарадчій кімнаті протокол не складається, аудіозапис також не здійснюється, секретар або інші особи не можуть бути присутніми, суддя який висловив свою незгоду, повинен викласти її з обґрунтуванням та надати можливість ознайомитися з нею вищестоящим інстанціям у разі перегляду, що неможливо здійснити усно [13, с. 70–71].

Справді, переважно окрема думка судді має своєю процесуальною метою – слугувати додатковою аргументацією під час перевірки справи в апеляційному чи касаційному порядку. Для вищестоящих суддів мотиви окремої думки судді як офіційного процесуального документу, що підтверджує спірність прийнятого рішення може стати переконливішою, ніж мотиви ухваленого рішення, що оскаржується. З метою формулювання аргументації змісту апеляційної чи касаційної скарги учасники можуть посилатися на доводи окремої думки судді. І якщо в літературі іноді звучали позиції щодо неможливості ознайомлення з окремою думкою судді учасників справи, потребу її долучення до справи в закритому конверті, і взагалі про заборону повідомлення того, що хтось із суддів був проти ухвалення відповідного рішення, то ч. 3 ст. 35 ЦПК внесла чіткість в розуміння вказаного нюансу, закріпивши, що про наявність окремої думки повідомляються учасники справи без оголошення її змісту в судовому засіданні; окрема думка приєднується до справи і є відкритою для ознайомлення [15].

Зауважимо, що виклад суддею окремої думки слід здійснювати з врахуванням потреби дотримання таємниці нарадчої кімнати, забезпечуючи конфіденційність інформації про те, що відбувалося в нарадчій кімнаті, яку позицію висловлювали ті або інші судді, які рішення з яких питань пропонували прийняти.

Отже, суддя який залишився в меншості не обмежений в праві викласти свою окрему думку в справі в письмовому процесуальному документі, доводячи до відома учасників судочинства, що він займає іншу позицію, ніж позиція більшості із складу суду, який розглядав справу (він як правило, бажає щоб про його думку знали інші, переконаний у своїй правоті,

демонструючи свою індивідуальність та самостійність). Проте, виклад своєї позиції судді слід здійснити, не виходячи за рамки таємниці нарадчої кімнати, не згадуючи що відбувалося в нарадчій кімнаті та який член колегії суддів яке саме рішення і з якого питання пропонував прийняти. За дотримання вказаної умови інститути таємниці нарадчої кімнати та окремої думки судді будуть ефективно співіснувати, слугуючи досягненню цілей та виконанню завдань цивільного судочинства.

Висновки. Підводячи підсумки проведеного дослідження відзначимо, що феномен нарадчої кімнати слід розуміти ширше, аніж просто приміщення, в котрому повинні перебувати судді чи суддя під час ухвалення рішення у справі, включаючи сюди і ряд процесуальних правил, процедур, заборон та обмежень, якими регламентована поведінка судді (суддів) під час перебування в ній, що спрямовується на забезпечення таємниці ухвалення судового рішення.

Існування інституту нарадчої кімнати як обов'язкової умови ухвалення судового рішення вважаємо цілком виправданим. У випадку колегіального розгляду справи беззаперечною є потреба перебування колегії суддів в окремому приміщенні, задля здійснення обговорення та голосування за ухвалення судового рішення. І хоча при одноособовому розгляді справи судді радитися ні з ким, все ж врахування того, що рішення суду часто ухвалюється в складній моральній обстановці, де на діяльність суддів накладає свій відбиток велика відповідальність за долю людини, зумовлює потребу виходу судді у спеціально відокремлене приміщення, де буде перебувати тільки він. Суддям часто доводиться складати рішення у складних справах, в яких необхідно ретельно вивчити матеріали справи, проаналізувати законодавство, судову практику, що неодмінно є складним розумовим процесом. Все це потребує спокійної обстановки для зосередження судді, мінімізації його відволікань, можливості планомірного прийняття та написання судового рішення, що за достатнього часу та належних зовнішніх умов, без поспіху дозволить уникнути судових помилок.

Проте правове регулювання таємниці нарадчої кімнати, на жаль, є недосконалим, що виливається в проблеми практики здійснення

судочинства, тому потребує удосконалення, зокрема щодо закріплення заборони перебування в нарадчій кімнаті у вільний від судових засідань час інших учасників процесу, встановлення неможливості користування суддею засобами зв'язку в нарадчій кімнаті, регламентування права суддів на перерву для відпочинку та відповідно виходу з нарадчої кімнати після завершення робочого часу та протягом дня. Чітка регламентація організаційних аспектів реалізації таємниці нарадчої кімнати на рівні законодавчих актів виступатиме вагомою

гарантією ухвалення правосудних судових рішень.

Реалізація права судді, який залишився в меншості при ухваленні судового рішення, викласти свою окрему думку не вважаємо порушенням таємниці нарадчої кімнати, проте виклад суддею змісту даного процесуального документа варто здійснювати в певних рамках: забезпечуючи конфіденційність інформації про те що відбувалося в нарадчій кімнаті, яку позицію висловлювали ті або інші судді, які рішення з яких питань пропонували прийняти.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бісюк О. С. Окрема думка судді в кримінальному судочинстві України : дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. Київ, 2012. 212 с.
2. Бутирська І. А. Вплив уніфікації процесуальних кодексів на оперативність господарського судочинства. *Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні* : матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф. (29 жовтня 2021р., Чернівці). Чернівці : 2021. 445 с.
3. Драч Д. Л. правове регулювання здійснення судочинства судами загальної юрисдикції в Україні: проблеми практичного застосування та шляхи їх вирішення. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 3. С. 513–518.
4. Курило М. П. Судові рішення в різних галузях процесуального права: можливості уніфікації. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер. : Юриспруденція*. 2013. № 6-1. Том № 2. С. 57–60.
5. Мельник Я. Процесуальні аспекти забезпечення безпеки інституту окремої думки судді в цивільному судочинстві. *Национальный юридический журнал: теория и практика*. 2016. № 2. Часть 1. С. 79–84.
6. Навроцька В. В. Окрема думка як одна з гарантій незалежності членів суддівської колегії та їх рівності при ухваленні рішень у кримінальному судочинстві. *Соціально-правові студії*. 2019. Випуск 4 (6). С. 94–103.
7. Острійчук О. П. Про деякі проблеми забезпечення таємниці нарадчої кімнати в кримінальному судочинстві. *Юридична газета*. 2012. № 3. С. 27–39.
8. Падун Р. В. Таємниця нарадчої кімнати як гарантія незалежності та неупередженості суду. *Інноваційний розвиток правової науки в умовах модернізації суспільства* : матер. X Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 28 лютого 2020 р.). Київ : НАУ, 2020. С. 158–160.
9. Постанова Верховного Суду, № 464/7111/14-к. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=96933466&red=100003421eff138e63acc00bcb8d3999c97886&d=5> (дата звернення: 29.07.2024).
10. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text> (дата звернення: 29.07.2024).
11. Про судові рішення у цивільній справі: Постанова Пленуму Верховного суду України № 14 від 18.12.2009 року (п. 16). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0014700-09#Text> (дата звернення: 29.07.2024).
12. Прохоров П. А. Нарадча кімната: сучасна необхідність чи «рудимент» минулого? *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 9. С. 54–59.
13. Степанова Т. В. Окрема думка судді як складова суддівського угляду в господарському судочинстві : монографія. Одеса : Фенікс, 2015. 196 с.
14. Тимченко Г. П. Винесення і оголошення рішення суду в цивільному, господарському та адміністративному судочинстві України. *Міждисциплінарні гуманітарні студії. Серія : Правничі науки*. 2014 р. Вип. 1. С. 44–50.
15. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18 березня 2004 року зі змінами та доповненнями. URL: <http://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 29.07.2024).
16. Хотинська-Нор О. Перспективи розвитку інституту окремої думки судді у цивільному судочинстві України. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 8. С. 32–36.

Смолин Я. В.,
*кандидат юридичних наук,
асистент кафедри міжнародного та кримінального права
Навчально-наукового інституту права, психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»*

ПИТАННЯ ГЕНЕЗИСУ ФІНАНСОВОГО ФАКТОРИНГУ

GENESIS OF FINANCIAL FACTORING

Ця стаття присвячена дослідженню питання історії виникнення сучасного фінансового факторингу, який передбачає надання послуг з фінансування під уступку права грошової вимоги. Наводяться та аналізуються основні підходи науковців до виникнення факторингу, як різновиду зобов'язань. Вивчається стан правового регулювання факторингу на відповідному етапі. З'ясовується зміст зобов'язальних відносин, наявність яких пов'язують з виникненням факторингу на відповідному етапі історичного розвитку держави і права з урахуванням запропонованої концепції виникнення факторингу. Детальна увага приділяється аналізу розвитку ринку товарів та послуг, починаючи з доби Середньовіччя. Досліджується виникнення торговельного посередництва в добу середньовіччя, аналізуються послуги, які надавались агентами на користь принципалів-торговців. Вивчається зміст послуг, які надавались факторами в XVII ст., з яким пов'язують зародження поняття факторингу та ринку факторингових послуг в Англії, а також у період активного використання у комерційній практиці товарного факторингу.

Аналізується еволюція товарного факторингу у фінансовий, зміст послуг, які надавались фактором на користь постачальника у період, що передував зародженню фінансового факторингу. Вивчаються соціально-економічні, фінансово-адміністративні передумови, в яких розвивався товарний факторинг, що передував виникненню факторингу, як різновиду фінансування фактором постачальника. Досліджуються джерела правового регулювання факторингу, на підставі чого з'ясовуються зміст факторингу, як різновиду зобов'язань, аналізується пристосованість положень чинного законодавства до потреб вільного обігу прав грошових вимог в умовах здійснення факторингових операцій. На підставі наведено робляться висновки про те, що сучасний фінансовий факторинг, як різновид фінансування під уступку права грошової вимоги, виник у XX столітті. На підставі дослідження тенденцій розвитку правового регулювання факторингу, наводяться висновки про належність фінансового факторингу до продуктів комерційної практики та його звичаєву природу.

Ключові слова: фактор, факторинг, товарний, фінансовий, посередницький, уніфікація, фінансування, комерційна практика, звичай.

This article is devoted to the study of the history behind the emergence of modern financial factoring, which involves the provision of financing services under the assignment of monetary receivables. The main approaches by scholars to the origin of factoring as a type of obligation are highlighted and analyzed. The state of legal regulation concerning factoring at various stages is examined. The content of binding relationships associated with the emergence of factoring during specific periods of state and legal development is clarified, taking into account the proposed concept of factoring's emergence. Detailed attention is paid to the analysis of the development of the goods and services market, starting from the Middle Ages. The emergence of trade mediation in the Middle Ages is studied, and the services provided by agents for the benefit of merchant principals are analyzed. The nature of the services provided by factors in the 17th century is examined, linking the emergence of the concept of factoring and the factoring services market in England to this period, as well as during the period when commodity factoring was actively used in commercial practice.

The evolution of commodity factoring into financial factoring and the services provided by the factor for the supplier's benefit in the period preceding the birth of financial factoring are analyzed. The socio-economic, financial, and administrative prerequisites that led to the development of commodity factoring, which preceded the emergence of factoring as a type of supplier financing by a factor, are also studied. The sources of legal regulation concerning factoring are investigated, clarifying the content of factoring as a type of obligation and analyzing the suitability of current legislative provisions to meet the needs of free circulation of monetary receivables within the context of factoring operations. Based on the above, it is concluded that modern financial factoring, as a type of financing under the assignment of monetary receivables, arose in the 20th century. From the study of trends in the legal regulation of factoring, conclusions are drawn about the customary nature of financial factoring and its roots in commercial practice.

Key words: factor, factoring, commodity, financial, intermediary, unification, financing, commercial practice, custom.

Постановка проблеми. Факторинг належить до засобів фінансування суб'єктів підприємницької діяльності, без якого існування сучасного ринку товарів, робіт та послуг є неможливим. У країнах Європи, зокрема, Франції, Італії, Португалії, Бельгії, Нідерландах, Іспанії, – показники фінансування ВВП за рахунок факторингових послуг становлять від 14,5 до 19,5% [1]. Факторинг є другою за обсягом фінансовою послугою на ринку небанківських фінансових послуг України [2]. В умовах зростання обсягу факторингових послуг виникає необхідність у належному правовому регулюванні, створення оптимальних правових механізмів для розвитку ринку факторингових послуг як на національному, так і міжнародному рівнях.

Однак, вдосконалення стану правового регулювання факторингових операцій є неможливим без детального вивчення правової природи договору факторингу, змісту факторингових операцій, які застосовуються у комерційній практиці, генезису сучасного фінансового факторингу. У науці відсутній єдине бачення його виникнення, історичних етапів розвитку фінансового факторингу. Питання генезису факторингових зобов'язань, які активно застосовуються у комерційній практиці на сьогоднішній час, залишається остаточно не вирішеним юриспруденцією. Зазначене обумовлює необхідність проведення досліджень історії виникнення сучасного фінансового факторингу.

Аналіз останніх досліджень. Дослідження історії виникнення факторингу присвячені праці ряду як вітчизняних, так і зарубіжних вчених, серед яких К. Меріш, Д. Остхаймера, Ф. Феррарі, Н.В. Тараба, Я.О. Чапічадзе, О.І. Ступницький, В.М. Кверда, Ф. Селінджер, Д. Тедж, Дж. Гілберт та інші.

Однак, дослідження історії виникнення факторингу у ряді випадків, містять фрагментарний характер, зводяться до висунення гіпотез виникнення відповідного правового явища, наведення авторами власного бачення появи факторингу, чи обґрунтованості відповідних концепцій його виникнення. Водночас, станом на сьогоднішній день, відсутні комплексні дослідження історії виникнення факторингу, його генезису, стану та джерел його правового регулювання на відповідному етапі розвитку цього явища.

Метою цієї статті є аналіз існуючих підходів до появи факторингу, концепцій його виникнення, а також встановлення періоду виникнення фінансового факторингу, його генезису як явища об'єктивної дійсності з урахуванням стану соціально-економічних відносин між учасниками ринку товарів та послуг та стану і джерел правового регулювання факторингових відносин.

Виклад основного матеріалу. На сьогоднішній день відсутня єдина точка зору щодо моменту виникнення факторингу, етапів його історичного розвитку. У літературі, присвяченій факторингу простежується декілька підходів щодо історичних етапів його виникнення та розвитку. На думку однієї групи науковців та практиків, факторинг виник ще в часи Стародавнього Світу. На думку К.Меріш та Д.Остхаймера, перші згадки про факторинг можна віднайти в працях стародавніх вавилонян, фінікійців, халдеїв та римлян [3, с. 35]. Появу факторингу пов'язують із зародженням комерції, що мало місце 4 тис. років з розвитком цивілізації стародавньої Месопотамії. Жителі Месопотамії першими розробили писемність, а також структурували ділові кодекси [4]. В період правління царя Хамураппі існувала практика надання комерційного кредиту, правове регулювання якого передбачено положеннями параграфу 113 Кодексу Хамураппі [5, с. 17]. Факторинг розглядають як різновид кредитування. Тому, виникнення останнього пов'язують із зародженням кредитних відносин. Подібним чином, окремі науковці пов'язують виникнення факторингу з розвитком форм кредитування, ознаки якої притаманні праву Стародавнього Риму [3, с. 36].

В період розвитку держави та права Стародавнього Риму розвинувся та набув подальшого правового регулювання оборот майнових вимог зобов'язального характеру. Майнова цінність грошових зобов'язань спричинили появу відповідних для цього правових механізмів передачі, які забезпечували вільний оборот таких прав грошових вимог, до переліку яких належить і цесія, яка лежить в основі сучасного факторингу. Подібний правовий механізм застосовувався також і до передачі боргових зобов'язань за векселями. Завдяки цьому виникає делегація в її традиційних формах – новації та цесії [6, с. 141]. Таким чином, техніко-юридичні

механізми передачі прав грошових вимог виникли та набули відповідного правового регулювання саме у праві Стародавнього Риму. Пізніше римляни почали продавати векселі з дисконтом [7]. У цьому прихильники концепції виникнення факторингу у добу Стародавнього Світу також вбачають схожість зазначеної операції з механізмом фінансування під час проведення факторингових операцій.

Римське приватне право набуває довершеного характеру завдяки абстрактності його положень. Така особливість останнього створила можливість для відокремлення правової матерії від її основ та використання у правотворчій діяльності як середньовіччя, починаючи з XII ст., так і в наступних капіталістичних формаціях [8, с. 18]. Зазначена особливість сприяла рецепції римського приватного права, забезпечувала наступність в правотворчій практиці наступних формацій та генетичну спорідненість приватного права національних правових систем із римським приватним правом.

Саме в римському приватному праві вироблені правові інститути та техніко-юридичні механізми передачі прав грошових вимог, які покладені в основу набуття прав грошових вимог за договором факторингу. Стаття 1 Конвенції УНІ-ДРУА «Про міжнародний факторинг» передбачає здійснення факторингових операцій через уступку права грошової вимоги, передбачаючи, що постачальник відступає або може відступати фактору право грошової вимоги, яке впливає з договорів купівлі-продажу товарів, укладених між постачальником та його покупцями (боржниками), крім договорів купівлі-продажу товарів, придбаних в першу чергу для їхнього особистого, сімейного або домашнього використання [9]. Однак, стверджувати про виникнення сучасного факторингу саме в період Стародавнього світу не доводиться. Законодавством того періоду не врегульовувало факторингові операції, а комерційній практиці доби Стародавнього світу факторинг, як різновид зобов'язальних відносин, не був відомим. Однак, юридичні конструкції, як попередники факторингових операцій застосовувались та набули відповідного правового регулювання.

Представники елементної концепції виникнення факторингу вважають, що факторинг виник в добу середньовіччя. Існують історичні

згадки про те, що факторингові операції (як різновид посередницьких торговельних операцій) застосовувались на території континентальної Європи вже в XII столітті. Саме в цей час у торговельній практиці Італії практикувалось надання фермерам, які брали активну участь у розвитку місцевої торгівлі злаковими культурами, аванси в рахунок продукції, поставленої за кордон. Також, в цей час існувала практика продажу товарів в кредит. Вже в XIII–XVI століттях торговельні посередники-комісіонери практикували реалізацію товарів від імені принципала, надавали торговцям товарів аванси в рахунок подальшої реалізації товарів, займались кредитування виробників товару. Продаж товарів в кредит та надання продавцям авансових платежів належало до високо ризикованих операцій, оскільки торговельні посередники, які збували товари іноземним покупцям, не могли оцінити кредитоспроможність останніх [10, с. 5]. Втім, здійснення фактором фінансування під уступку права грошової вимоги для цього періоду розвитку факторингу не характерне. В цей час не існувало самого поняття факторингу у сучасному його розумінні.

У свою чергу, в період Середньовіччя зароджується та активно застосовуються у комерційній практиці операції торговельного факторингу. Найбільш поширеною у науковій літературі є англійська концепція виникнення факторингу. Представники «англійської» концепції розвитку факторингу, що на сьогоднішній день вважається найбільш поширеною, пов'язують виникнення факторингу саме з XVII ст. Так, за твердженнями Я.О. Чапічадзе, вважає, що факторинг виник у XVI–XVII ст. [11, с. 37]. Однак, посередницькі послуги того періоду, які лягли в основу торговельного факторингу практикувались у країнах континентальної Європи.

Набувши значного розвитку на території континентальної Європи, зазначений факторинг поступово поширюється на територію Англії. Така географія поширення факторингу зумовлена поживавленням торгівлі в Англії. До XIII століття середньовічна Англія залишалась аграрною країною, економіка якої залежала від імпорту товарів з території Франції, Італії, Візантії та ін. країн континентальної Європи [10, с. 4]. Так, фактори слідували з португальцями до територій Східної Індії. Міжнарод-

на торгівля Мілану, Генуї, Ліону, Мадриду та Барселони залежала від факторів, що знали потреби ринку та здійснювали продаж на комісійній основі [10, с. 3]. Підсумовуючи викладене, виникнення факторингу у середньовічній Англії зумовлене розширенням торговельних відносин у тогочасній Європі, припливом італійського капіталу на територію країни в чотирнадцятому столітті, який супроводжувався запозиченням окремих різновидів торговельних операцій, а відтак – правових схем організації торговельної діяльності, що становили елементи правового режиму окремих складових посередницьких операцій у торговельній діяльності, що складатимуть основу торговельного факторингу. З урахуванням цього, факторинг не можна назвати виключно продуктом комерційної практики, яка практикувалась в Британській імперії, оскільки відповідні послуги вже надавались факторами, як торговельними посередниками іншим постачальникам на території континентальної Європи.

В цей період Фактори зосереджуються на реалізації конкретних видів продукції. З урахуванням цього, поглиблюється спеціалізація факторів на купівлі-продажу окремих видів товару [12, с. 20]. Розвиток торгівлі в середньовічній Європі створював практичну необхідність у використанні товарного факторингу як різновиду посередницьких операцій. Так, у 1397 році в Лондоні було створено Блеквел Холл, що послужив місцем проведення торгів для торговців виробами текстильної промисловості як Лондону, так і віддалених територій. Таким чином, на англійському ринку товарів поступово формується окрема категорія посередників – факторів [10, с. 7]. Вже в 1660-х рр. фактори виокремлюються як окремий клас торговельних посередників. Завдяки рішенню муніципальної ради Лондону від 1678 року, поняття «фактор» набуло першого публічного визнання та нормативного закріплення як різновид торговельного посередника [10, с. 7].

Фактори того періоду надавали, в основному, торговцям послуги щодо пакування товарів, прийняття товару на зберігання та його реалізації від імені принципала. В окремих випадках, останні могли надавати торговцям кредит та здійснювати авансові платежі в рахунок подальшого надходження коштів

від реалізації товарів принципалів покупцям. Такі функції виконували фактори на ранньому етапі розвитку англійського факторингу. Загалом, до числа функцій англійських факторів належали: 1) зберігання та продаж товару клієнтам; 2) здійснення фінансування клієнтів через авансування вартості поставлених товарів; 3) інформування продавців щодо фінансової відповідальності покупця; 4) гарантування оплати вартості товару з боку покупців за додаткову комісійну винагороду [10, с. 9].

Факторингові операції цього періоду здійснюються за моделлю агентських правовідносин. Практикувалось виконання факторами функції довірчих власників, здійснюючи фізичне володіння товаром, чи товаророзпорядчими документами на майно. Поява такої моделі факторингових відносин зумовлена тим, що тогочасний ринок товарів та послуг характеризується низьким рівнем комунікації між контрагентами. З огляду на це, виникнення факторингу, як різновиду посередництва, зумовлене потребами тогочасного ринку товарів та послуг. Також, у цей період факторингові операції характеризується розширенням сфери спеціалізації факторів, включаючи фінансове обслуговування клієнта у формі кредитів та надання авансових платежів [10, с. 7]. Однак, останній функції не є типовими для факторингу на цьому етапі його розвитку. При цьому основними функціями фактора полягають у наданні послуг з торговельного посередництва, а саме – зберігання, реалізації товарів від імені принципала, що є типовими для товарного факторингу. Таким чином, вести мову про виникнення сучасного фінансового факторингу у цей період не доводиться.

У науковій літературі уставлений є підхід про те, що сучасний факторинг, або, як його ще називають, фінансовий факторинг, виник в процесі еволюції товарного факторингу. Аналізуючи періодизацію розвитку факторингу, виділяють два етапи його розвитку: етап становлення «товарного» та етап становлення «фінансового» факторингу. Останній є «нетоварний», при якому у функції факторів не входить продаж товарів від імені принципала [13, с. 63]. Таким чином, критерієм поділу факторингу на товарний та фінансовий є наявність посередницької функції, щодо реалізації товару фактором від

імені принципала, яка залишалась основною впродовж всього періоду існування товарного факторингу.

Водночас, на думку деяких дослідників, в історію розвитку факторингу слід виділяти три етапи розвитку: перший передбачає виконання функції торгівельних посередників, здійснюючи поставку товарів та отримуючи виручку у формі комісійних; другий – виконання факторами функції щодо інкасації дебіторської заборгованості та страхування ризику несплати вартості товару покупцями та веденню кредитних рахунків продавців. На третьому етапі розвитку фактори набувають функцій щодо фінансування постачальника з відстрочкою оплати за рахунок належних з боржника коштів [14, с. 45].

Факторинг завдячує своєму виникненню та еволюції саме розвитку торгівлі між постачальниками Англії та покупцями, які проживали на території Північної Америки. Впродовж зазначеного періоду текстильні фабрики з півночі Англії мали представників на Східному узбережжі Північної Америки, які допомагали в реалізації продукції, а також у підтримці відносин з клієнтами. Еволюція факторингу в цей період не випадково пов'язана саме з Англією. В XV столітті має місце відкриття Американського континенту. Після цього відбувається активне освоєння американського континенту. Цей процес супроводжувався активним заселенням американського континенту переселенцями з континентальної Європи. З моменту прибуття на територію Північної Америки перших поселенців-пілігримів у 1620 році, англійські фактори слідували за ними. Торгівля Англії зі своїм домініоном на території Америки стала життєво необхідною, оскільки переселенці, незважаючи на наявність значних природних ресурсів, були неспроможними самостійно забезпечити свої потреби [10, с. 8]. На факторів покладался обов'язок контролювати масовий імпорт, продаж товарів, отримання платежів та переведення прибутків до Англії. Такі представники були подібними до звичайних оптовиків країни, але почали називатися «факторами». Британським торговцям було вигідно послуговуватись послугами факторів на американському континенті. Наявність факторів на заморських територіях стає вигідною для

англійських постачальників. Фактори поступово вивчають американський ринок товарів та послуг, його потреби, здійснюють зберігання товарів та збут продукції [13, с. 27].

Дослідники розвитку факторингу вважають, що функції факторів зазнали істотної зміни з часів пуританського періоду до початку Реставрації. Активний розвиток факторингу, який супроводжувався появою нових функцій факторів, а відтак – надання постачальникам послуг, які були не притаманні для традиційних послуг з торгівельного посередництва, припали саме на XVII ст., що обумовлено активним розвитком британського бізнесу [14, с. 32].

Поступово, фактори набувають нових знань щодо особливостей реалізованої ними продукції, а також сировини, з якої виготовляють останню. Вивчають попит та пропозицію ринку, законодавство та звичаї торгівлі, якості своїх конкурентів та торгівельних партнерів [13, с. 65]. Завдяки перебуванню на американському континенті та освоєнню американського ринку, фактори набувають спроможності оцінити кредитні ризики для покупця, що в подальшому надає їм можливість для здійснення страхування кредитних ризиків за додаткову оплату. Таким чином, впродовж XVII–XVIII ст. фактори набувають нових функцій зі страхування кредитних ризиків, які виникають при реалізації товарів з відстрочкою платежу, а також здійснюють інкасацію дебіторської заборгованості. Таким чином, виникає функція делькредере, тобто спроможність продавця прийняти на себе ризики кредитоспроможності покупця та покрити його боргове зобов'язання перед постачальником [12, с. 33]. Послуги зі страхування кредитних ризиків та пред'явлення до сплати грошових вимог в подальшому складуть основу факторингу старої лінії, притаманний для американської моделі факторингу, що передбачає надання фактором на користь постачальника повного спектру послуг. Фактори могли надавати постачальникам аванс за товар, який реалізовувався покупцям. Втім, такі послуги надавалися факторами постачальнику, однак, лише в окремих випадках. Практика здійснення факторами наведених різновидів послуг операцій широко практикувалась у торгівельному обороті того періоду. Зазначені послуги надаються

факторами поряд із послугами торговельного посередництва.

Таким чином, в цей період розширюється функціональна спеціалізація діяльності таких факторів. Фактори зосереджуються на виконанні цілого спектру функцій у торговельній діяльності. З урахуванням цього, існують достатні підстави вважати, що використання поняття «функція» для окреслення правового зв'язку між фактором та клієнтом (постачальником) у положеннях Конвенції УНІДРУА «Про міжнародний факторинг» 1988 р. є генетично успадкованим.

З урахуванням цього, активний розвиток факторингу та виникнення нового спектру послуг, який охоплювався терміном «факторинг» в цей період є лише відображенням певного етапу його історичного розвитку. Період XVII-XVIII відображає перехідний етап в розвитку факторингу на шляху його еволюції від «товарного» до «фінансового». Однак, стверджувати про його виникнення саме в цей період не доводиться, оскільки фактори продовжують надавати послуги торговельного факторингу.

На думку О.І. Ступницького та В. М. Коверди, протягом XVII–XVIII ст. відбувся поступовий перехід від виконання фактором функцій комісійного посередника до покупки в останніх рахунків-фактур. У той же час, самі автори наголошують на те, що саме в цей період фактори продовжують здійснювати функції щодо збуту та зберігання товару, пошуку покупців [15, с. 8]. Однак, наведений підхід до обґрунтування історичного періоду виникнення факторингу не витримує критики, оскільки передбачає поєднання в одному факторинговому зобов'язанні товарного та фінансового факторингу. Зазначений підхід обумовлений необґрунтованим трактуванням сучасного факторингу, як різновиду торгово-комісійної операції. Однак, сучасний факторинг не передбачає надання послуг з торговельного посередництва. Говорити про виникнення сучасного фінансового факторингу у цей період не доводиться, оскільки факторингові послуги зразка XVII-XVIII ст. не передбачали надання послуг з фінансування фактором постачальника під уступку права грошової вимоги. Фактори факторинг є за своїм змістом товарним.

Втім, беззаперечним залишається той факт, що сучасний факторинг, або як ще його називають – фінансовий факторинг, виник в результаті еволюції послуг з торговельного посередництва, які практикувались при торговельному факторингу. Такий підхід до появи сучасного факторингу, як різновиду зобов'язальних відносин, можна вважати загальноприйнятим в науковій літературі. Своїм виникнення сучасний факторинг завдячує, в тому числі, активному розвитку торговельного посередництва в колоніальну епоху. Аналогічну позицію щодо історії виникнення факторингу поділяє, також, і судова влада. У п.п. 45, 46 Постанови Великої палати Верховного суду від 16.03.21 року за результатами розгляду судової справи за № 906/1174/18 зазначила наступне. Щоб краще зрозуміти природу факторингу доцільно вдатися до історії його появи. Факторинг виник тоді, коли ринки збуту були віддалені від місць виробництва продукції, і фактори відігравали роль зв'язкових між виробниками та кінцевими покупцями. Факторингом у ті часи була, зокрема, посередницька послуга у торговельній діяльності, за допомогою якої виробник (постачальник) товару швидко та гарантовано отримував від посередника (фактора) кошти за товар (навіть до його поставки покупцеві), а покупець (торговець) цього товару отримував відстрочку в його оплаті, завдяки чому міг його перепродати, отримати кошти від кінцевого покупця та розрахуватись ними з фактором. За цю посередницьку послугу фактор отримував винагороду від продавця або покупця (торгівця). З часом розвиток факторинг набув різних видів та форм, перестав бути посередницькою торговельною послугою, а фактор втратив функцію дистриб'ютора продукції [16].

У свою чергу, фінансовий факторинг, який передбачав надання фактором постачальнику коштів під уступку права грошової вимоги передувало появою послуг з інкасації дебіторської заборгованості та страхування кредитних ризиків постачальника фактором. Аналізуючи таку зміну у функціональній спрямованості діяльності факторів, Я. О. Чапічадзе обґрунтувала появу зазначених послуг наступним чином. Дуже швидко фактори зрозуміли, що більш прибутковим є управління бізнесом клієнтів в Америці, ніж просто отримання комісійних від продажу, і перейшли на інкасацію та надання послуг зі страхування кредиту. Зростаюче процвітання

дозволило їм перейти до нової ери інкасування в американській торгівлі, яка пов'язана із пропозицією негайної сплати британським продавцям у момент експорту [11, с. 37].

Окремі науковці вважають, що виникнення факторингу, який, за своїм змістом, є схожим на сучасний, відбулось завдяки розвитку факторингових відносин упродовж XIX століття [17, с. 87]. Період XVIII ст. характеризується активним розвитком капіталістичного способу виробництва. Промислова революція сприяє зростанню механізованого виробництва у США. Зростає кількість заводів та фабрик. Останні поступово об'єднуються у трести. США перетворюються на другу державу світу за обсягом виробництва бавовни та текстилю. Вже в 50 роки XIX століття виробництво бавовни збільшилось вдвоє. Бавовна стає сировиною, що активно побутує в обігу як на внутрішньому, так і зовнішньому ринках. Саме на цю сировину припадає 50% американського експорту. Таким чином, з розвитком інфраструктури міст відбувається поступове наповнення ринку товарів. Наведене обумовлює виникнення кризи перевищення виробництва у США [18, с. 87].

У свою чергу, в умовах розвитку виробництва супроводжується протекціоністською політикою уряду США, спрямованою на захист національних товаровиробників. У 1890 році запроваджується митний тариф Маккінлі на імпорту текстильної промисловості, який становив 49% від вартості імпортованої текстильної продукції. Підняття митних тарифів на імпорту текстилю суттєво обмежив обсяги його імпорту на територію США [19, с. 34]. З наведеними змінами у протекціоністській політиці уряду США, укріпленням своїх економічних позицій та послабленням торговельних зв'язків із Великою Британією, на думку прихильників виникнення факторингу у XIX ст., пов'язана поява сучасного фінансового факторингу. Зміни у митній політиці зумовили переорієнтацію факторів із зовнішнього ринку на внутрішній. Також, фактори поступово відмовляються від надання послуг постачальникам-імпортерам. Відбуваються зміни у спеціалізації діяльності факторів. Функції факторів змінюються із посередників при продажу товарів (agent factoring) в суб'єктів, що фінансують виробників товару (credit factoring) [15, с. 8].

Утім, стан правового регулювання факторингової діяльності у XIX ст. свідчить про те, що в цей період практикувався товарний факторинг. Закон Великої Британії «Про факторів» 1889 року врегулював відносини, пов'язані із здійсненням торговельного посередництва. Відповідно до положень параграфу 1 цього закону, під торговим агентом слід розуміти агента, який у зв'язку із звичним для себе способом проведення бізнесу уповноважений здійснювати одну із наступних функцій: продавати товари; відвантажувати товари в цілях продажу; купляти товари; здійснювати забезпечення товару грошовою масою [20]. Таким чином, зміст законодавчого регулювання факторингу XIX ст. свідчить про хибність твердження про оформлення факторингу, і зокрема фінансового факторингу, як сталого явища саме в цей період. З наведеного можна дійти висновку про те, що функції факторів в цей період зводились до здійснення торгово-комісійного посередництва, а отже, товарний факторинг існував до кінця XIX ст. Такий стан законодавчого регулювання факторингу у цей період є свідченням того, сучасний фінансовий факторинг, як вид зобов'язальних відносин, був невідомим практиці того періоду.

З урахуванням цього, появу фінансового факторингу слід шукати в XX ст. Схожа точка зору щодо виникнення факторингу притаманна для представників американської концепції виникнення факторингу, до числа яких можна віднести Д. Теджа, Дж. Теджа, Д. Флексмен та ін. Як слушно з цього приводу зазначає Пітер М. Біско, до 1890 року фактори виступали торговельними посередниками, що здійснювали продаж товарів на комісійній основі [21, с. 148].

Виникнення фінансового факторингу у XX столітті, знову ж таки, пов'язується з причинами економічного характеру. Поступово зростає необхідність підвищення оборотоздатності обігового капіталу, переведення останнього в грошовий еквівалент. Фінансовий факторинг поступово перетворюється на найбільш ефективний спосіб фінансування, порівняно з існуючими. Крім того, орієнтація факторів на проведенні фінансового факторингу була більш вигідною для факторів, оскільки передбачала більшу прибутковість, порівняно з отриманням комісійних від здійснення торговельного посередництва [12, с. 97]. Із при-

йняттям Factor's Lien Act, фактори починають виконувати функції щодо фінансування клієнтів, взяття на себе кредитних ризиків, ведення бухгалтерського обліку, фінансування клієнта. Таким чином, створюється механізм фінансування, притаманний для факторингу старої лінії (old style factoring) – моделі факторингових відносин, яка практикується на теперішній час [13, с. 76].

У свою чергу, серед прибічників теорії походження сучасного факторингу ХХ століття різняться позиції щодо конкретного етапу його виникнення. У дослідницькій літературі існує версія, згідно з якою факторинг, який передбачав надання послуг притаманним сучасному факторингу, був вперше наданий у 1947 році фінансовою установою «First National Bank of Boston» [15, с. 11]. Поряд з тим, зустрічається думка про те, що сучасний фінансовий факторинг виник в 30-х рр. ХХ ст. [21, с. 120]. Інші науковці пов'язують виникнення фінансового факторингу із прийняттям Торгівельний кодекс штату Пенсільванія, що відбулось у 1953 р. (Єдиний торговий кодекс США). Остання з позицій ґрунтується на тому, що розділ ІХ зазначеного кодексу передбачав можливість проведення факторингових операцій [13, с. 256]. Однак, положення Єдиний торговий кодекс США в цей період не містять окремих нормативних положень, присвячених договору факторингу. Правове регулювання факторингових операцій зазначеним документом здійснюється загальні положення щодо продажу майнових прав. Також, такий підхід не враховує ту обставину, що виникнення відповідних зобов'язальних правовідносин передусє в часі їх нормативному регулюванню.

У 1963 році урядовий орган США по контролю за грошовим обігом відніс факторинг до законних видів діяльності [22, с. 12]. Наведені обставини свідчать про санкціонування державними органами можливості для суб'єктів господарювання здійснювати факторингові операції.

Впродовж 60-х рр. ХХ ст. факторингові послуги активно застосовуються на Європейському континенті. Цей процес пов'язують із поширенням американської продукції на європейський ринок. Активний розвиток торгівлі зумовлював потребу у віднаходженні оптимальних джерел для покриття касових розривів, а також вирішення проблеми неплатежів,

пов'язаних з відстроченням оплати за поставлену продукцію чи надані послуги [15, с. 12]. Більша ефективність факторингу, порівняно з іншими джерелами фінансування сприяє активному його поширенню в підприємницькій практиці на території європейського континенту. Факторинг стає оптимальним засобом покриття дебіторської заборгованості та підвищення ліквідності обігового капіталу.

Поширення факторингу на Європейський континент сприяло поглибленням видовій диференціації факторингових відносин. Якщо в торгівельній практиці США поширеним факторинг старої лінії (old style factoring), що передбачає повне обслуговування клієнта, надання послуг з фінансування клієнта, пред'явлення до сплати грошових вимог, захист від неплатежів, надання гарантій його отримання, ведення бухгалтерського обліку, то європейська модель проведення факторингу (неповний факторинг) передбачає надання декількох з наведених послуг. При цьому, фінансуванням фактором постачальника здійснюється в обов'язковому порядку [23, с. 40]. Можливість проведення неповного факторингу передбачена положеннями Конвенції УНІ-ДРУА «Про міжнародний факторинг» 1988 р. Пунктом б) ч.2 ст. 1 наведеної Конвенції передбачено, що фактор має виконувати принаймні дві з таких функцій: фінансування постачальника, включаючи надання позики та здійснення авансових платежів; ведення обліку (головної бухгалтерської книги) щодо дебіторської заборгованості; пред'явлення до сплати грошових вимог; захист від несплат боржників [9].

Наведені особливості є свідченням того, що в цей час активно формується світовий ринок факторингових послуг. Збільшується кількість суб'єктів, які спеціалізуються на наданні факторингових послуг – банків, інших факторингових установ. Поступово факторингові компанії перетворюються на різновид банківських послуг. Такий процес був характерний для 70–80-х рр. [15, с. 13].

Розвиток факторингових операцій супроводжуються створенням міжнародних факторингових асоціацій, до числа яких належать International Factors Group, Heller International Group, Factors Chain International, Credit Factoring. Так, у 1961 році First National Bank of

Boston спільно з британськими контрагентами створює факторингову компанію Factoring International Ltd., яка згодом перетворюється в International Factoring Group. Схожим чином, у 1968 році створилась інша міжнародна факторингова асоціація – Factors Chain International. Її засновниками виступили Svensk Factoring (фірма-резидент Швеції) та Shield Factors (фактор, створений у Великобританії). У подальшому до цієї асоціації приєдналися ще 19 країн. Остання поширила своє діяльність на Азіатсько-Тихоокеанський регіон, Австралію, Південну Америку [22, с. 10]. Станом на сьогоднішній день членами цієї асоціації є більш ніж сто юридичних осіб [4]. Зазначене є свідченням формування окремої індустрії надання факторингових послуг.

Наведені асоціації відіграли вагомую роль у правовому регулюванні факторингової діяльності. Зазначені суб'єкти забезпечили приватно-правову уніфікацію міжнародних факторингових операцій. Створення міжнародних факторингових асоціацій на міжнародному рівні активізувало процес приватноправової уніфікації у сфері факторингу. Прикладом цьому є розроблення міжнародною факторинговою асоціацією FCI Кодексу міжнародних факторингових звичаїв. У 2002 році останні перейменовані у Загальні правила міжнародного факторингу (Правила GRIF). Останні слугують приватно-правовим регулятором близько 80% обсягу міжнародних факторингових операцій [4]. Подібним чином, міжнародні факторингові асоціації розробляють інструкції DEX, IF exchange та ін. [24, с. 173]. Такі процеси супроводжувались активним узагальненням контрактної практики, розробленням примірних договорів у відповідній сфері.

Процеси розроблення документів, спрямованих на врегулювання транснаціональної факторингової діяльності її учасниками є свідченням формування окремого правопорядку у сфері міжнародних комерційних відносин, спрямованого на врегулювання факторингових відносин ускладнених іноземним елементом – *lex mercatoria*. Відсутність відповідних положень, присвячених врегулюванню приватно-правових відносин на рівні національних законодавств, а також недостатність матеріально-правового регулювання зовнішньоеконо-

мічних відносин зумовило потребу у саморегуляції цих відносин учасниками міжнародних факторингових відносин [25].

Саме такий стан правового регулювання відображає реалії в яких здійснювалась уніфікація приватно-правового регулювання міжнародних факторингових операцій. Розвиток приватно-правового регулювання факторингових операцій на міжнародному рівні відбувся шляхом непрямої уніфікації норм права, спрямованих на врегулювання міжнародних факторингових операцій. Це зумовлено відсутністю окремих правових положень, присвячених регулюванню факторингу національними законодавствами. У свою чергу, зростанням обсягу факторингових операцій в міжнародному комерційному обороті зумовили необхідність розроблення норм матеріального права, спрямованих на їх врегулювання транснаціонального факторингу. Правила GRIF лягли в основу розробки Конвенції УНІДРУА «Про міжнародний факторинг» 1988 року, яка була прийнята на дипломатичній конференції у м. Оттаві 28 травня 1988 р. [26].

Напрямок правотворчості у сфері факторингу в даному випадку характеризується зворотнім процесом: появою нових відносин між учасниками міжнародних комерційних відносин та їх правового регулювання на міжнародному рівні з подальшим втіленням останніх у положення національного законодавства [27]. Таким чином, спрямованість уніфікації права у сфері міжнародного факторингу суттєво відрізняються від уставленої практики правотворчості у цій сфері.

Зазначені тенденції правотворчої практики у сфері факторингу є свідченням формування уставленої практики проведення факторингових операцій, ускладнених іноземним елементом. Зі змісту ст. 1 Конвенції УНІДРУА «Про міжнародний факторинг» слідує, що фактор надає постачальнику принаймні одну з наступних послуг: фінансування передбачають надання принаймні двох із наступних послуг під уступку права грошової вимоги: фінансування постачальника, включаючи надання позики та здійснення авансових платежів; ведення обліку (головної бухгалтерської книги) щодо дебіторської заборгованості; пред'явлення до сплати грошових вимог; захист від несплат боржників

[9]. Враховуючи, що неповний факторинг, який передбачає надання фінансування, поєднаної з однією, чи декількома зазначеними послугами під уступку права грошової вимоги є найбільш поширеним різновидом факторингових відносин, який є найбільш поширеним та часто застосовується у міжнародній торгівлі, існують достатні підстави вважати, що має місце формування звичаю міжнародної торгівлі.

У свою чергу, розробка правового регулювання факторингу на міжнародному рівні стимулювала відповідні правотворчі процеси на національному рівні. В окремих країнах континентальної Європи здійснюється підготовка окремих нормативних актів, призначених для регулювання факторингових операцій, прикладом цьому є Україна. У положеннях національних законодавств усуваються зайві формальності, які перешкоджають проведенню факторингових операцій. Положення ст. ст. 1218, 1227 та 1526 ЦК Королівства Іспанії не створювали належного правового режиму для глобальної уступки права грошових вимог. В подальшому, в ході законодавчих змін, внесених Закон Королівства Іспанії від 21 лютого 1999 року передбачена можливість здійснення уступок як існуючих, так і майбутніх прав грошових вимог, що пристосувала національне цивільне право до практики проведення факторингових операцій [27, с. 14]. Таким чином, наведене зумовлює поступову гармонізацію національного законодавства із міжнародними правовими актами у сфері факторингу.

Висновки. Розбіжності в підходах щодо етапів виникнення факторингу зумовлені неоднозначним трактуванням «факторингу», як різновиду зобов'язальних відносин, міждисциплінарним характером факторингу, оскільки такий виступає об'єктом вивчення як юриспруденцією так і економічною теорією.

Сучасний фінансовий факторинг, який передбачає фінансування під уступку права грошової вимоги виник в процесі еволюції товарного факторингу, за результатами якої втратив ознаки комісійно-посередницьких операцій, які передбачали реалізацію факторами товарів від імені принципала, зберігання товарів, надання інших видів посередницьких послуг. Факторинг, який передбачає надання фактором клієнту (постачальнику) фінансування та супутніх йому послуг виник саме у ХХ столітті. В цей період час правотворча практика на міжнародному рівні формалізувала правову конструкцію, яка відповідає змісту зобов'язань за договором факторингу, ускладнених іноземним елементом, створивши відповідне для цього правове регулювання. Національні законодавства та правозастосовча практика адаптуються до потреб забезпечення оптимального правового регулювання факторингових операцій.

Напрямки уніфікації правового регулювання транснаціональних факторингових операцій засвідчують, що сучасний факторинг, врегульований положеннями Конвенції УНІДРУА «Про міжнародний факторинг», є продуктом торговельної практики та має звичаєву природу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Не лише кредити. Як факторинг може здешевити вартість позик для бізнесу. Українська правда. *Економічні правда* : веб-сайт. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2023/12/22/708035/> (дата звернення : 20.08.2024).
2. Концепція реформування регулювання факторингу в Україні. *Національний Банк України* : офіційний веб-сайт. URL : https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%86%D0%B5%D0%BF%D1%86%D1%96%D1%8F_%D1%84%D0%B0%D0%BA%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D0%BD%D0%B3_2023.pdf (дата звернення 20.08.2024).
3. Ostheimer D. *Moglichen des Factoringes*. Berlin, 1995. 188 p.
4. Kristin DeAnn Gabriel *The History of Factoring*. URL : <http://ezinearticles.com/?The-History-of-Factoring&id=3158431> (дата звернення 19.08.2024).
5. *Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн* : у 2 т. Т. 1. / за ред. В. Д. Гончаренка. К. : Ін Юре, 1998. 504 с.
6. *Основи римського приватного права* : підручник / В. І. Борисова, Л. М. Баранова, М. В. Домашенко та ін. ; за заг. ред. В. І. Борисової та Л. М. Баранової. Х. : Право, 2008. 224 с.
7. *Diversified Financial Services, History of Invoice Factoring*. 33 p. URL: <http://dfsfactoring.com/history-of-invoice-facto-ring.html> (дата звернення 30.07.2018).
8. Підпригора О. А. *Основи римського приватного права* : підручник для студентів юрид. вузів та факультетів. Київ : Вентурі, 1997. 333 с.

9. Про міжнародний факторинг: Конвенція УНІДРУА. Міжнародний документ від 28.05.1988. Законодавство України : База даних/ Верхов. Рада України. Дата оновлення: 11.01.2006. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_210 (дата звернення 15.08.2024).
10. History of Invoice Factoring. The Bureau of National Affairs, Inc. 2011. 30 p. URL: <https://fci.nl/en/about-factoring/literature/history-of-factoring.html>
11. Чапічадзе Я. О. Договір факторингу : дис. ... канд. юрид. наук ; спец. 12.00.03. Університет внутрішніх справ. Харків, 2000. 191 с.
12. Westlake M. Factoring. Publisher : Pitman, 1975. 162 p.
13. David B. Tatge, Jeremy B. Tatge, David Flaxman American Factoring Law, Bureau of National Affairs, 2009. 856 p.
14. Salinger F. R. Salinger on Factoring: The Law and Practice of Invoice Finance: 4th edition. Sweet & Maxwell, December 13, 2005. 450 p.
15. Коверда В. М., Ступницький О. І. Сучасний факторинг: ефективність торговельних операцій та управління корпоративними фінансами : навчальний посібник. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2010. 255 с.
16. Постанова Великої палати Верховного суду 16 березня 2021 р. у справі за № 906/1174/18 . Єдиний державний реєстр судових рішень: База даних. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96342866> (дата звернення 04.07.2024).
17. Bickers M. Factoring in UK. 8th edition. / M. Bickers. 2003. 232 p.
18. Alan Greenspan, Adrian Wooldridge Capitalism in America: A History, New York: 2018, Penguin Press, 476 p.
19. Bekker Marie-Renee, Klaper Leora, Udell Gregory F. Financing small and medium-sized enterprises with factoring: global growth and its potential in Eastern Europe. World Bank Publications. 2004. 43 p.
20. Factors Act 1889 : Legislative Act of UK dated from 26th August 1889. База даних / Legislation.gov.uk. Дата оновлення : 01.02. 1991. URL: <http://www.Legislation.gov.uk/ukpga/Vict/52-53/45> (дата звернення 15.08.2024).
21. Peter Meldrum Biscoe Law and Practice of Credit Factoring / P. M. Biscoe. Butterworths, 1975. 229 p.
22. Пальчук О. І. Факторинг на ринку фінансових послуг. Київ, 2011. 164 с.
23. Report of the working group on international contractual practice on the work of its 25th session. Dated from May 4-22, 1992. No A/47/17. UN General Assembly. офіц. веб-сайт. URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n92/359/28/pdf/n9235928.pdf?token=ASGXfXx2WAWBwWE9TL&fe=true> (дата звернення: 21.08.2024).
24. Тараба Н. В. Зовнішньоекономічні угоди з комерційним фінансуванням : дис. ... канд. юрид. наук; спец. 12.00.03. Київ, 2007. 223 с.
25. Matthew T. Davidson The Lex Mercatoria in Transnational Arbitration: An Analytical Survey of the 2001 Kluwer International Arbitration Database. URL: <http://www.cisg.law.pace.edu/cisg/biblio/davidson.html>
26. M. S. Siddiqui General rules for international factoring. URL: <https://www.slideshare.net/slideshow/general-rules-for-international-factoring/238828414#2>
27. René David The Methods of Unification. *American Journal of Comparative Law* (1968) P. 13–27. URL: <http://www.cisg.law.pace.edu/cisg/biblio/david.html>
28. Osma A. «Spain is different» Or is not? A comparative review of the Legal Regulation on Factoring in Spain and in the 1988 UNIDROIT Convention of International Factoring / *International Trade Law Journal* Volume 18. Number 2, Summer 2010. P. 3–22.

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

УДК 347.7

DOI <https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-3-5>

Поліщук Р. М.,

доктор філософії, докторант

Навчально-наукового інституту права імені князя Володимира Великого

Приватного акціонерного товариства «Вищий навчальний заклад

«Міжрегіональна Академія управління персоналом»

РОЛЬ ГОСПОДАРСЬКОГО СУДУ ТА ДЕРЖАВНОГО ОРГАНУ З ПИТАНЬ БАНКРУТСТВА ЯК РЕГУЛЯТОРІВ ЗАХИСТУ ПРИВАТНОГО ТА ПУБЛІЧНОГО ІНТЕРЕСІВ У ПРОЦЕДУРАХ БАНКРУТСТВА ТОВАРИСТВ З ОБМЕЖЕНОЮ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЮ

THE ROLE OF THE COMMERCIAL COURT AND THE STATE BANKRUPTCY AUTHORITY AS REGULATORS OF THE PROTECTION OF PRIVATE AND PUBLIC INTERESTS IN THE BANKRUPTCY PROCEDURES OF LIMITED LIABILITY COMPANIES

У статті досліджено поняття приватного та публічного інтересу у банкрутстві товариств з обмеженою відповідальністю. Встановлено, що загальнодержавні інтереси хоч і не завжди співпадають із приватними інтересами, проте тісно переплітаються між собою, знаходячи свій прояв один в одному. Публічний інтерес полягає у забезпеченні відновлення платоспроможності товариств з обмеженою відповідальністю, частка держави у яких більше 50-ти відсотків, у кредиторів – органах державної влади, які заінтересовані у погашенні своїх вимог за рахунок реалізації майна банкрутів за найвищою ціною у найкоротші строки, тощо. Вплив державного органу з питань банкрутства та господарського суду проявляється у реалізації їх організаційних, управлінських та контролюючих функцій. Дані органи покликані забезпечити стабільність та розвиток в економічній, соціальних та політичній сферах життя суспільства, з одного боку, з іншого – забезпечити реалізацію дієвих механізмів відновлення платоспроможності товариств з обмеженою відповідальністю, погашення вимог кредиторів – суб'єктів приватного та публічного права у ліквідаційній процедурі. Надважливим завданням органів державної влади є виявлення та запобігання фіктивного банкрутства, приховування банкрутства та умисного доведення до банкрутства товариств з обмеженою відповідальністю, накладення санкцій та покарання за це винних осіб у встановленому законом порядку. Пошук компромісу між публічним та приватним інтересами та їх співставлення покладено передусім на господарський суд, який здійснюючи правосуддя, відіграє ключову роль у процедурах банкрутства. Організаційна та контролююча функції Міністерства юстиції України полягає у здійсненні нагляду, передусім, за діяльністю призначених судами арбітражними керуючими, забезпечення фахового супроводження процедур санації, ліквідації та розпорядження майном товариств з обмеженою відповідальністю. Інститути солідарної та субсидіарної відповідальності реалізуються господарським судом через накладення санкцій на третіх осіб, які винні у доведенні до банкрутства господарських товариств, порушення вимог закону щодо обов'язкового звернення боржників із заявами про відкриття провадження у справах про банкрутство у випадках встановлених законом.

Ключові слова: державний орган з питань банкрутства, господарський суд, публічний інтерес, приватний інтерес, банкрутство, товариство з обмеженою відповідальністю.

The article examines the concept of private and public interest in the bankruptcy of limited liability companies. It was established that national interests, although they do not always coincide with private interests, are closely intertwined, finding their manifestation in each other. The public interest consists in ensuring the restoration of the solvency of limited liability companies, in which the state's share is more than 50 percent, in creditors – state authorities, which are interested in repaying their claims at the expense of the sale of the bankrupt's property at the highest price in the shortest possible time, etc. The influence of the state body on bankruptcy and commercial court is manifested in the implementation of their organizational, management and control functions. These bodies are designed to ensure stability and development

in the economic, social and political spheres of society, on the one hand, and on the other hand, to ensure the implementation of effective mechanisms for restoring the solvency of limited liability companies, repayment of claims of creditors – subjects of private and public law in the liquidation procedure. The most important task of the state authorities is to detect and prevent fictitious bankruptcy, concealment of bankruptcy and intentional bankruptcy of limited liability companies, imposing sanctions and punishing the guilty persons in accordance with the procedure established by law. The search for a compromise between public and private interests and their comparison is entrusted primarily to the commercial court, which, while administering justice, plays a key role in bankruptcy procedures. The organizational and controlling functions of the Ministry of Justice of Ukraine consist in supervising, first of all, the activities of court-appointed arbitration managers, providing professional support for rehabilitation procedures, liquidation and disposal of property of limited liability companies. The institutions of joint and subsidiary liability are implemented by the commercial court through the imposition of sanctions on third parties who are guilty of bringing business companies to bankruptcy, violating the requirements of the law regarding the obligatory application of debtors with statements to open bankruptcy proceedings in cases established by law.

Key words: *state body on bankruptcy, commercial court, public interest, private interest, bankruptcy, limited liability company.*

Постановка проблеми. Станом на сьогоднішній день в Україні доля банкрутств товариств з обмеженою відповідальністю є досить великою, адже переважна більшість підприємців здійснює свою господарську діяльність через відповідну організаційну форму, що пов'язане з небажанням учасників неспроможних товариств відповідати за зобов'язаннями перед кредиторами всім своїм майном. Забезпечення приватного та публічного інтересів у процедурах банкрутства товариств є ключовим завданням господарського суду та державного органу з питань банкрутства задля підтримання стабільності та сталого розвитку соціального, економічного, політичного життя суспільства, допомоги товариствам у виході зі скрутного матеріального становища шляхом відновлення їх платоспроможності, створення умов для якнайшвидшого пропорційного та справедливого виконання (погашення) боржниками (банкрутами) своїх зобов'язань перед кредиторами. Здійснення відповідних дискреційних повноважень органами державної влади здійснюється за рахунок реалізації контролюючої, організаційної, управлінської функцій у досудових та судових процедурах банкрутства товариств з обмеженою відповідальністю. Міністерство юстиції України та господарський суд покликані забезпечити усунення порушень, зловживання правом учасниками провадження у справах про банкрутство, створювати умови для ефективного їх застосування до суб'єктів господарювання – боржників. Дії учасників судових проваджень мають бути керованими та впорядкованими задля реалізації мети, яка лежить в основі Кодексу Укра-

їни з процедур банкрутства. Господарський суд та державний орган з питань банкрутства зобов'язані захищати, як приватні, так і публічні права та інтереси, не звужуючи їх, уникати ситуації переваги один перед одним, тим самим досягаючи балансу та паритету.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Серед вітчизняних науковців, які досліджували окремі питання ролі господарського суду та державного органу з питань банкрутства як регуляторів захисту приватного та публічного інтересів у банкрутстві є: В.С. Балух, В.Т. Білоус, І.А. Бутирська, І.О. Вечірко, В.В. Джуль, В.К. Колпаков, О.В. Кузьменко, О.О. Кузьменко, О.А. Латинін, Н.А. Нечай, Б.М. Поляков, Н.Ю. Пришва, Я.Г. Рябцева, Л.В. Трофімова, О.В. Щербанюк, та інші. Разом з тим, дослідженню даних питань під час провадження у справі про банкрутство товариств з обмеженою відповідальністю належна увага не приділялась.

Мета дослідження. Дослідити систему регулювання банкрутства товариств з обмеженою відповідальністю, роль господарського суду та державного органу з питань банкрутства у цьому механізмі шляхом аналізу положень законодавчих актів, наукових праць вчених та судової практики, запропонувати шляхи удосконалення зазначеної системи через внесення змін у нормативно-правові акти інституту неспроможності. Це сприятиме в удосконаленні чинного законодавства про банкрутство шляхом підвищення ефективності механізму реалізації господарським судом та державного органу з питань банкрутства покладених на них завдань задля захисту приватного та

публічного інтересу у судових та позасудових процедурах.

Виклад основного матеріалу. Слід зазначити, що на відміну від норм інших законів, зокрема, Цивільного кодексу, Господарського кодексу, Господарського і Цивільного процесуальних кодексів, в яких закріплено принцип рівності сторін та в процесі розглядаються приватні інтереси відповідача-боржника і позивача-кредитора, як окремих осіб, законодавство про банкрутство має інші принципи. А саме: конфлікт інтересів; підпорядкування приватного інтересу більшості, тобто пріоритет загального інтересу над приватним; заміна неефективного власника на ефективного; задоволення грошових вимог кредиторів тільки в рамках процедури банкрутства та ін. Тобто в банкрутному законодавстві загальний інтерес переважає над приватним. Інститут банкрутства покликаний спрацювати тоді, коли норми інших інститутів цивільного права не можуть забезпечити вирішення сформованої проблеми – неплатоспроможності боржника, оскільки вони розраховані на приватний інтерес. Отже, інститут банкрутства вступає в дію, якщо інші інститути цивільного права припиняють свою дію стосовно боржника [1].

О.А. Латинін зазначає, що вплив держави на процедуру банкрутства може бути прямим або опосередкованим. Прямий вплив полягає у прийнятті нормативно-правових актів, які регулюють відносини неспроможності, а опосередковано держава приймає участь у справі про банкрутство через учасників, які представляють публічні інтереси. На його думку основною метою законодавства, яке регулює неспроможність суб'єктів господарювання, забезпечення стабільного економічного зростання і стійкості економічної системи [2].

Держава не може напряму приймати участь у справі про банкрутство, у зв'язку з чим вона задовольняє публічні інтереси через свої представницькі органи [3].

Таким чином, публічний інтерес у процедурах банкрутства товариств з обмеженою відповідальністю передусім пов'язаний з інтересами держави та суспільства, полягає у запобіганні банкрутству суб'єктів господарювання, здійсненні впливу через прийняття нормативно-правових актів та участі державних органів

у судових та позасудових процедурах з метою підтримання стійкості як вітчизняної економічної, так і соціальної систем. Приватний інтерес, у свою чергу, полягає у відновленні платоспроможності товариств з обмеженою відповідальністю – боржників або реалізації майна банкрутів у ліквідаційній процедурі з метою максимального задоволення вимог кредиторів у найкоротші строки. В цьому випадку приватний і публічний інтереси співпадають, адже кредиторами товариств можуть бути і державні органи, і суб'єкти господарювання, частка у яких належить державі.

Варто відзначити, що публічний інтерес захищається органами державної влади, зокрема, Пенсійним фондом України, фондами соціального страхування, Державною податковою службою України, які у багатьох випадках є кредиторами боржників – товариств з обмеженою відповідальністю.

При цьому, дані органи мають привілейоване становище у процедурах банкрутства, адже їх вимоги у відповідності до положень ст. 64 Кодексу України з процедур банкрутства задовольняються у перші черги: вимоги щодо виплати заборгованості з оплати за виконані роботи та/або надані послуги, а також інші кошти, належні гіг-спеціалістам за гіг-контрактами, укладеними згідно із Законом України «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні», та нараховані на ці суми страхові внески на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування та інше соціальне страхування, у тому числі відшкодування кредиту, отриманого на ці цілі; соціальні виплати у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності за рахунок коштів підприємства тощо), а також вихідна допомога, належна працівникам у зв'язку з припиненням трудових відносин, та нараховані на ці суми страхові внески на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування та інше соціальне страхування, у тому числі відшкодування кредиту, отриманого на ці цілі; вимоги щодо виплати заборгованості із компенсації збитків, завданих Державному бюджету України внаслідок виконання рішень Європейського суду з прав людини, постановлених проти України; вимоги із зобов'язань, що виникли внаслідок заподіяння шкоди життю та здоров'ю громадян,

шляхом капіталізації у ліквідаційній процедурі відповідних платежів, у тому числі до Фонду соціального страхування України за громадян, які застраховані в цьому фонді, у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України, зобов'язань із сплати страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування та інше соціальне страхування, крім вимог, задоволених позачергово, з повернення невикористаних коштів Фонду соціального страхування України, а також вимоги громадян – довірительів (вкладників) довірчих товариств або інших суб'єктів підприємницької діяльності, які залучали майно (кошти) довірительів (вкладників); вимоги щодо сплати податків і зборів (обов'язкових платежів); вимоги центрального органу виконавчої влади, що здійснює управління державним резервом [4].

Аналогічні преференції стосуються і не включення у ліквідаційну масу згідно із частиною восьмою статті 62 Кодексу України з процедур банкрутства, зокрема, товариств з обмеженою відповідальністю державного майна, яке не увійшло до статутного капіталу господарського товариства у процесі приватизації (корпоратизації) та перебуває на балансі банкрута.

Статтею першою Кодексу України з процедур банкрутства визначено, що учасники у справі про банкрутство (неплатоспроможність) – сторони, арбітражний керуючий, державний орган з питань банкрутства, інші учасники справи про банкрутство, щодо прав або обов'язків яких існує спір, а також у випадках, передбачених цим Кодексом, Фонд державного майна України, Національний банк України, Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку, представник органу місцевого самоврядування, представник працівників боржника, уповноважена особа засновників (учасників, акціонерів) боржника [4].

У даній нормі встановлено державний орган з питань банкрутства учасником у справі про банкрутство товариств з обмеженою відповідальністю.

Відповідно до статті третьої Кодексу України з процедур банкрутства державний орган з питань банкрутства сприяє створенню організаційних, економічних, інших умов, необхідних для реалізації процедур відновлення пла-

тоспроможності боржника або визнання його банкрутом, у тому числі процедур банкрутства державних підприємств та господарських товариств, у статутному капіталі яких більше 50 відсотків акцій (часток) належать державі; організовує систему підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації арбітражних керуючих; встановлює вимоги для отримання свідоцтва про право на здійснення діяльності арбітражного керуючого; формує та веде Єдиний реєстр арбітражних керуючих України, Єдиний реєстр боржників, відносно яких відкрито провадження у справі про банкрутство (неплатоспроможність), що є складовими частинами автоматизованої системи «Банкрутство та неплатоспроможність», і встановлює порядок подання відомостей (інформації), необхідних для ведення зазначених реєстрів; встановлює порядок здійснення контролю за діяльністю арбітражних керуючих, перевірки організації їх роботи, дотримання ними вимог законодавства з питань банкрутства; встановлює порядок проведення аналізу фінансово-господарського стану суб'єктів господарювання щодо наявності ознак фіктивного банкрутства, доведення до банкрутства, приховування стійкої фінансової неспроможності, незаконних дій у разі банкрутства і організовує проведення такого аналізу при відкритті провадження у справах про банкрутство державних підприємств і господарських товариств, у статутному капіталі яких більше 50 відсотків акцій (часток) належать державі; визначає та затверджує примірну форму плану санації, реструктуризації; складає на запити суду, прокуратури або іншого уповноваженого органу висновки про наявність ознак фіктивного банкрутства, доведення до банкрутства, приховування стійкої фінансової неспроможності, незаконних дій у разі банкрутства; розробляє та затверджує типові документи щодо проведення процедур банкрутства, методичні рекомендації; визначає вимоги до форми та порядку ведення реєстру вимог кредиторів; здійснює інші передбачені законом повноваження [4].

Мін'юст є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику з питань банкрутства, а також є державним органом з питань банкрутства. Міжрегіональні

управління підпорядковуються Міністерству юстиції України та є його територіальними органами. Одним з основних завдань міжрегіональних управлінь є реалізація державної політики з питань банкрутства. Міжрегіональне управління відповідно до покладеного на нього завдання бере участь за дорученням Мін'юсту у справі про банкрутство і користується процесуальними правами та несе процесуальні обов'язки учасника у справі про банкрутство [5].

Згідно із абзацом третім пункту 1 Положення про Міністерство юстиції України, Мін'юст є державним органом з питань банкрутства [6].

До повноважень державного органу з питань банкрутства, окрім тих, що передбачені Кодексом України з процедур банкрутства, також відноситься контроль за діяльністю арбітражних керуючих.

Згідно із пунктом другим Розділу I Порядку здійснення контролю за діяльністю арбітражних керуючих контроль за діяльністю арбітражних керуючих відповідно до цього Порядку здійснюють Мін'юст як державний орган з питань банкрутства та міжрегіональні управління Мін'юсту (далі – територіальні органи Мін'юсту) за дорученням Мін'юсту. Мін'юст та його територіальні органи є органами контролю [7].

Міністерство юстиції України, будучи головним органом державної влади стосовно банкрутства товариств з обмеженою відповідальністю, формує і реалізує політику держави, будучи певним інструментом впливу на процедури банкрутства. Головним завданням міністерства є забезпечення ефективності процедур банкрутства з метою задоволення вимог кредиторів та відновлення платоспроможності товариств-боржників. Інструментами для цього виступають, зокрема, регулювання та роз'яснення. Повноваження Міністерства юстиції України умовно можна поділити контрольні та організаційні, які відображені у статті третій Кодексу України з процедур банкрутства.

Держава Україна має регулювати правовідносини, що виникають під час здійснення процедур банкрутства товариств з обмеженою відповідальністю додержуючись загальних принципів господарювання, що відображені у статті 6 Господарського кодексу України, зокрема, забезпечення економічної багатоманітності та рівний захист державою

усіх суб'єктів господарювання, обмеження державного регулювання економічних процесів у зв'язку з необхідністю забезпечення соціальної спрямованості економіки, добросовісної конкуренції у підприємстві, екологічного захисту населення, захисту прав споживачів та безпеки суспільства і держави, захист національного товаровиробника, заборона незаконного втручання органів державної влади та органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб у господарські відносини [4].

Єдиним органом в Україні, уповноваженим розглядати справи про банкрутство, є господарський суд. Останній покликаний, з одного боку, забезпечити додержання вимог законності при задоволенні вимог кредиторів з урахуванням принципів пропорційності, черговості та справедливості. З іншого боку, суд повинен, з урахуванням спрямованості законодавства на збереження господарюючих суб'єктів, сприяти відновленню платоспроможності боржника [8].

Обґрунтованість вимог ініціюючого кредитора завжди є каменем спотикання у процедурах банкрутства. Зокрема, Верховний Суд у складі суддів палати для розгляду справ про банкрутство Касаційного господарського суду в постанові від 22 вересня 2021 р. у справі № 911/2043/20 зазначив, що процедура банкрутства щодо боржника переслідує публічний та приватний інтерес. Захист приватного інтересу, в свою чергу, полягає в максимальному задоволенні вимог кредиторів, відновленні платоспроможності боржника або його ліквідації та продажу його майна у ліквідаційній процедурі з метою погашення вимог кредиторів. Отже, однією з основних функцій господарського суду під час провадження у справі про банкрутство є дотримання балансу захисту публічного та приватного інтересів. З огляду на положення процесуального закону, у справах позовного провадження господарський суд, здійснюючи правосуддя, обмежений принципами диспозитивності та змагальності сторін, а у справах про банкрутство невід'ємною складовою провадження є судовий контроль [9].

Для правовідносин неспроможності характерною є висока конфліктогенність між учасниками провадження у справі про банкрутство, зумовлена бажанням кожного суб'єкта (як боржника, так і кожного з кредиторів) макси-

мально захистити свої інтереси. Це зумовлює необхідність залучення до відносин неспроможності незалежного арбітра, який би не лише контролював дії учасників справи про банкрутство, але і сам виступав активним учасником процесу, суб'єктом контролю за діяльністю всіх учасників справи та, у разі необхідності, навіть суб'єктом доказування. Здебільшого справи про банкрутство відрізняються широким колом учасників (кредиторів), складністю питань, що вирішуються господарським судом, необхідністю дослідження багатьох документів, що, звісно, потребує певного часу для повноти встановлення обставин справи [10].

Частиною першою статті 20 Господарського процесуального кодексу України визначено, що господарські суди розглядають справи у справах, що виникають у зв'язку із здійсненням господарської діяльності (крім справ, передбачених частиною другою цієї статті), та інші справи у визначених законом випадках, зокрема, справи про банкрутство та справи у справах з майновими вимогами до боржника, стосовно якого відкрито провадження у справі про банкрутство, у тому числі справи у справах про визнання недійсними будь-яких правочинів (договорів), укладених боржником; стягнення заробітної плати; поновлення на роботі посадових та службових осіб боржника, за винятком спорів про визначення та сплату (стягнення) грошових зобов'язань (податкового боргу), визначених відповідно до Податкового кодексу України, а також спорів про визнання недійсними правочинів за позовом контролюючого органу на виконання його повноважень, визначених Податковим кодексом України; справи за заявами про затвердження планів санації боржника до відкриття провадження у справі про банкрутство [11].

Варто відзначити, що законодавець досі не вніс змін до положень частини шостої статті 12 Господарського процесуального кодексу України щодо посилання на Закон України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом», який втратив чинність.

Тому пропоную названу вище норму викласти у новій редакції, замінивши фразу «з урахуванням особливостей, встановлених Законом України «Про відновлення пла-

тоспроможності боржника або визнання його банкрутом» на «з урахуванням особливостей, встановлених Кодексом України з процедур банкрутства».

Повноваження господарського суду у процедурах банкрутства товариств з обмеженою відповідальністю значно ширші ніж у позовному провадженні, адже суд, здійснюючи правосуддя, є керівним органом державної влади протягом усієї тривалості проваджень у справах про банкрутство.

І. Бутирська вважає, що у справах про банкрутство роль господарського суду значно відрізняється від його ролі у позовному провадженні, оскільки тут суд наділений широким колом повноважень, які він управі реалізовувати незалежно від процесуальної активності сторін. Господарський суд у справі про банкрутство, діючи на підставі Закону про банкрутство, здійснює, крім загальних, спеціальні функції. До останніх слід віднести контрольну та організаційну. Зміст цих функцій полягає у контролі за діями учасників у справі про банкрутство та реалізації організаційних повноважень, які здійснюють суттєвий вплив на хід справи про банкрутство [12].

О. Щербанюк наголошує та тому, що завдання суду – співставити вимоги держави та суспільства з інтересами конкретної юридичної або фізичної особи, знайти компроміс, не допускаючи ситуації, коли вимоги публічного інтересу повністю придушують приватний інтерес, і навпаки – коли публічні інтереси зовсім не враховуються судом [13].

У банкрутстві товариств з обмеженою відповідальністю приватний інтерес проявляється у відновленні платоспроможності товариства-боржника через судові та позасудові процедури, максимального задоволення вимог кредиторів – приватних осіб, реалізації активів банкрута за найвищою ціною з метою погашення визнаних судом грошових вимог кредиторів. При цьому, здійснення відповідних дій має здійснюватися у найкоротші строки за допомогою державного органу з питань банкрутства та господарського суду з використанням організаційних та контрольних функцій.

Варто відзначити, що саме на господарський суд покладено обов'язок призначати або відстороняти арбітражних керуючих у справі

про банкрутство товариств з обмеженою відповідальністю згідно приписів статті 28 Кодексу України з процедур банкрутства. Міністерство юстиції України, у свою чергу, встановлює вимоги для отримання арбітражними керуючими свідоцтва про право на здійснення діяльності, підвищення кваліфікації у встановлені строки, притягує до відповідальності за вчинення дисциплінарних проступків, тощо.

Окремо слід звернути увагу на інститути солідарної та субсидіарної відповідальності третіх осіб за зобов'язаннями товариства з обмеженою відповідальністю – боржника, які покликані захистити приватний та публічний інтереси кредиторів.

Відповідно до частини шостої статті 34 Кодексу України з процедур банкрутства боржник зобов'язаний у місячний строк звернутися до господарського суду із заявою про відкриття провадження у справі у разі, якщо задоволення вимог одного або кількох кредиторів призведе до неможливості виконання грошових зобов'язань боржника в повному обсязі перед іншими кредиторами (загроза неплатоспроможності), та в інших випадках, передбачених цим Кодексом. Якщо органи управління боржника допустили порушення цих вимог, вони несуть солідарну відповідальність за незадоволення вимог кредиторів. Питання порушення органами управління боржника зазначених вимог підлягає розгляду господарським судом під час здійснення провадження у справі. У разі виявлення такого порушення про це зазначається в ухвалі господарського суду, що є підставою для подальшого звернення кредиторів своїх вимог до зазначених осіб. Згідно із положеннями частини другої статті 61 Кодексу України з процедур банкрутства під час здійснення своїх повноважень ліквідатор, кредитор має право заявити вимоги до третіх осіб, які відповідно до законодавства несуть субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями боржника у зв'язку з доведенням його до банкрутства. Розмір зазначених вимог визначається з різниці між сумою вимог кредиторів і ліквідаційною масою. У разі банкрутства боржника з вини його засновників (учасників, акціонерів) або інших осіб, у тому числі з вини керівника боржника, які мають право давати обов'язкові для боржника вказівки чи мають змогу іншим

чином визначати його дії, на засновників (учасників, акціонерів) боржника – юридичної особи або інших осіб у разі недостатності майна боржника може бути покладена субсидіарна відповідальність за його зобов'язаннями. Стягнені суми включаються до складу ліквідаційної маси і можуть бути використані лише для задоволення вимог кредиторів у порядку черговості, встановленому цим Кодексом [4].

Отже, саме господарський суд відіграє ключову роль у встановленні винних третіх осіб, які не звернулися у місячний строк із заявою про відкриття провадження у справі у разі загрози неплатоспроможності товариства з обмеженою відповідальністю або ж довели такий суб'єкт господарювання до банкрутства. У такому випадку суд покладає на таких осіб солідарну або субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями боржника та стягує з них кошти на користь кредиторів – суб'єктів публічного та приватного права.

Дані новели у Кодексі України з процедур банкрутства порівняно із Законом України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом», який втратив чинність, є надзвичайно ефективним інструментом забезпечення приватного та публічного інтересів кредиторів під час провадження у справі про банкрутство товариств з обмеженою відповідальністю.

Так, відповідно до частини першої статті 3 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» товариство несе відповідальність за своїми зобов'язаннями всім належним йому майном [14].

Отже, учасники товариства з обмеженою відповідальністю згідно зазначеної норми не несуть відповідальності за зобов'язаннями такого товариства за умови повного внесення своїх вкладів.

Натомість положення частини шостої статті 34, частини другої статті 61 Кодексу України з процедур банкрутства дозволяють забезпечити погашення вимог кредиторів боржника за рахунок стягнення коштів з винних осіб такого товариства.

Публічний інтерес у банкрутстві товариств з обмеженою відповідальністю, як вже було зазначено вище, полягає у досягненні стабільності в економічній, соціальній, політичній сферах, тощо.

Серед іншого варто відзначити, що роль Міністерства юстиції України та господарських судів полягає у запобіганні та виявленні ознак доведення товариств з обмеженою відповідальністю до банкрутства, приховування стійкої фінансової неспроможності, незаконних дій у разі банкрутства, фіктивного банкрутства.

Так, згідно із положеннями частини третьої статті 44 Кодексу України з процедур банкрутства розпорядник майна зобов'язаний, зокрема, проводити аналіз фінансово-господарського стану, інвестиційної та іншої діяльності боржника та становища на ринках боржника, встановлювати за результатами його проведення наявність або відсутність ознак фіктивного банкрутства, доведення до банкрутства, приховування стійкої фінансової неспроможності, вчинення незаконних дій у разі банкрутства; повідомляти правоохоронні органи у разі виявлення ознак фіктивного банкрутства, доведення до банкрутства, приховування стійкої фінансової неспроможності, вчинення незаконних дій з майном боржника [4].

Відзначаю, що на практиці керівники товариств з обмеженою відповідальністю дуже часто не виконують приписи частини сьомої статті 44, частини другої статті 59 Кодексу України з процедур банкрутства щодо передачі арбітражному керуючому бухгалтерської та іншої документації боржника (банкрута) задля проведення аналізу фінансового стану такого товариства. Натомість звернення арбітражного керуючого (розпорядника майна, ліквідатора) до уповноважених органів державної влади з метою отримання такої інформації не забезпечує ефективності проведення такого аналізу.

Тому пропоную внести зміни до Кодексу України про адміністративні правопорушення та Кримінального кодексу України задля введення відповідальності посадових осіб товариств з обмеженою відповідальністю у зв'язку із невиконанням приписів частини сьомої статті 44, частини другої статті 59 Кодексу України з процедур банкрутства.

Наразі частиною другою статті 59 Кодексу України з процедур банкрутства передбачено лише відшкодування збитків, завданих таким ухиленням.

Висновки. Публічний та приватний інтерес у процедурах банкрутства товариств з обме-

женою відповідальністю тісно переплітаються між собою, проте не завжди співпадають один з одним. Публічність інтересу визначається усією сукупністю приватних інтересів. Вплив держави на банкрутство суб'єктів господарювання здійснюється через прийняття нормативно-правових актів та через участь державних органів у судових та позасудових процедурах. Метою такого впливу є підтримання стабільності у економічній, політичній, соціальній сферах життя суспільства, захист прав та інтересів суб'єктів господарювання через, зокрема, запобігання фіктивного банкрутства, незаконного доведення до банкрутства, погашення грошових вимог суб'єктів публічного права – кредиторів товариств з обмеженою відповідальністю. Приватний інтерес у банкрутстві полягає у відновленні платоспроможності суб'єктів господарювання або реалізації майна банкрута за найвищою ціною у найкоротші строки з метою задоволення вимог кредиторів – приватних осіб. Державний орган з питань банкрутства – Міністерство юстиції України є учасником у справах про банкрутство товариств з обмеженою відповідальністю. Міністерство юстиції України – головний орган державної влади, який покликаний забезпечити формування та реалізацію державної політики з питань банкрутства товариств з обмеженою відповідальністю. Функції даного органу відображені у статті 3 Кодексу України з процедур банкрутства. Господарський суд є єдиним органом в Україні, який уповноважений розглядати справи про банкрутство суб'єктів господарювання, здійснюючи правосуддя. Зазначені органи мають вплив на судові та позасудові процедури банкрутства через реалізацію контролюючих та організаційних функцій. Проведення аналізу фінансово-господарського стану товариств з обмеженою відповідальністю щодо наявності ознак фіктивного банкрутства, доведення до банкрутства, приховування стійкої фінансової неспроможності, незаконних дій у разі банкрутства є однією із ключових контролюючих функцій, покладеною на арбітражного керуючого. Господарський суд покликаний урівноважити публічний та приватний інтереси, тим самим забезпечити умови відновлення платоспроможності товариств з обмеженою відповідальністю та

задоволення вимог кредиторів – суб'єктів приватного та публічного права. Особлива роль відводиться механізму покладення господарським судом санкцій на третіх осіб за доведення до банкрутства товариств, не звернення товариства з обмеженою відповідальністю із заявою про відкриття провадження у справі, не передачі колишнім керівництвом боржника бухгалтерської та іншої документації арбі-

тражному керуючому. Серед іншого, необхідно внести зміни до Кодексу України про адміністративні правопорушення та Кримінального кодексу України задля введення відповідальності посадових осіб товариств з обмеженою відповідальністю у зв'язку із невиконанням приписів частини сьомої статті 44, частини другої статті 59 Кодексу України з процедур банкрутства.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Деякі аспекти удосконалення законодавства про банкрутство. *Міністерство юстиції України* : веб-сайт. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_33286 (дата звернення: 29.08.2024).
2. Латинін О. А. Деякі питання банкрутства комунальних підприємств. *Санація та банкрутство*. 2005. № 3. С. 126–128.
3. Бутирська І. А. Учасники провадження у справі про банкрутство : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.04. Київ, 2017. 204 с.
4. Кодекс України з процедур банкрутства від 18.10.2018 р. № 2597-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2597-19> (дата звернення: 29.08.2024).
5. Функції господарського суду та державного органу у процедурі банкрутства]. *Судова влада України* : вебсайт. URL: <https://court.gov.ua/press/news/1536159/> (дата звернення: 29.08.2024).
6. Положення про Міністерство юстиції України, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 02.07.2014 р. № 228. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/228-2014-%D0%BF#Text> (дата звернення: 29.08.2024).
7. Порядок здійснення контролю за діяльністю арбітражних керуючих, затверджений наказом Міністерства юстиції України від 06 грудня 2019 року № 3928/5, зареєстрований в Міністерстві юстиції України 12 грудня 2019 року за № 1228/34199. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1228-19#Text> (дата звернення: 29.08.2024).
8. Бутирська І. А. Учасники провадження у справі про банкрутство : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.04. Київ, 2017. 204 с.
9. Бондарчук О. Регулятор балансу інтересів, або про роль суду у банкрутстві. *Юридична газета online* : вебсайт. URL: <https://jur-gazeta.com/publications/practice/bankrutstvo-i-restrukturizaciya/regulyator-balansu-interesiv-abo-pro-rol-sudu-u-bankrutstvi.html> (дата звернення: 29.08.2024).
10. Балух В. Судова реформа – практичне застосування новел у господарському судочинстві. *Право України*. 2011. № 6. С. 43–49.
11. Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 06 листопада 1991 року № 1798-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 6. Ст. 56.
12. Бутирська І. А. Правовий статус учасників справи про банкрутство : монографія. Чернівці : *Технодрук*, 2017. 184 с.
13. Щербанюк О. В. Роль органів правосуддя в забезпеченні балансу приватних та публічних інтересів. *Науковий вісник Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича. Серія «Правознавство»*. 2013. Вип. 714. С. 65–69.
14. Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю: Закон України від 06.02.2018 № 2275-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2275-19#n11> (дата звернення: 29.08.2024).

Пустовіт О. Ю.,
*кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри цивільного та господарського права,
юридичного факультету,
Національного університету біоресурсів і природокористування України*

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА У СФЕРІ ЕКСПОРТУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОДУКЦІЇ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

STATE POLICY IN THE FIELD OF EXPORT OF AGRICULTURAL PRODUCTS UNDER THE CONDITIONS OF THE MARITAL STATE

Починаючи з першого дня збройної агресії з боку Російської Федерації проти України, на країну випали нові виклики й загрози. Внаслідок дій окупантів руйнуються будинки, інфраструктурні об'єкти, школи, дитячі садочки, підприємства та парки, що призводить до значної шкоди економіці, соціальній сфері та довкіллю. Експорт України є ключовим фактором економічного розвитку країни, і в умовах воєнного конфлікту він виступає індикатором економічної стійкості та надійності торговельного потенціалу України. На жаль, військова агресія РФ кардинально змінила плани щодо розвитку вітчизняної економіки загалом і аграрної зокрема. З введенням в країні воєнного стану українська влада змушена була прийняти всі необхідні заходи для запобігання дефіциту продуктів харчування для внутрішнього споживання. Отже, актуальність обраної теми розкривається на тлі гострої потреби у зважених та грамотних рішеннях національного уряду для стабілізації та покращення ситуації у сфері експорту сільськогосподарської продукції. Мета статті – дослідити та опрацювати стратегії та заходи державної політики, спрямовані на підтримку експорту сільськогосподарської продукції України в умовах воєнного конфлікту. Об'єктом дослідження постає державна політика та законодавство. Предметами аналізу є заходи, спрямовані на стабілізацію, розвиток та удосконалення чинного законодавства у сфері експорту та міжнародної торгівлі, адміністративний апарат, наслідки воєнних дій на логістичну галузь України. Зроблено висновок, що українське сільське господарство займає центральне місце у національній економіці, виступаючи ключовим гравцем на міжнародному аграрному ринку. Протягом тривалого часу воно відіграє важливу роль у забезпеченні продовольчої безпеки країни та в утриманні стабільності на міжнародному рівні. Сучасні глобальні виклики, зокрема воєнна ситуація та геополітичні напруги, відкрили нові виклики для українського агросектора, зокрема щодо забезпечення незалежності від зовнішніх поставань та впровадження стратегічних заходів для підтримки виробництва та експорту. Урядові заходи, включаючи реформування аграрних правовідносин, моніторинг продовольчої безпеки та сприяння виробникам харчових продуктів, підтверджують важливість цієї галузі для стабільності країни. Реалізація стратегічного плану забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану та введення нових механізмів регулювання експорту підкреслюють відповідальність влади перед суспільством у забезпеченні продовольчої безпеки. Нові угоди з Європейським Союзом та іншими країнами щодо транспортних перевезень сприяють розвитку експортного потенціалу України, створюючи сприятливі умови для росту та оптимізації логістичних процесів.

Ключові слова: *логістика, аграрний сектор, воєнний стан, експорт продукції.*

Starting from the first day of armed aggression by the Russian Federation against Ukraine, new challenges and threats fell upon the country. As a result of the actions of the occupiers, houses, infrastructure facilities, schools, kindergartens, enterprises and parks are destroyed, which leads to significant damage to the economy, social sphere and the environment. Ukraine's export is a key factor in the country's economic development, and in the conditions of a military conflict, it acts as an indicator of the economic stability and reliability of Ukraine's trade potential. Unfortunately, the military aggression of the Russian Federation radically changed the plans for the development of the domestic economy in general and the agricultural economy in particular. With the introduction of martial law in the country, the Ukrainian authorities were forced to take all necessary measures to prevent food shortages for domestic consumption. Therefore, the relevance of the chosen topic is revealed against the background of the urgent need for balanced and competent decisions of the national government to stabilize and improve the situation in the field of export of agricultural products. The purpose of the article is to research and develop strategies and measures of state policy aimed at supporting the export of agricultural products of Ukraine in the conditions of a military conflict. The

object of research is state policy and legislation. The subjects of the analysis are measures aimed at stabilization, development and improvement of the current legislation in the field of export and international trade, the administrative apparatus, the consequences of military actions on the logistics industry of Ukraine. It was concluded that Ukrainian agriculture occupies a central place in the national economy, acting as a key player in the international agricultural market. For a long time, it has played an important role in ensuring the country's food security and in maintaining stability at the international level. Modern global challenges, in particular the war situation and geopolitical tensions, have opened up new challenges for the Ukrainian agricultural sector, in particular with regard to ensuring independence from external supplies and implementing strategic measures to support production and exports. Government measures, including reforming agrarian relations, monitoring food security and promoting food producers, confirm the importance of this sector for the country's stability. The implementation of the strategic plan to ensure food security under martial law and the introduction of new export regulation mechanisms emphasize the government's responsibility to society in ensuring food security. New agreements with the European Union and other countries regarding transportation contribute to the development of Ukraine's export potential, creating favorable conditions for growth and optimization of logistics processes.

Key words: *logistics, agricultural sector, martial law, export of products.*

Вступ. Глобальне поняття державної політики у сфері експорту сільськогосподарської продукції можна розділити на декілька підтем в залежності від мети прийнятих рішень, реформ та комплексів дій. По-перше, це державна політика, спрямована на забезпечення продовольчої безпеки. По-друге, це політичні дії, що мають на меті спростити порядок експорту продукції до країн ЄС та світу. І, з рештою, це такі політичні зміни, що повинні стабілізувати ситуацію та зберегти баланс між імпортованими та експортованими товарами задля збереження внутрішнього задоволення споживача та виробника.

Стан дослідження. Питанням, опрацьованим у даній статті, приділяли увагу у своїх наукових роботах такі видатні вчені, як Кочубець Д., Гетьман А., Покальчук М., Корнієнко Г., Сатир Л., Михайленко О., Курман Т., Васюк Т. та інші.

Виклад основного матеріалу. Сільське господарство в Україні протягом тривалого часу виступало як одна з провідних експортно-орієнтованих галузей, що сприяє розвитку економіки та забезпеченню продовольчої безпеки країни. Сучасні глобальні події особливо наочно підкреслили ключове значення національного сільськогосподарського сектору у забезпеченні світової продовольчої безпеки. Ще на початку війни, окупація портів на Азовському морі країною-агресором і ризик пересування вантажних кораблів через акваторії Чорного і Азовського морів, через які проходило близько 90% експорту сільськогосподарської продукції, майже анулювала експортний потенціал України і створила загрозу глобальній продовольчій безпеці, яку гарантувала наша країна.

У зв'язку з цим, країна стояла перед складним завданням, яке полягало в необхідності негайного реформування аграрних правовідносин відповідно до новоявлених вимог. Уряд розробив комплекс заходів у багатьох напрямках, зокрема: моніторинг стану продовольчої безпеки та сільськогосподарської інфраструктури загалом, надання державної підтримки виробникам харчових продуктів, а також забезпечення адресною продовольчою допомогою найбільш соціально-вразливих верств населення.

Нормативне закріплення цих заходів знайшло своє відображення у Законі України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення умов для забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану" від 24 березня 2022 року, № 2145-ІХ [1]. Закон ввів у законодавство нові правові механізми, за якими основний акцент робився на інтересах суспільства у забезпеченні негайного використання наявних сільськогосподарських земель для виробництва продовольства, що може суперечити інтересам власників та користувачів земельних ділянок.

Не менш важливим є документ, що має стратегічне рішення, а саме затвердження плану заходів забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану [2]. Цей комплекс завдань визначає ряд обов'язків для міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, обласних військових адміністрацій та акціонерного товариства "Укрзалізниця" у забезпеченні продовольчої безпеки в умовах воєнного стану. Серед цих завдань: проведення моніторингу стану продовольчої безпеки; забезпечення безперебійного виробництва сільськогосподарської

продукції та харчових товарів; задоволення невідкладних потреб функціонування держави у забезпеченні населення територіальних громад в регіонах з активними бойовими діями продовольчими товарами тривалого зберігання; створення розгалуженої мережі зберігання резервів сировини та продовольчих ресурсів для задоволення стратегічних потреб держави; розвиток можливостей для самозабезпечення харчовими продуктами територіальних громад та домогосподарств; забезпечення повноцінного функціонування підприємств агропромислового комплексу, включаючи потребу в імпортних компонентах; регулювання заповнення внутрішнього ринку продукцією власного виробництва та забезпечення попиту на експорт.

Однією з глобальних проблем для українського експорту стало блокування кордонів з ЄС та обмеження Єврокомісією українського експорту у 2023 році. Однак, після довгих переговорів та очікування, ЄС прийняв рішення не продовжувати блокування за умов певних реформ у законодавстві України. І таким чином, ця подія визначила початок впровадження Постанови про реалізацію експериментального проекту з верифікації суб'єктів агропромислового комплексу в умовах воєнного стану [3]. Відповідно до цього документу було складено перелік верифікованих суб'єктів агропромислового комплексу, які здійснюють експорт товарів, зокрема зернових, олійних культур та їх переробних продуктів.

Запроваджений регламент спрямований на запобігання зловживанням та порушенням законодавства під час експорту сільськогосподарської продукції, а також має за мету забезпечити захист прав агропідприємців, які дотримуються відповідних законів щодо експорту. Координаторами експериментального проекту є Міністерство аграрної політики, Міністерство економіки, Міністерство цифрової трансформації, Міністерство фінансів, Державна митна служба та Державна податкова служба.

Важливими векторами розвитку та підтримки українського експорту є полегшення процесу перетину кордонів для перевізників продукції. Саме тому було укладено (або ж продовжено до кінця війни) транспортний безвіз з ЄС, а також з Туреччиною, Молдовою, Норвегією та Північною Македонією, Грузією. Україна

та Європейський Союз уклали угоду про автомобільні вантажні перевезення у місті Ліон у Франції, яка включає зниження обмежень щодо перетину кордону для українських перевізників [4]. Міністерство розвитку громад, територій та інфраструктури підписало протокол із Міністерством транспорту Королівства Норвегії про «транспортний безвіз», відповідно до якого двосторонні та транзитні вантажні перевезення будуть здійснюватися без дозволів 30.08.2023 року [5]. Тепер вже не потрібно проходити складні процедури отримання дозволів для кожного перетину кордону. Простий проїзд кордону відкриває нові можливості для бізнесу, дозволяючи оптимізувати діяльність і уникати зупинок у експорті української продукції на автомобільних пунктах пропуску. Цей новий підхід створює сприятливі умови для фахівців з логістики, які тепер можуть фокусуватися на оптимізації маршрутів та графіків постачання, замість вирішення адміністративних питань.

Висновки. Українське сільське господарство займає центральне місце у національній економіці, виступаючи ключовим гравцем на міжнародному аграрному ринку. Протягом тривалого часу воно відіграє важливу роль у забезпеченні продовольчої безпеки країни та в утриманні стабільності на міжнародному рівні. Сучасні глобальні виклики, зокрема воєнна ситуація та геополітичні напруги, відкрили нові виклики для українського агросектора, зокрема щодо забезпечення незалежності від зовнішніх постачань та впровадження стратегічних заходів для підтримки виробництва та експорту. Урядові заходи, включаючи реформування аграрних правовідносин, моніторинг продовольчої безпеки та сприяння виробникам харчових продуктів, підтверджують важливість цієї галузі для стабільності країни. Реалізація стратегічного плану забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану та введення нових механізмів регулювання експорту підкреслюють відповідальність влади перед суспільством у забезпеченні продовольчої безпеки. Нові угоди з Європейським Союзом та іншими країнами щодо транспортних перевезень сприяють розвитку експортного потенціалу України, створюючи сприятливі умови для росту та оптимізації логістичних процесів. Такий комплексний підхід є ключо-

вим для зміцнення позицій українського сільськогосподарського сектора на світовій арені, забезпечуючи стійкість економіки та незалежність у продовольчому секторі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення умов для забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану: Закон України від 24.03.2022 р. №2145-Х. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-20#Text>

2. Про затвердження плану заходів забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану : розпорядження Кабінету Міністрів України від 29.04.2022 р. № 327-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/327-2022-%D1%80#Text>

3. «Про реалізацію експериментального проекту з верифікації суб'єктів агропромислового комплексу в умовах воєнного стану»: Постанова від 31 жовтня 2023 р. №1132, Київ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1132-2023-%D0%BF#Text>

4. Угода між Україною та Європейським Союзом про вантажні перевезення автомобільним транспортом від 16.09.2022 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_001-22#Text

5. Україна та Норвегія домовились про «транспортний безвіз»: новини Міністерства розвитку громад, територій та інфраструктури від 30.08.2023 року. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/ukraina-ta-norvehiia-domovylys-pro-transportnyi-bezviz>

ТРУДОВЕ ПРАВО

УДК 349.2

DOI <https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-3-7>

Гринь Д. В.,
доктор філософії з права

«РОБОТА ВДОМА» ЯК ВАРІАНТ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БАЛАНСУ МІЖ РОБОТОЮ ТА ОСОБИСТИМ ЖИТТЯМ ПРАЦІВНИКІВ

«WORKING FROM HOME» AS AN OPTION FOR ENSURING A BALANCE BETWEEN WORK AND PERSONAL LIFE

Сучасні тенденції розвитку ринку праці та соціально-демографічні зміни змушують організації шукати нові підходи до управління персоналом, одним із яких є забезпечення балансу між роботою та особистим життям працівників. В умовах глобалізації та швидкого розвитку технологій зростає необхідність у запровадженні гнучких форм зайнятості, серед яких значне місце займає робота вдома. Ця стаття присвячена аналізу роботи вдома як варіанту забезпечення балансу між професійними обов'язками та особистим життям працівників, розглядаються переваги та виклики, пов'язані з цією формою зайнятості, а також вплив на продуктивність та задоволеність працівників.

У статті висвітлюються ключові аспекти роботи вдома, зокрема, як вона впливає на ефективність працівників, їхнє психологічне благополуччя та мотивацію. Автор звертає увагу на те, що робота вдома дозволяє зменшити стрес, пов'язаний з поїздками на роботу, забезпечує більше часу для сімейних обов'язків та відпочинку, що позитивно впливає на загальне самопочуття працівників. Крім того, гнучкість робочого графіка сприяє підвищенню продуктивності праці, оскільки працівники можуть краще планувати свій робочий час та уникати періодів найбільшої втоми.

Однією з важливих переваг роботи вдома є можливість залучення до праці людей з обмеженими фізичними можливостями, а також тих, хто проживає у віддалених регіонах. Це сприяє підвищенню рівня зайнятості та зменшенню соціальної нерівності. Водночас, робота вдома ставить перед працівниками та роботодавцями нові виклики, серед яких необхідність забезпечення належного рівня комунікації та координації, технічної підтримки, а також створення умов для уникнення ізоляції та професійного вигорання.

Таким чином, робота вдома є важливим інструментом для забезпечення балансу між роботою та особистим життям працівників, що сприяє підвищенню їхньої продуктивності, задоволеності працею та загального благополуччя. Успішне впровадження цієї форми зайнятості вимагає комплексного підходу та співпраці між роботодавцями, працівниками та державними інституціями, що дозволить максимально використати її потенціал для розвитку сучасного ринку праці.

Ключові слова: дистанційна, надомна робота, телеробота, трудові відносини, продуктивність праці, трудові конфлікти, вигорання працівників, організація праці, форми зайнятості.

Current trends in the labor market and socio-demographic changes are forcing organizations to look for new approaches to HR management, one of which is to ensure a work-life balance for employees. In the context of globalization and rapid technological development, there is a growing need to introduce flexible forms of employment, among which work from home takes a significant place. This article analyzes teleworking as an option for balancing professional responsibilities and personal life, discussing the benefits and challenges associated with this form of employment, as well as the impact on employee productivity and satisfaction.

The article highlights the key aspects of working from home, in particular, how it affects employees' efficiency, psychological well-being and motivation. The author draws attention to the fact that working from home reduces the stress associated with commuting, provides more time for family responsibilities and relaxation, which has a positive impact on the overall well-being of employees. In addition, flexible work schedules contribute to increased productivity, as employees can better plan their working hours and avoid periods of greatest fatigue.

One of the important advantages of working from home is the ability to engage people with disabilities and those living in remote regions. This helps to increase employment and reduce social inequality. At the same time, working from home poses new challenges for employees and employers, including the need to ensure an adequate level of communication and coordination, technical support, and the creation of conditions to avoid isolation and professional burnout.

Thus, working from home is an important tool for ensuring a work-life balance for employees, which contributes to their productivity, job satisfaction, and overall well-being. Successful implementation of this form of employment requires a comprehensive approach and cooperation between employers, employees and government institutions, which will maximize its potential for the development of the modern labor market.

Key words: *remote work, home work, telework, labor relations, labor productivity, labor conflicts, employee burnout, labor organization, forms of employment.*

Вступ. Соціально-демографічні та технологічні зміни (наприклад, старіння населення, збільшення кількості жінок, які приєднуються до робочої сили, технології, що дозволяють спілкуватися 24/7) спричиняють більший конфлікт між роботою та особистим життям працівників, що призводить до збільшення кількості випадків стресу та вигорання. Дедалі більше організацій змушені реагувати на ці зміни, пропонуючи практики поєднання роботи та особистого життя, які стосуються стратегій, що застосовуються організаціями для підтримки працівників у їхніх зусиллях керувати вимогами з боку роботи та особистого життя.

Практики поєднання роботи та особистого життя охоплюють широкий спектр домовленостей, які включають політику гнучкості (наприклад, неповний робочий день, розподіл роботи та виконання домашніх завдань), домовленості про відпустки (наприклад, відпустка по догляду за дитиною), положення про догляд (наприклад, догляд за дитиною на робочому місці), допоміжні заходи (наприклад, тренінги з управління роботою та сім'єю), а також традиційні положення та компенсації/пільги (наприклад, страхування життя для працівників та членів сім'ї). Практики поєднання роботи та особистого життя були предметом низки зарубіжних досліджень, які зосереджувалися на їхніх наслідках на індивідуальному рівні, таких як конфлікт між роботою та особистим життям [1], та на організаційному рівні, таких як організаційна ефективність [2]. На жаль, в Україні дослідженню цього питання приділяють недостатньо уваги.

Виклад основного матеріалу. Серед різних практик поєднання роботи та особистого життя домашня робота займає особливе місце, і спонукає до ґрунтовного дослідження з таких причин. По-перше, зростає кількість організацій, які пропонують своїм працівникам можливість працювати з дому, і значна кількість працівників застосовують цю практику на регулярній основі. Як наслідок, ця практика приверну-

ла значну увагу в дослідженнях та управлінській практиці за останні кілька років [3]. Так, надомна праця швидко розвивається в США, і значна кількість людей отримує вигоду від її використання на регулярній основі. За оцінками, 3,3 мільйона працівників (2,6% робочої сили США) вважали дім своїм основним місцем роботи у 2012 році, згідно з дослідженням, проведеним Дослідницькою мережею телероботи. Це означає, що з 2012 по 2020 рік кількість працівників, які виконують роботу вдома, зросла на 79% [4]. Крім того, надомна робота впливає не лише на працівників, які використовують цю практику, але й на їхні сім'ї, колеги, роботодавців та суспільство в цілому.

Аналізуючи ситуацію в Україні, треба зазначити, що за останні чотири роки віддалена робота стала одним із найважливіших трендів ринку праці. Спричинили його декілька ключових факторів, які змушували роботодавців і шукачів пристосовуватись до нових умов.

Першим фактором, що став підготовчим етапом до формування тренду, була пандемія COVID-19. Тоді частка вакансій дистанційної роботи зросла з 4% у 2 кварталі 2019 року до 6,4% у 2 кварталі 2020 року. Далі динаміка тільки посилювалась і досягла піку в 4 кварталі 2021 року, коли 9 313 компаній розмістили 19 186 вакансій з дистанційної роботи, що склало 6,8% від загальної кількості вакансій.

Теж важливо зазначити, що в перші тижні повномасштабного вторгнення РФ ринок праці суттєво просів. Бізнеси, що мали досвід дистанційної роботи, показали найбільшу стійкість. Частка вакансій з дистанційною роботою зросла з 6,5% у 2 кварталі 2021 року до 13,9% у 2 кварталі 2022 року [9].

Друга причина, хоча наслідки домашньої роботи, як і інших гнучких робочих практик, є предметом все більшого дослідження в літературі, присвяченій поєднанню роботи та особистого життя, емпіричні дані не є переконливими щодо її наслідків. Можливо, однією з причин неможливості зробити загальні висновки є складність

узгодження результатів досліджень з різними концептуальними підходами до надомної роботи, методологією або (організаційним, робочим, національним) контекстом. Якщо зосередитися на понятті «домашня робота», то воно охоплює широкий спектр ситуацій. Домашню роботу можна визначити як «розподілений режим роботи, який дозволяє працівникам виконувати завдання, працюючи з віддалених місць (наприклад, з дому чи супутникового офісу), використовуючи інформаційно-комунікаційні технології для взаємодії з іншими на робочому місці та за його межами» [5, с. 4]. Цей термін охоплює різні форми роботи: повна зайнятість вдома в одній компанії, неповна зайнятість вдома в одній або декількох компаніях, повна зайнятість вдома, але з відвідуванням зустрічей в офісі або відвідуванням клієнтів, а також часткова або повна зайнятість у кількох філіях, і це лише деякі з них. Як наслідок, дебати щодо впливу надомної роботи (та умов, за яких надомна робота приносить користь роботодавцям і працівникам) тривають. Однією з головних проблем науковців і практиків є розуміння умов, які роблять домашню роботу ефективною або успішною з точки зору чистої вигоди, яку вона приносить як працівникам, так і організаціям.

Важливо зауважити, що очікується, що, будучи ініціативою, що поєднує роботу та особисте життя, домашня робота сприятиме досягненню балансу між роботою та особистим життям, допомагаючи людям керувати своїм робочим та особистим життям. Ця перевага підтверджується емпіричними даними, які свідчать про те, що працівники, які працюють вдома, повідомляють про значно меншу кількість конфліктів між роботою та особистим життям, ніж працівники, які працюють в офісі [5]. Інтенсивність домашньої роботи (частота виконання домашніх завдань) відіграє певну роль у цьому взаємозв'язку. Висока інтенсивність домашньої роботи (понад 2,5 дні на тиждень) посилює її позитивний вплив на конфлікт між роботою та особистим життям [3]. Домашня робота економить час, який працівники витрачають на поїздки на роботу, і ця економія може означати більше часу для зменшення конфлікту між роботою та особистим життям, пов'язаного з часом. Крім того, гнучкість роботи з дому дозволяє людям краще пристосовуватися до вимог особистого

життя, наприклад, допомагаючи батькам адаптувати робочий графік до шкільного розкладу своїх дітей. Тому нижчий рівень конфлікту між роботою та особистим життям пов'язаний зі зменшенням стресу, пов'язаного з роботою, та намірів звільнитися, а також з більшою задоволеністю роботою.

І навпаки, робота з дому може посилити конфлікт між роботою та особистим життям, оскільки було виявлено, що працівники, які працюють з дому, повідомляють, що вони працюють довше і більше, що свідчить про те, що робота з дому – це радше форма інтенсифікації праці [6]. Дослідження Келліхера та Андерсона припускає, що більш напружена і тривала робота може бути результатом того, що працівники обмінюють зусилля на гнучкість зі своєю організацією. Крім того, робота вдома може зробити межі між роботою та особистим життям більш проникними (вони знаходяться в одному фізичному просторі) і, таким чином, підвищити рівень конфлікту між роботою та особистим життям.

Що стосується стресу, пов'язаного з роботою, то загальноновизнано, що виконання домашньої роботи негативно впливає на нього. Ті, хто працює вдома, частіше повідомляють про менший рівень стресу, пов'язаного з роботою, ніж офісні працівники, і зі збільшенням кількості часу на домашню роботу цей негативний зв'язок зі стресом, пов'язаним з роботою, стає сильнішим [5]. Домашня робота може допомогти працівникам уникнути таких стресових факторів, як відволікання, переривання та організаційна політика, які часто зустрічаються в традиційному офісному середовищі. Хоча попередні дослідження показали, що працівники, які працюють вдома, можуть працювати більше і довше, це, здається, не призводить до стресу, пов'язаного з роботою, враховуючи ступінь автономії і свободи дій працівників, пов'язаних з виконанням домашніх завдань [6]. Вплив домашньої роботи на благополуччя є складним, і емпіричні дані не є переконливими щодо того, чи є домашня робота корисною чи ні для благополуччя людини [7]. Робота Стендена та його колег свідчить про те, що існує кілька умов, які пом'якшують зв'язок між домашньою роботою та благополуччям, наприклад, досвід контролю, використання навичок,

фізична безпека або міжособистісний контакт. Наприклад, робота з дому може покращити благополуччя, якщо працівники відчувають, що вони можуть контролювати, коли, де і як вони працюють, і створюють межі, щоб відокремити роботу від неробочої діяльності. І навпаки, домашня робота може негативно вплинути на благополуччя, якщо працівники мають мало міжособистісних контактів.

Необхідно зауважити, що ізоляція є одним з найбільш згадуваних недоліків домашньої роботи. Професійна ізоляція означає відчуття відсутності зв'язку з іншими працівниками в організації. Сприйняття ізоляції серед надомників пов'язане з відсутністю особистої взаємодії з іншими, обмеженим інформаційним навчанням та наставництвом. Професійна ізоляція пов'язана зі зниженням продуктивності (праці). Можливо, зрозуміло, що вплив професійної ізоляції на ці результати є сильнішим, якщо інтенсивність домашньої роботи вища, і слабшим, якщо більше особистої взаємодії та доступу до технологій, що покращують комунікацію [10]. Організаційна прихильність також пов'язана з ізоляцією: надомники, які повідомляють про брак людських контактів, з більшою ймовірністю відчувають себе відірваними від організації, де вони працюють.

Практика надомної роботи є нестандартним способом роботи, який зачіпає багато зацікавлених сторін (самих надомників, колег, організації, суспільство), і її наслідки для цих зацікавлених сторін не є чітко визначеними згідно з існуючими дослідженнями. Крім того, хоча більшість емпіричних досліджень результатів домашньої роботи проводилися на індивідуальному рівні, рішення про впровадження домашньої роботи в кінцевому підсумку приймається на рівні вищого керівництва організації і визначається сприйняттям керівниками результатів на організаційному рівні.

Маємо констатувати, що можливо, через брак переконливих доказів позитивного впливу домашньої роботи, особливо на організаційному рівні, досі триває дискусія про те, чи є домашня робота вигідною для організацій порівняно з традиційною формою роботи [7]. Хоча домашня робота є поширеною практикою, яка постійно зростає, деякі організації неохоче надають доступ до неї та підтримують

її використання серед працівників, і, як наслідок, доступ до домашньої роботи та її прийняття не є настільки широким, як могло б бути.

Деякі дослідники стверджують, що якщо практики поєднання роботи та особистого життя (такі як виконання домашніх завдань) не будуть нормалізовані або впроваджені в організації, вони не зможуть повністю розкрити свій потенціал для покращення взаємодії між роботою та особистим життям (тобто, зменшення конфліктів та збагачення) для працівників та організацій, що отримують вигоду [3]. Існує кілька потенційних бар'єрів, які можуть перешкоджати успішному впровадженню домашньої роботи, окрім відсутності підтримки з боку керівництва через непереконливі докази її переваг. Томпсон [8], наприклад, виділяє бар'єри на рівні організації, керівника, групи та індивіда. На організаційному рівні було визначено, що сприятлива культура поєднання роботи і сім'ї є критично важливим фактором для прийняття працівниками рішення про те, чи використовувати ініціативи щодо поєднання роботи і сім'ї.

Ще одним прикладом організаційного бар'єру, який може перешкоджати ефективному впровадженню домашньої роботи, є презентизм, або сприйняття того, що видимість дорівнює відданості та продуктивності [11]. Норма «ідеального працівника» також є потенційним бар'єром на організаційному рівні: працівники, які працюють вдома, можуть поставити під сумнів основне припущення про «ідеального працівника», для якого робота є первинною, а приватне життя вторинним [12]. На рівні керівників існують емпіричні докази того, що брак неформальної підтримки з боку керівників може обмежити кількість працівників, які отримують доступ до практик поєднання роботи та особистого життя і використовують їх, а тому, наприклад, навчання керівників розвитку їхньої поведінки, що підтримує сім'ю, може мати позитивний вплив на впровадження ініціатив щодо поєднання роботи та особистого життя [3]. Насправді, керівники вважаються «воротарями» програм гармонійного поєднання роботи та особистого життя, оскільки їхня підтримка вважається критично важливою для використання працівниками таких програм. На рівні робочої групи Томпсон визначає такі бар'єри, як відсутність підтримки з боку колег

і взаємозалежність завдань. Що стосується колег, то ініціативи щодо поєднання роботи та особистого життя можуть викликати обурення серед колег, які вважають, що вони не отримують вигоди від практики поєднання роботи та особистого життя, а відсутність підтримки з їхнього боку може ускладнити отримання вигоди працівниками, які застосовують практику поєднання роботи та особистого життя. Томпсон також визнає бар'єри на індивідуальному рівні, такі як брак знань про програми та страх перед негативними наслідками [8]. Наприклад, часто існує думка, що практики поєднання роботи та особистого життя призначені переважно для жінок, яких вважають (і очікують) більш відданими сім'ї, ніж роботи. Натомість чоловіків часто вважають (і очікують) більш відданими роботі, ніж сім'ї. Таке сприйняття та очікування можуть ускладнювати використання працівниками (особливо чоловіками) практики поєднання роботи та особистого життя, оскільки вони можуть побоюватися, що їх сприйматимуть як менш відданих організації, і це може мати негативні наслідки для їхньої кар'єри. Розширення доступу працівників до домашньої роботи та її прийняття може потребувати більше емпіричних даних, які б показували чисті переваги цієї практики для організацій, щоб збільшити підтримку з боку керівництва.

Висновки. Робота вдома, або телеробота, є ефективним інструментом для зниження рівня конфлікту між роботою та особистим життям. Вона дозволяє працівникам ефективніше керувати своїм часом, зокрема за рахунок усунення необхідності щоденних поїздок на роботу. Це дозволяє зекономити час, який може бути використаний для особистих справ,

що сприяє зменшенню стресу та підвищенню загальної задоволеності життям.

Робота вдома гнучкості в розпорядку дня, що дозволяє працівникам краще адаптувати свої робочі обов'язки до особистих потреб та обов'язків, таких як догляд за дітьми або підтримка домашнього господарства. Гнучкість робочого графіку є важливим фактором, який позитивно впливає на психологічний стан працівників та їхнє загальне благополуччя.

Хоча телеробота має численні переваги, вона також може призводити до негативних наслідків, таких як професійна ізоляція та інтенсифікація праці. Відсутність особистого спілкування з колегами може знижувати відчуття залученості та прихильності до організації, а також негативно впливати на продуктивність та мотивацію працівників. Крім того, злиття робочого та особистого простору може збільшувати рівень стресу, оскільки працівники можуть відчувати тиск працювати більше та довше.

Загалом, робота вдома має потенціал стати ефективним варіантом для забезпечення балансу між роботою та особистим життям, якщо буде забезпечено належне управління цією практикою з боку організацій. Це включає розвиток корпоративної культури, яка підтримує гнучкі робочі умови, надання необхідних технічних засобів та підтримки для працівників, а також навчання керівників та працівників щодо ефективного використання можливостей телероботи.

Таким чином, робота вдома є перспективним інструментом для покращення якості життя працівників та підвищення їхньої продуктивності, проте вимагає ретельного управління та підтримки на рівні організацій для мінімізації потенційних негативних наслідків.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Thomas, & Ganster. Impact of family-supportive work variables on work-family conflict and strain: a control perspective. *Journal of Applied Psychology*. 1995. № 80(1). Pp. 6–15.
2. Beauregard, & Henry. Making the link between work-life balance practices and organizational performance. *Human Resource Management Review*. 2009. № 19(1). Pp. 9–22.
3. Kossek, Lewis, & Hammer. Work – life initiatives and organizational change: Overcoming mixed messages to move from the margin to the mainstream. *Human Relations*. 2010. № 63(1). Pp. 3–19.
4. Звіт про стан віддаленої роботи за 2020 рік в США. URL: <https://owllabs.com/blog/remote-work-statistics>
5. Gajendran, Harrison, & Delaney Klinger. Are Telecommuters Remotely Good Citizens? Unpacking Telecommuting's Effects on Performance Via IDEals and Job Resources. *Personnel Psychology*. 2015. № 68(2). Pp. 353–393.
6. Kelliher, & Anderson. Doing more with less? Flexible working practices and the intensification of work. *Human Relations*. 2009. № 63(1). Pp. 83–106.

7. Standen, Daniels, & Lamond. The home as a workplace: Work–family interaction and psychological well-being in telework. *Journal of Occupational Health Psychology*. 1999. № 4(4). Pp. 368–381.

8. Thompson. Barriers to the implementation and usage of work–life policies. In S. Poelmans & P. Caligiuri (Eds.), *Harmonizing Work, Family, and Personal Life. From Policy to Practice*. 2008. Pp. 209–234. Cambridge : Cambridge University Press.

9. Як пандемія та війна вплинули на дистанційну роботу: аналіз ринку 2019–2022 роки. URL: <https://cases.media/article/yak-pandemiya-ta-viina-vplinuuli-na-distanciinu-robotu-analiz-rinku-2019-2022-roki>

10. Golden, Veiga, & Dino. The impact of professional isolation on teleworker job performance and turnover intentions: Does time spent teleworking, interacting face-to-face, or having access to communication-enhancing technology matter? *Journal of Applied Psychology*. 2008. № 93(6). Pp. 1412–1421.

11. Manocchri, & Pinkerton. Managing telecommuters: Opportunities and challenges. *American Business Review*. 2003. № 21(1). Pp. 9–16.

12. Bailyn. *Breaking the mold: Redesigning work for productive and satisfying lives*. Ithaca, NY : Cornell University Press. 2006.

УДК 349.2
DOI <https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-3-8>

Пікуль В. П.,
кандидат юридичних наук

ПРОБЛЕМА РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНИМИ СЛУЖБОВЦЯМИ ПРАВА НА СТРАЙК

THE PROBLEM OF EXERCISING THE RIGHT TO STRIKE BY CIVIL SERVANTS

У статті здійснено всебічний аналіз проблеми реалізації права на страйк державними службовцями в Україні, що є одним із найскладніших та найбільш суперечливих аспектів трудового права. Автор приділяє особливу увагу специфіці цього питання, розглядаючи його як з позиції національного законодавства, так і з науково-теоретичної перспективи. Зокрема, детально розкрито правові підстави обмеження права на страйк для державних службовців, зважаючи на їх особливий статус та ключову роль у забезпеченні безперервного функціонування державного апарату.

У дослідженні виявлено низку системних недоліків чинного правового регулювання, що ускладнюють можливість державних службовців захищати свої трудові права, особливо в умовах конфліктних ситуацій. Зокрема, розкрито суперечності між національним законодавством і міжнародними стандартами у сфері трудових прав, що створюють правову невизначеність та ставлять під сумнів конституційність чинних обмежень. Автор наводить приклади невідповідностей та проблемних аспектів у чинних нормативно-правових актах, які потребують нагального вирішення.

Критичний аналіз позицій різних вітчизняних та зарубіжних науковців дозволяє автору сформулювати комплексне бачення проблеми. Розглядаючи аргументи на користь і проти обмеження права на страйк для державних службовців, автор приходиться до висновку, що існуючі правові норми вимагають суттєвого перегляду. Особливо акцентується на необхідності пошуку збалансованих рішень, які б враховували як інтереси держави в забезпеченні безперервності державного управління, так і права службовців на справедливий захист своїх трудових інтересів.

На основі проведеного аналізу автор пропонує низку конкретних заходів з удосконалення правового регулювання реалізації права на страйк державними службовцями. Вони включають як зміну окремих положень чинного трудового законодавства, так і запровадження нових правових механізмів, які дозволять забезпечити більш справедливий і збалансований підхід до цього питання. Авторські пропозиції підкріплені глибоким аналізом нормативних актів та з урахуванням міжнародного досвіду, що робить їх релевантними та корисними для подальшого реформування трудового законодавства України.

Ключові слова: державна служба, конкурс, трудові права, конституційні права, публічна служба, форми реалізації прав, посада, трудове законодавство.

The article provides a comprehensive analysis of the problem of exercising the right to strike by civil servants in Ukraine, which is one of the most complex and controversial aspects of labor law. The author pays special attention to the specifics of this issue, considering it both from the standpoint of national legislation and from a scientific and theoretical perspective. In particular, the legal grounds for restricting the right to strike for civil servants are disclosed in detail, given their special status and key role in ensuring the continuous functioning of the state apparatus.

The study revealed a number of systemic deficiencies in the current legal regulation, which make it difficult for civil servants to protect their labor rights, especially in conflict situations. In particular, the contradictions between national legislation and international standards in the field of labor rights, which create legal uncertainty and question the constitutionality of current restrictions, are revealed. The author gives examples of inconsistencies and problematic aspects in current legal acts that require an urgent solution.

A critical analysis of the positions of various domestic and foreign scientists allows the author to form a comprehensive vision of the problem. Considering the arguments in favor of and against restricting the right to strike for civil servants, the author comes to the conclusion that the existing legal norms require a significant revision. Particular emphasis is placed on the need to find balanced solutions that would take into account both the interests of the state in ensuring the continuity of state administration and the right of employees to fair protection of their labor interests.

Based on the analysis, the author proposes a number of specific measures to improve the legal regulation of the exercise of the right to strike by civil servants. They include both the change of certain provisions of the current labor

legislation and the introduction of new legal mechanisms that will allow for a fairer and more balanced approach to this issue. The author's proposals are supported by an in-depth analysis of normative acts and taking into account international experience, which makes them relevant and useful for further reforming the labor legislation of Ukraine.

Key words: public service, competition, labor rights, constitutional rights, public service, forms of exercising rights, position, labor legislation.

Постановка проблеми. Державний службовець у контексті трудового права має особливий правовий статус, який відрізняється від статусу інших категорій працівників. Цей статус обумовлений подвійним регулюванням: загальними нормами трудового законодавства та спеціальними положеннями, закріпленими у Законі України «Про державну службу» від 10 грудня 2015 року № 889-VIII. Такий підхід забезпечує унікальність правового становища державних службовців, обумовлюючи специфіку їхніх трудових відносин та особливі вимоги до професійної діяльності.

На відміну від інших працівників, державні службовці не лише підпадають під дію загальних трудових норм, але й мають дотримуватися додаткових обов'язків та обмежень, які диктуються їхньою службовою діяльністю. Ці обмеження часто стосуються вимог до доброчесності, конфлікту інтересів, політичної нейтральності та зобов'язання захищати державні інтереси. Таким чином, правовий статус державного службовця вимагає від них підвищеної відповідальності та забезпечує особливий порядок трудових відносин, що дозволяє більш ефективно виконувати державні функції.

Закон України «Про державну службу» не тільки деталізує правовий статус державних службовців, але й встановлює чіткі рамки їхньої діяльності, відображаючи специфіку їхньої ролі у суспільстві. Цей закон виступає ключовим нормативним актом, який формує особливий режим правового регулювання праці державних службовців, забезпечуючи баланс між загальними трудовими правами та спеціальними вимогами до їхньої професійної діяльності. Такий підхід сприяє розвитку інституту державної служби, підвищуючи його ефективність та відповідність європейським стандартам¹. Регламентація реалізації права на працю державними службовцями здійснюється з урахуванням особливого характеру їхньої професійної діяльності, яка полягає у вико-

нанні функцій держави від її імені. Державний службовець, вступаючи в трудові правовідносини з державою, отримує не лише права, але й обов'язки, які значно відрізняються від обов'язків інших працівників через специфіку державної служби. Ця особливість правового статусу державних службовців визначає необхідність спеціального підходу до регулювання їхніх трудових відносин.

З одного боку, реалізація права на працю державними службовцями в умовах євроінтеграції України стикається з загальними проблемами трудового права, які є актуальними для всіх працівників і стали предметом численних досліджень вітчизняних науковців. З іншого боку, державна служба має свої специфічні особливості, які породжують унікальні проблеми, пов'язані з реалізацією права на працю саме державними службовцями. До таких проблем належать питання, пов'язані з особливими вимогами до доброчесності, професійної етики, політичної нейтральності, а також із запровадженням нових стандартів в умовах інтеграції України до європейського правового простору.

Прийняття Закону України «Про державну службу» від 10 грудня 2015 року № 889-VIII стало важливим кроком у напрямку оновлення та вдосконалення законодавства, що регулює державну службу. Внесені законодавцем зміни охопили численні аспекти державної служби, включаючи порядок реалізації права на працю державними службовцями. Закон заклав основи для модернізації інституту державної служби, сприяючи наближенню національних правових норм до європейських стандартів, що є необхідною умовою успішної євроінтеграції.

Унікальність правового статусу державних службовців і специфічні проблеми, з якими вони стикаються, вимагають постійного аналізу та вдосконалення нормативно-правової бази. Це дозволяє не лише забезпечити ефективність державної служби, але й гарантувати дотримання прав державних службовців на належному рівні. З огляду на швидкий розвиток законодавства та постійні виклики, що

¹ Про державну службу: Закон України від 10.12.2015 № 889-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2016. № 4. Ст. 43.

виникають у процесі євроінтеграції, актуальність подальших наукових досліджень у цій сфері залишається високою.

Однією з ключових проблем, що виникають у контексті реалізації права на працю державними службовцями, є питання їхнього права на страйк. З одного боку, право на страйк є фундаментальною складовою трудових прав, яка визнається і захищається міжнародними нормами, зокрема Європейською соціальною хартією та конвенціями Міжнародної організації праці. З іншого боку, специфіка державної служби, яка передбачає виконання службових обов'язків від імені держави та в інтересах суспільства, часто вступає в суперечність із можливістю реалізації цього права.

Стан опрацювання цієї проблематики. Звернення до наукової літератури продемонструвало, що з моменту проголошення незалежності України та затвердження службово-трудова відносин як одного із інститутів трудового права, ряд авторів у своїх працях приділяли увагу питанню проблем реалізації права на працю державними службовцями. Відзначимо у даному контексті праці таких дослідників, як: В.А. Багрій, І.П. Греков, О.Ю. Дрозд, М.І. Іншин, М.І. Кобаль, А.Ю. Коротких, В.Л. Костюк, І.В. Кудрявцев, І.Л. Олійник, М.В. Панченко, О.В. Чурсін тощо. Втім, комплексного та ретельного аналізу проблематики реалізації державними службовцями права на страйк в доктрині трудового права досі не було проведено, що й обґрунтовує актуальність проблематики.

Метою статті є аналіз проблеми реалізації права державних службовців на страйк в Україні.

Виклад основного матеріалу. Стаття 44 Конституції України² встановлює, що кожен³, частина 5 статті 10 якого встановлює, що державний службовець не має права організувати і брати участь у страйках. Як нами встановлено раніше у даній роботі, державна служба є специфічним різновидом трудових правовідносин, а тому було би логічно поширити і на них право на страйк. Втім, наразі державні службовці⁴ підпадають під виняток, передбачений Основним Законом.

² Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

³ Про державну службу: Закон України від 10.12.2015 № 889-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2016. № 4. Ст. 43.

⁴ Про державну службу: Закон України від 10.12.2015 № 889-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2016. № 4. Ст. 43.

Разом із тим, погодимось із М.І. Кобалем у тому, що позбавлення державних службовців права на страйк, гарантованого статтею 44 Конституції України усім працюючим, можна розглядати як суперечність змісту законодавства про працю засадам конституційного ладу в Україні [3, с. 100–101]. Особливої уваги заслуговує той факт, що ця заборона поширюється виключно на державних службовців, тоді як інші особи, які працюють в державних органах, але не виконують повноважень, безпосередньо пов'язаних із функціями держави, залишають за собою право на страйк. На практиці це призводить до правового парадоксу, коли в одному й тому ж державному органі частина працівників має право на страйк, тоді як інша частина – ні. Така ситуація ставить під сумнів принцип рівності трудових прав і може розглядатися як обмеження прав однієї категорії працівників без належного обґрунтування.

Ця правова аномалія вимагає глибокого аналізу та перегляду, оскільки вона торкається не лише трудових прав державних службовців, а й порушує конституційні принципи. Важливо відзначити, що обмеження права на страйк державними службовцями повинно бути обґрунтованим виключно з точки зору суспільних інтересів та безпеки держави. Водночас, необхідно забезпечити справедливий баланс між інтересами держави та правами її працівників. Це питання потребує комплексного підходу, враховуючи міжнародний досвід, зокрема практику європейських країн, де право на страйк для державних службовців може бути обмежене, але не повністю скасоване, з урахуванням специфіки їхньої діяльності.

Окрім цього, право на страйки гарантується рядом міжнародних нормативно-правових актів, зокрема пунктом «d» частини 1 статті 8 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права [4]. Зазначимо, що в даній нормі мова йде про здійснення даного права «відповідно до законів кожної країни», але при не зазначена можливість обмежувати це право для певних категорій громадян. Так само, стаття 6, пункт 4 Європейської соціальної хартії (переглянутої) [5], ратифікованої Україною 21 грудня 2006 року, встановлює, що право на страйк може регулюватись кожною країною законодавчим шляхом, а також обмежуватись

кожною країною за умови, якщо такі обмеження необхідні в демократичному суспільстві для захисту прав і свобод інших людей або для захисту державних інтересів, національної безпеки, здоров'я людей чи моралі. Частина 2 статті 6 Хартії встановлює, що будь-які обмеження, які дозволяються Хартією, можуть застосовуватись тільки з метою, з якою вони передбачені, і у даному контексті підкреслимо, що частина 5 статті 10 Закону України «Про державну службу» від 10.12.2015 № 889-VIII не роз'яснює таку мету.

Відзначимо, що далеко не в усіх європейських країнах державним службовцям надається право на страйк. Однією із таких держав є Туреччина, і саме тому у практиці Європейського Суду з прав людини наявний ряд рішень за позовами державних службовців до Туреччини, у яких Суд підтверджував право державних службовців на організацію та участь в страйках. Так, у справі «Ділек та інші проти Туреччини» [6], Європейський Суд з прав людини зазначив, що право на страйк є важливим та невід'ємним елементом права на об'єднання у профспілки для держслужбовців у світлі статті 11 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [7]. У свою чергу, у справі «Демір та Байкара проти Туреччини» [8] Європейський Суд з прав людини прийшов до висновку, що держслужбовці не можуть бути виключені зі сфери застосування статті 11 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [7]. В справі «Карачай проти Туреччини» [9] зроблено висновок, що державні службовці, як і працівники будь-якої іншої сфери, можуть відстоювати свої права та привертати увагу громадськості у випадку їх порушення шляхом участі в страйках. У свою чергу, в рішенні у справі «Кайя та Сейхан проти Туреччини» [6] Європейський Суд з прав людини зазначив, що перешкоджання державним службовцям, які є членами профспілок, брати участь у страйках та інших акціях профспілок не виконують роль «необхідності у демократичному суспільстві» згідно статті 11 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [7]. Усі вищенаведені приклади із практики ЄСПЛ засвідчують, що закріплення в національних законодавствах заборони державним службовцям організувати та брати участь в страйках суперечить міжна-

родним стандартам та практиці Європейського суду з прав людини. Відповідно, Україна на сьогодні є однією із таких держав.

При цьому, якщо звернутись до законодавства більшості європейських країн, можемо переконатись, що в таких державах, як Франція, Італія, Канада, Швеція, Греція тощо страйки державних службовців дозволені. І хоча таких країн, як відзначає М.І. Іншин, наразі є не так багато, погодимось із дослідником у тому, що надання державним службовцям права на страйк свідчить про те, «наскільки далеко зайшло стирання різниці в трудових правах робітників та службовців» [10, с. 307]. В той час, як в європейських державах поступово відбуваються процеси стирання різниці у правовому статусі різних категорій працівників, в Україні державні службовці все обмежуються в ряді конституційних гарантій (зокрема, в праві на страйк), на них покладаються додаткові зобов'язання (зокрема, передбачені Законом України «Про запобігання корупції» від 14.10.2014 № 1700-VII [11]), і при цьому вони несуть підвищену відповідальність за виконання покладених на них повноважень. Тому, зробимо висновок, що тенденція до зближення змісту Кодексу законів про працю України та Закону України «Про державну службу» від 10.12.2015 № 889-VIII має бути продовжена, а одним із шляхів до удосконалення реалізації права на працю державними службовцями в умовах євроінтеграції України на нашу думку, є надання державним службовцям права організувати та брати участь у страйках для захисту їх трудових прав.

Тож, вирішення проблеми, яка полягає у неможливості реалізації державними службовцями права на страйк, гарантованого Конституцією України всім, хто працює, вбачаємо у внесенні відповідних змін до статті 10 Закону України «Про державну службу» від 10.12.2015 № 889-VIII, та наданні державним службовцям, як особам які у процесі службової діяльності реалізують право на працю, права на страйк.

Висновки. Підсумовуючи дослідження теоретико-правових та практичних проблем реалізації права на працю державними службовцями в умовах євроінтеграції України, зробимо висновок про те, що у цілому сучасний стан

законодавства є неоднозначним. Із однієї сторони, до вітчизняного законодавства вносяться регулярні зміни, і як наслідок, в Законі України «Про державну службу» від 10.12.2015 № 889-VIII службово-трудові відносини врегульовані значно досконаліше, аніж це здійснювалось Законами

України «Про державну службу» від 16.12.1993 № 3723-XII та від 17.11.2011 № 4050-VI. Із іншої сторони, на даний момент очевидним є те, що ряд фундаментальних проблем до цих пір є притаманними регулюванню реалізації права на працю державними службовцями.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про державну службу: Закон України від 10.12.2015 № 889-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2016. № 4. Ст. 43.
2. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
3. Кобаль М. І. Особливості сучасного стану правового регулювання забезпечення трудових прав державних службовців в умовах євроінтеграції. *Науковий вісник публічного та приватного права: трудове право; право соціального забезпечення*. Вип. 2, ч. 4. 2016. С. 97–101.
4. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права: Міжнародний документ від 16.12.1966. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text (дата звернення 20.10.2023 року).
5. Європейська соціальна хартія (переглянута): Міжнародний документ від 03.05.1996. *Відомості Верховної Ради України*. 2007 р. № 51. С. 2096.
6. Право на страйк для державних службовців. URL: <https://precedent.in.ua/2014/05/29/pravo-na-strajk-dlya-derzhavnyh-sluzhbovtziv/> (дата звернення 20.10.2023 року).
7. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Міжнародний документ від 04.11.1950. *Офіційний вісник України*. 1998 р. № 13. С. 270.
8. Справа «Демір та Байкара проти Туреччини» (Заява №34503/97): Рішення Європейського Суду з прав людини від 12.11.2008. URL: <https://www.refworld.org.ru/pdfid/555ee35c4.pdf> (дата звернення 20.10.2023 року).
9. Справа «Карачай проти Туреччини» (Заява № 6613/03): Рішення Європейського Суду з прав людини від 27.06.2007. URL: <http://uraltradeunion.ru/sudpraktika/mezdunarod/Karachai.html> (дата звернення 20.10.2023 року).
10. Іншин М. І. Державна служба як сфера регулювання трудового права. *Форум права*. 2011. № 3. С. 303–308.
11. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII. *Відомості Верховної Ради*. 2014. № 49. Ст. 2056.

УДК 349.2
DOI <https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-3-9>

Чанишева Г. І.,
*доктор юридичних наук, професор,
завідувачка кафедри трудового права та права соціального забезпечення
Національного університету «Одеська юридична академія»*

ПРАВОВА ПРИРОДА АКТІВ СОЦІАЛЬНОГО ДІАЛОГУ

LEGAL NATURE OF ACTS OF SOCIAL DIALOGUE

У статті аналізуються питання про правову природу, види актів соціального діалогу, їх місце у системі актів трудового законодавства. Обґрунтовується пропозиція щодо виокремлення окремого виду джерел трудового права «акти соціального діалогу», до яких належать не тільки колективні угоди та договори, а й інші акти, що укладаються у вітчизняній практиці соціального діалогу, а також закріплені в законодавчих актах окремих країн Європейського Союзу, що, своєю чергою, представляє інтерес для національного законодавця в умовах кодифікації трудового законодавства, розробки проекту нової редакції Закону України «Про соціальний діалог в Україні».

Враховуючи три рівні правового регулювання трудових відносин – нормативний, договірний і локальний, доводиться правова природа колективних угод і договорів не як «письмового нормативного документу», як це визначено у статті 2 Закону України «Про колективні угоди та договори», а як договірних правових актів, що укладаються в письмовій формі між сторонами соціального діалогу і регулюють трудові, соціальні, економічні відносини на відповідному рівні (національному, галузевому, територіальному, локальному).

Пропонується включити до актів соціального діалогу інші акти (меморандуми, резолюції, соціальні пакти, пакти та інші угоди), що також є договірними правовими актами, якщо ці акти містять норми права.

Запропоновано доповнити частину третю ст. 13 проекту Трудового кодексу України віднесенням актів соціального діалогу до інших актів законодавства, що регулюють трудові відносини, а також включити до проекту нової редакції Закону України «Про соціальний діалог в Україні» окрему статтю «Акти соціального діалогу».

Ключові слова: *соціальний діалог, акти соціального діалогу, договірні правові акти, колективні угоди, колективні договори, меморандуми, соціальні пакти, законодавство України, законодавство окремих країн ЄС, проект Трудового кодексу України.*

The article analyzes issues of legal nature, types of acts of social dialogue, their place in the system of acts of labour legislation. The proposal to single out a separate type of sources of labour law «acts of social dialogue» is substantiated, which includes not only collective agreements and contracts, but also other acts concluded in the domestic practice of social dialogue, as well as included in the legislative acts of individual countries of the European Union, which has interest to the national legislator in conditions of the codification of labour legislation, the development of a draft of a new version of the Law of Ukraine «On Social Dialogue in Ukraine».

Taking into account the three levels of legal regulation of labour relations – normative, contractual and local, the legal nature of collective agreements and contracts is proven not as a «written normative document», as defined in Article 2 of the Law of Ukraine «On Collective Agreements and Contracts», but as contractual legal acts, which are concluded in writing form between the parties of social dialogue and regulate labour, social, and economic relations at the appropriate level (national, regional, territorial, local).

It is proposed to include other acts (memorandums, resolutions, social pacts, pacts and other agreements) in the acts of social dialogue, which are also contractual legal acts, if these acts contain legal norms.

It is proposed to add the third part of Art. 13 of the draft Labour Code of Ukraine by assigning acts of social dialogue to other acts of legislation that regulates labour relations, as well as including to the draft of a new version of the Law of Ukraine «On Social Dialogue in Ukraine» a separate article «Acts of social dialogue».

Key words: *social dialogue, acts of social dialogue, contractual legal acts, collective agreements, collective contracts, memorandums, social pacts, legislation of Ukraine, legislation of individual EU countries, the draft Labour Code of Ukraine.*

Постановка проблеми. В умовах реформування національного трудового законодавства одним із актуальних теоретичних і практич-

них питань теорії трудового права є питання про систему актів галузевого законодавства. Це питання потребує ґрунтового аналізу як

на підставі чинних законодавчих актів України, так і нових законів, зокрема законів України «Про колективні угоди та договори» від 23 лютого 2023 року №2937-IX [1], «Про правотворчу діяльність» від 24 серпня 2023 року № 3354-IX [2], а також проекту Трудового кодексу України, проекту нової редакції Закону України «Про соціальний діалог в Україні», інших законопроектів. Особливої уваги потребують питання визначення поняття, видів, правової природи актів соціального діалогу та їх місця у системі актів трудового законодавства.

У чинному Кодексі законів про працю України [3] поняття колективного договору не визначається, а норми про колективні угоди взагалі у Кодексі відсутні. Отже, у Кодексі залишається без змін нелогічна ситуація, коли колективні переговори з укладення колективних угод та договорів, укладення колективного договору та його дія регламентуються нормами КЗпП України, а норми про колективні угоди як складова правового інституту «Колективні угоди та договори» в самому Кодексі відсутні, що не узгоджується з теорією трудового права, законами України «Про колективні договори і угоди» [4], «Про соціальний діалог в Україні» [5] та ін.

Водночас як свідчить національна юридична практика та законодавство і правозастосовна практика зарубіжних країн поняття «акти соціального діалогу» не обмежується тільки включенням до них колективних угод і договорів, перелік цих актів є набагато ширшим, що потребує, своєю чергою, виокремлення цієї правової категорії, включення окремої статті «Акти соціального діалогу» до нової редакції Закону України «Про соціальний діалог в Україні».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій і навчальній літературі приділяється увага тільки дослідженню колективних угод і договорів як джерел трудового права, місця цих актів у системі актів трудового законодавства. Зазначені питання розглядають у своїх наукових працях Д.І. Сіроха, Н.М. Клименчук, С.М. Прилипко, О.М. Ярошенко та ін. Водночас акти соціального діалогу як окремих вид джерел трудового права ще не були предметом спеціального комплексного дослідження у вітчизняній науці трудового права.

Метою дослідження є визначення поняття, видів, правової природи актів соціального діалогу та їх місця у системі актів трудового законодавства України.

Виклад матеріалу дослідження. Однією з переваг нового Закону України «Про колективні угоди та договори» порівняно з чинним Законом України «Про колективні договори і угоди» є закріплення в ст. 2 понять колективної угоди та колективного договору. Відповідно до абзацу третього частини першої ст. 2 Закону колективна угода (генеральна, галузева (міжгалузева), галузева обмеженої дії, територіальна, територіальна в окремій галузі) – письмовий нормативний документ, що укладається відповідно до цього Закону з метою регулювання трудових, соціально-економічних відносин на національному, галузевому, територіальному рівнях. В абзаці четвертому частини першої ст. 2 Закону колективний договір визначається як письмовий нормативний документ, що укладається відповідно до цього Закону з метою регулювання виробничих, трудових, соціально-економічних відносин між роботодавцем і працівниками, їх представниками.

У літературі висловлювалися заперечення щодо визначення колективної угоди та колективного договору у ст. 2 Закону України «Про колективні угоди та договори» як «письмового нормативного документу» [6; 7]. Цей термін не використовується в актах чинного законодавства України та не узгоджується із Законом України «Про правотворчу діяльність», розділом III якого закріплюється система нормативно-правових актів, зокрема, ст. 9 визначається термін «законодавство», а частиною другою цієї статті передбачений перелік нормативно-правових актів, які включаються до законодавства України. У цьому переліку відсутні акти соціального діалогу, а саме колективні угоди та договори, інші акти соціального діалогу. Термін «письмовий нормативний документ» відсутній у понятійно-категоріальному апараті Закону України «Про правотворчу діяльність», а застосування цього терміну в новому Законі України «Про колективні угоди та договори», своєю чергою, потребує його визначення як родового поняття стосовно колективних угод і договорів.

Таким чином, зазначені акти не належать до нормативно-правових актів, оскільки у час-

тині другій ст. 8 Закону України «Про правотворчу діяльність» нормативно-правовий акт визначається як офіційний документ, прийнятий (виданий) суб'єктом правотворчої діяльності в установленому Конституцією України та (або) законом порядку у письмовій формі (крім випадків, визначених частиною другою статті 47 цього Закону), який містить норму (норми) права і розрахований на неодноразову реалізацію.

Водночас акти соціального діалогу не зазначаються й у ст. 1 Закону України «Про правотворчу діяльність», зокрема, частині четвертій цієї статті, в якій міститься перелік правових актів, що не містять норм права. У зв'язку з цим виникає питання: яка ж правова природа актів соціального діалогу та які з них є складовою системи джерел трудового права? Більше того, чи включаються вони до складу законодавства про працю, якщо виходити із визначення поняття «законодавство» у частині першій ст. 9 Закону України «Про правотворчу діяльність» як «взаємопов'язаної та упорядкованої системи нормативно-правових актів України і чинних міжнародних договорів».

Віднесення колективних угод до джерел трудового права є загальновизнаним у сучасній науковій і навчальній літературі. Так, автори новітнього підручника «Трудове право України» у системі джерел трудового права виділяють джерела трудового права на соціально-партнерському рівні, а саме акти соціального партнерства: генеральна угода; галузева угода; територіальна угода [8, с. 32]. Водночас колективні договори авторами не віднесені до актів соціального партнерства, з чим не можна погодитися. У системі джерел трудового права акти соціального діалогу необхідно виділяти як окрему ланку після підзаконних нормативно-правових актів і включати до них колективні угоди, колективні договори, інші акти соціального діалогу, що містять норми права.

У визначеннях поняття колективної угоди та колективного договору у ст. 2 Закону України «Про колективні угоди та договори» зазначається про регулювання ними відповідних суспільних відносин (трудових, соціально-економічних, а колективним договором – ще й виробничих). У визначенні поняття соціального діалогу в ст. 1 Закону України «Про соці-

альний діалог в Україні» також зазначається про «регулювання трудових, соціальних, економічних відносин», що, вочевидь, має здійснюватися актами соціального діалогу, насамперед, колективними угодами і договорами.

Потрібно відзначити, що до актів соціального діалогу належать не тільки зазначені угоди та договори. На практиці сторони соціального діалогу укладають (схвалюють) також меморандуми, резолюції, угоди, регіональні програми та ін. У зарубіжній практиці соціального діалогу вагомому роль в укладенні таких актів відіграють спеціалізовані органи соціального діалогу, як-от Економічна і соціальна рада Республіки Словенія, що займає ключову позицію у переговорах щодо укладення соціальних угод, у тому числі про політику заробітної плати, які останнім часом були ухвалені в рамках її діяльності.

Актуальним питанням сьогодення є укладення соціальних пактів між сторонами соціального діалогу, що є досить поширеним у зарубіжних країнах, у тому числі країнах ЄС. Законодавством окремих країн повноваженнями укладати соціальні пакти наділені органи соціального діалогу на національному рівні. Так, відповідно до п. «е» ст. 85 Закону Румунії «Про соціальний діалог» до основних завдань Національної тристоронньої ради належить ведення переговорів та укладання соціальних угод, пактів та інших угод на національному рівні, а також моніторинг їх виконання [9].

Згідно з частиною дванадцятою ст. 185 Трудового кодексу Литовської Республіки [10] Тристороння Рада Литовської Республіки має право укладати тристоронні угоди у встановлених в частині дев'ятій цієї статті галузях (у частині дев'ятій ідеться про те, що Тристороння рада обговорює питання і надає висновки та пропозиції у сфері трудової, соціальної та економічної політики також і з питань, які необхідно обговорити відповідно до положень Конвенції Міжнародної організації праці №144 «Про тристоронні консультації для сприяння застосуванню міжнародних трудових норм» – Г.Ч.).

Як видається, у новій редакції Закону України «Про соціальний діалог в Україні» варто врахувати зарубіжний законодавчий досвід

укладання соціальних пактів, угод при визначенні основних завдань і повноважень Національної тристоронньої соціально-економічної ради.

Соціальні пакти та інші тристоронні (двосторонні) угоди на національному рівні відрізняються від генеральної угоди процедурою укладання: перші є результатом тристоронніх політичних переговорів, а генеральна угода укладається внаслідок колективних переговорів у розумінні Конвенції МОП № 154 про сприяння колективним переговорам 1981 року [11] за процедурою, передбаченою чинним Законом України «Про колективні договори і угоди» та новим Законом України «Про колективні угоди та договори».

Відмінності також полягають у структурі та змісті зазначених актів соціального діалогу. Як відзначається в оновленій редакції 2024 року Зеленої книги МОП «На шляху до ефективного, впливового та інклюзивного соціального діалогу в Україні: курс на відновлення та відбудову», «у цілому соціальні пакти спрямовані на погодження коригувальних економічних заходів для протидії зовнішнім потрясінням, як-от глобальна економічна криза, або на досягнення прийняттого компромісу з реформ у галузі політики щодо зростання, конкурентоспроможності та зайнятості, щодо соціального забезпечення, заробітної плати, доходів населення. Соціальні пакти можуть також включати тристоронні декларації більш загального характеру, націлені на підтвердження основоположних принципів і прав у сфері праці» [12, с. 33]. Прикладом соціального пакту є Угода про гарантований мінімальний дохід на 2017 рік (Португалія), Тристороння угода про реформування соціального забезпечення (Уругвай), Тристороння угода про Національну програму гідної праці (Чилі) та ін.

Генеральні угоди, що укладаються на національному рівні за результатами колективних переговорів між суб'єктами соціального діалогу, за своїм змістом є більш конкретними. Так, Генеральна угода про регулювання основних принципів і норм реалізації соціально-економічної політики і трудових відносин в Україні на 2019–2021 роки [13] містить зобов'язання сторін у сферах розвитку економіки і вітчизняного виробництва, зайнятості населення, оплати праці, охорони та умов

праці, соціального захисту працюючих, гуманітарних питань, молодіжної політики, задоволення духовних потреб населення, соціального діалогу.

Норми генеральної угоди на національному рівні можуть встановлювати більш високий рівень норм та гарантій щодо забезпечення умов праці та зайнятості порівняно з чинним законодавством. На жаль, в умовах воєнного стану цей інструмент не використовується сторонами соціального діалогу на національному рівні для вирішення актуальних питань регулювання трудових, соціальних, економічних відносин з урахуванням сучасних викликів.

МОП пропонує в проєкті оновленої редакції 2024 року Зеленої книги 2019 року внести до Закону України «Про соціальний діалог в Україні» зміни про надання Національній тристоронній соціально-економічній раді повноваження укладати соціальні пакти у вище зазначеному сенсі, а не генеральні угоди на національному рівні. МОП пропонує Національній раді розробити «соціальний пакт для відновлення та відбудови «з визначенням спільних цілей та політичних домовленостей, а також різних ролей Уряду, роботодавців і працівників стосовно відновлення та відбудови України» [12, с. 34]. Як видається, реалізація цієї пропозиції підвищила б роль і значення соціального діалогу у повоєнному відновленні України.

Не всі із зазначених вище актів соціального діалогу містять норми права. Отже, складовою системи джерел трудового права є ті акти соціального діалогу, що містять норми права, тобто виконують регулятивну правову функцію.

У науковій літературі прийнято вважати, що правове регулювання здійснюється на двох рівнях: нормативному і договірному [14, с.39]. Договірне регулювання також називають ще «піднормативним» або «ненормативним юридичним». Особливістю механізму правового регулювання трудових відносин є те, що існує ще й третій рівень – локальний. Всі три зазначені рівні правового регулювання трудових відносин є взаємопов'язаними, їх поєднання є однією з особливостей методу трудового права.

Якщо нормативне регулювання здійснюється через систему нормативно-правових актів, яка закріплена в Законі України «Про правотворчу

діяльність», то договірні та локальні правові акти як джерела трудового права мають бути врегульовані актами трудового законодавства: КЗпП України (в перспективі – Трудовим кодексом України), законами України «Про колективні угоди та договори», «Про соціальний діалог в Україні» та ін.

Таким чином, вповні логічним видається виокремлення в системі джерел трудового права трьох видів правових актів (тобто актів, які містять норми права): нормативних (у розумінні Закону України «Про правотворчу діяльність»), договірних і локальних.

Своєю чергою, договірний рівень правового регулювання трудових відносин варто поділяти на колективно-договірний та індивідуально-договірний. Колективні угоди та договори, інші тристоронні (двосторонні) акти соціального діалогу є колективно-договірними актами, що укладаються в результаті колективних переговорів як однієї з форм здійснення соціального діалогу (колективні угоди та договори), переговорів між сторонами соціального діалогу (інші тристоронні (двосторонні) акти соціального діалогу).

У зв'язку з цим видається доцільним доповнити Закон України «Про соціальний діалог в Україні» окремою статтею «Акти соціального діалогу», якою передбачити укладання зазначених вище актів, що закріплюють досягнуті спільні домовленості та узгоджені рішення сторін соціального діалогу.

При цьому колективні угоди та договори є правовими актами, що укладаються в договірному порядку і є складовою системи джерел трудового права (а не тільки колективні угоди, про що зазначалося вище). Колективний договір є актом соціального діалогу і, своєю чергою, належить також до локальних правових актів, які разом із договірними правовими актами включаються до системи актів трудового законодавства (хоча із Закону України «Про правотворчу діяльність» такий висновок не випливає).

Необхідність визнання інших актів, крім нормативно-правових, які регулюють трудові відносини, врахована розробниками проекту Трудового кодексу України [15], про що свідчить включення до законопроекту окремого розділу II «Акти, що регулюють трудові відносини». Зокрема стаття 12 проекту має назву

«Система нормативно-правових та інших актів, що регулюють трудові відносини», відповідно до частини другої якої «трудова відносини регулюються актами трудового законодавства, визначеними у статті 13 цього Кодексу». У частині третій ст. 13 законопроекту зазначається, що «трудова законодавство складається з цього Кодексу та інших актів законодавства, що регулюють трудові відносини». Проте посилання на колективні угоди та договори, локальні правові акти в цій статті відсутні, з чим не можна погодитися. І перші, і другі є складовою системи актів трудового законодавства, належать до інших (крім нормативно-правових) актів, які регулюють трудові відносини, а відтак мають бути включені до ст. 13 проекту Трудового кодексу України.

Висновки. Таким чином, до актів соціального діалогу належать не тільки колективні угоди та договори, а й меморандуми, резолюції, соціальні угоди, пакти та інші тристоронні (двосторонні) угоди.

У системі актів трудового законодавства акти соціального діалогу займають окреме місце після підзаконних нормативно-правових актів перед локальними правовими актами та включають колективні угоди, колективні договори, інші акти соціального діалогу (меморандуми, резолюції, соціальні пакти тощо, що містять норми права).

Викликає заперечення визначення колективної угоди та колективного договору у ст. 2 Закону України «Про колективні угоди та договори» від 23 лютого 2023 року № 2937-IX як «письмового нормативного документу». Цей термін не застосовується в актах чинного законодавства України, визначення його відсутнє й в базовому законі в цій сфері, а саме Законі України «Про правотворчу діяльність» від 24 серпня 2023 року № 3354-IX.

Враховуючи три рівні правового регулювання трудових відносин – нормативний, договірний і локальний, видається доцільним визначити колективну угоду як договірний правовий акт у формі письмової угоди, що укладається між сторонами соціального діалогу у межах їх компетенції, визначає зобов'язання сторін та регулює трудові, соціальні, економічні відносини на національному, галузевому, територіальному рівнях.

Своєю чергою, колективний договір – це договірний правовий акт, що укладається в письмовій формі між сторонами соціального діалогу та регулює трудові, соціальні, економічні відносини на локальному рівні. Варто відзначити, що колективний договір належить як до актів соціального діалогу, так і водночас є одним із найбільш важливих локальних правових актів, що діють на підприємстві, в установі, організації, а також у фізичної особи, яка використовує найману працю.

Розробники проекту Трудового кодексу України цілком правомірно визнали і закріпили у ст. 12 законопроекту систему нормативно-правових та інших актів, що регулюють трудові відносини, проте у частині третій ст. 13 не

включили акти соціального діалогу до інших актів законодавства, що регулюють трудові відносини, що викликає заперечення і потребує внесення відповідних доповнень.

Видається доцільним доповнити проєкт нової редакції Закону України «Про соціальний діалог в Україні» окремою статтею «Акти соціального діалогу» такого змісту: «Результати досягнутих домовленостей і прийнятих рішень сторонами закріплюються в актах соціального діалогу (колективних угодах і договорах, меморандумах, резолюціях, соціальних пактах, пактах та інших угодах), що укладаються в письмовій формі в порядку, визначеному цим Законом, іншими законами України, колективними угодами та договорами».

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про колективні угоди та договори: Закон України від 23.02.2023 року № 2937-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2937-20/conv#n120>
2. Про правотворчу діяльність: Закон України від 24 серпня 2023 року № 3354-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. № 93. Ст. 364.
3. Кодекс законів про працю України: Затверджено Законом УРСР від 10 грудня 1971 р. № 322-VIII. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1971. Додаток до № 50. Ст. 375.
4. Про колективні договори і угоди: Закон України від 01.07.1993 року № 3356- XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3356-12#Text>
5. Про соціальний діалог в Україні: Закон України від 23.12.2010 року № 2862-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2862-17#Text>
6. Чанишева Г. І. Колективна угода: письмовий документ чи правовий акт? *Актуальні проблеми приватного та публічного права* : матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції присвяченої 94-річчю з дня народження члена-кореспондента НАПрН України, академіка Міжнародної кадрової академії, Заслуженого діяча науки України, доктора юридичних наук, професора Процевського О. І. (31 березня 2023 року). Харків, 2023. С. 47–49.
7. Чанишева Г. І. Колективні угоди як правові акти соціального діалогу. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 1. С. 600–603.
8. Трудове право України : підручник / за ред. проф. О. М. Ярошенка ; за підтримки координатора проєктів ОБСЄ в Україні. Харків, 2022. 376 с.
9. Legea nr. 367/2022 privind dialogul social. URL: <https://legislatie.just.ro/Public/DetaliiDocument/262989>
10. Lietuvos Respublikos darbo kodeksas Redakcija: 40–2023-11-16 (nuo 2023-11-30)Aktuali https://www.infollex.lt/portal/start_ta.asp?act=doc&fr=pop&doc=368200&title=LR%20darbo%20kodeksas#
11. Конвенція МОП №154 про сприяння колективним переговорам 1981 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_006#Text
12. На шляху до ефективного, впливового та інклюзивного соціального діалогу: курс на відновлення та відбудову. Зелена книга 2019 року – оновлена редакція 2024 року (проєкт для обговорення) / під редакцією Лейо Сіббеля (2024 р.) та Кристини Міхес (2019 р.). Міжнародна організація праці, 2024. 42 с.
13. Генеральна угода про регулювання основних принципів і норм реалізації соціально-економічної політики і трудових відносин в Україні на 2019-2021 роки від 14 травня 2029 року. URL: https://fpsu.org.ua/images/images/2019/June/260619/%D0%93%D0%A3_2019-2021.pdf
14. Пленюк М. Місце правостановлюючого юридичного факту в механізмі цивільно-правового регулювання зобов'язальних відносин. *Юридична Україна*. 2015. №3. С. 38–42.
15. Проєкт Трудового кодексу України. URL: https://spo.fpsu.org.ua/wp-content/uploads/2024/01/1proekt_trudovogo_kodeksu_12.01.2024.pdf

ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО

УДК 349.41

DOI <https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-3-10>

Соколенко О. Л.,
*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри адміністративного і кримінального права
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара*

Ушаков Е. В.,
*аспірант кафедри адміністративного і кримінального права
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара*

РОЛЬ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ У РОЗСЛІДУВАННІ ФАКТІВ НЕЗАКОННОГО ВІДЧУЖЕННЯ ЗЕМЕЛЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ

THE ROLE OF LAW ENFORCEMENT AGENCIES IN INVESTIGATING ILLEGAL ALIENATION OF AGRICULTURAL LAND

В статті досліджено роль правоохоронних органів у розслідуванні фактів незаконного відчуження земель сільськогосподарського призначення. Здійснено аналіз законодавчих норм та правопорушень, що пов'язані з незаконним відчуженням земельних ділянок. Висвітлено основні методи та прийоми, які використовують правоохоронні органи у процесі розслідування таких випадків. Зазначено, що правоохоронні органи відіграють ключову роль у виявленні, розслідуванні та припиненні незаконного відчуження земель сільськогосподарського призначення. Їхні дії спрямовані на виявлення правопорушень, встановлення винних осіб та притягнення їх до відповідальності перед законом. Також в статті зазначено про важливість співпраці правоохоронних органів з іншими державними інституціями, такими як Держгеокадастр, Національна поліція, прокуратура тощо, для ефективного вирішення проблеми незаконного відчуження земельних ділянок. Крім того, наукова стаття висвітлює основні причини та наслідки незаконного відчуження земель сільськогосподарського призначення, а також аналізує існуючі законодавчі та інституційні механізми регулювання цієї проблеми. Зокрема, розглядаються недоліки в діючому законодавстві, які сприяють порушенням власницьких прав та стимулюють корупційні схеми. На основі аналізу законодавства та конкретних прикладів з практики виявлено, що правоохоронні органи в Україні відіграють важливу роль у виявленні та припиненні незаконного відчуження земель. Проте, існує потреба у посиленні координації між різними державними структурами для ефективного реагування на ці порушення. У висновках статті підкреслено, що невідкладність та компетентність правоохоронних органів є важливими чинниками у запобіганні та протидії незаконному відчуженню земель сільськогосподарського призначення, що сприяє забезпеченню стабільності та правової справедливості в сільському господарстві.

Ключові слова: *землі сільськогосподарського призначення, незаконне відчуження, прокуратура, земля, НАБУ, запобігання.*

The article examines the role of law enforcement agencies in investigating the facts of illegal alienation of agricultural land. The author analyzes legislative provisions and offenses related to illegal alienation of land plots. The main methods and techniques used by law enforcement agencies in the process of investigating such cases are highlighted. It is noted that law enforcement agencies play a key role in detecting, investigating and suppressing illegal alienation of agricultural land. Their actions are aimed at detecting offenses, identifying perpetrators and bringing them to justice. The article also emphasizes the importance of cooperation between law enforcement agencies and other state institutions, such as the State Geocadastr, the National Police, the Prosecutor's Office, etc., to effectively address the problem of illegal alienation of land plots. In addition, the research article highlights the main causes and consequences of illegal alienation of agricultural land, and analyzes the existing legislative and institutional mechanisms for regulating this problem. In particular, the article examines the shortcomings in the current legislation that contribute to violations of

property rights and stimulate corruption schemes. Based on the analysis of legislation and specific case studies, it was found that law enforcement agencies in Ukraine play an important role in detecting and stopping illegal land alienation. However, there is a need to strengthen coordination between different government agencies to effectively respond to these violations. The article concludes by emphasizing that the urgency and competence of law enforcement agencies are important factors in preventing and counteracting the illegal alienation of agricultural land, which contributes to ensuring stability and legal justice in agriculture.

Key words: *agricultural land, illegal alienation, prosecutor's office, land, NABU, prevention.*

Постановка проблеми. Системне порушення законодавства та відсутність ефективних механізмів контролю за використанням цієї категорії земель, що сприяє корупційним схемам, порушує власницькі права та загрожує продовольчій безпеці країни. Проблему поглиблює недостатня прозорість у земельних відносинах, слабка взаємодія між урядовими органами та громадськістю, а також нестабільність законодавчого середовища. Розуміння цієї проблеми є ключовим для розробки ефективних стратегій та заходів щодо запобігання незаконному відчуженню земель та забезпечення сталого управління ними.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження проблемних аспектів незаконного відчуження земель, у тому числі сільськогосподарського призначення, було проведено за участю таких науковців як М. О. Духно, О. М. Будяченко, В. А. Журавель, С. О. Книженко, Т. В. Корнякова, Я. О. Дякін, Ю. І. Азаров, С. Б. Гавриш, О. В. Заїчко, О. В. Калиновський, Р. О. Мовчан, О. В. Одерій, О. М. Пилипенко, Є. О. Письменський, В. М. Присяжний, Р. Р. Романенко, Б. М. Семенишина-Фіголь, О. С. Тарасенко, Ю. А. Турлова, К. С. Фомічов, І. О. Харь, А. М. Шульга, М. В. Шульга та інші. З початком військових дій в Україні посилилася необхідність глибшого вивчення проблеми незаконного відчуження земель. Порушення правових норм у цій сфері, зокрема, щодо земель сільськогосподарського призначення, стають більш актуальними та вимагають негайного втручання правоохоронних органів та наукової спільноти.

Метою статті є проведення аналізу та визначення ролі правоохоронних органів у розслідуванні фактів незаконного відчуження земель сільськогосподарського призначення в Україні. Вона спрямована на виявлення основних проблем, що виникають у цій сфері, а також на визначення можливих шляхів покращення ефективності заходів правоохоронних органів

у боротьбі з корупцією та забезпеченням дотримання законності в земельних відносинах.

Виклад основного матеріалу. Відсутність юридичного регулювання ринкових відносин та неможливість законної реалізації прав на набуття або відчуження земельних ділянок створюють передумови для настання та використання корупційних механізмів. Це призводить до зростання рівня корупції у місцевому самоврядуванні, державних підприємствах, які контролюють землі державної та комунальної власності, а також у територіальних відділеннях центральних органів виконавчої влади, що реалізують державну політику у сфері земельних відносин. Реалізація схем незаконного відчуження або використання земель сільськогосподарського призначення є неможливою без участі посадових осіб органів державної влади та місцевого самоврядування.

Вирішальне значення для перетворення сфери земельних відносин в Україні мало рішення Європейського суду з прав людини у справі "Зеленчук і Цицюра проти України". Згідно з позицією Уряду України у цій справі, ціль мораторію полягала в захисті продовольчої та національної безпеки. При введенні землі в обіг виникав ризик створення умов для концентрації землі в руках декількох магнатів або "іноземних та ворожих сил" в обмін на частку її реальної вартості, її виходу із сільськогосподарського виробництва та зубожіння фермерів. Уряд вважав, що реальність цих ризиків була продемонстрована досвідом короткого періоду часу на початку 2000-х років, коли був дозволений вільний обіг земельних часток (паїв), і частки (паї) були масово скуплені за низькими цінами. В результаті розгляду Європейський суд з прав людини визнав земельний мораторій порушенням права людини розпоряджатися своєю власністю, яке гарантується статтею 1 Протоколу до Європейської конвенції про захист прав людини, а також статтею 41 Конституції України [5], у зв'язку з відсутністю

дієвого ринку землі сільськогосподарського призначення. Однак вагомим рішенням було прийняття Закону України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо умов обігу земель сільськогосподарського призначення" [2], яким скасовувався мораторій на продаж земель сільськогосподарського призначення, який забороняв громадянам реалізовувати свою землю, тим самим порушуючи їхнє право власності на майно.

Згідно зі статтею 14 Конституції України [5], земля вважається ключовим національним ресурсом, що перебуває під особливою охороною держави. Ця охорона включає забезпечення раціонального використання земельних ресурсів, збереження і відновлення родючості ґрунтів, захист їх від забруднення та псування, а також реалізацію прав власності та користування землею відповідно до закону. В сучасних умовах перетворення земельних правовідносин, що призвели до збільшення кількості власників та користувачів землі, спостерігається тенденція до стрімкого зростання кількості кримінальних правопорушень у цій сфері. Земельні ресурси, як ключовий складник довкілля, піддаються негативному впливу людини, зокрема шляхом їх забруднення шкідливими речовинами, незаконного вилучення з сільськогосподарського обігу та безгосподарського використання. Ця ситуація підкреслює необхідність розроблення нових та удосконалення існуючих юридичних механізмів для забезпечення охорони довкілля в цілому та земельних ресурсів зокрема.

Прийняття Земельного кодексу України у редакції 2001 року встановило новий перелік категорій земель, який включає землі сільськогосподарського призначення. Ця категорія охоплює землі, які призначені для виробництва сільськогосподарської продукції, проведення сільськогосподарських науково-дослідних та навчальних заходів, розташування відповідної виробничої інфраструктури або використання для таких цілей. До цієї категорії належать сільськогосподарські угіддя (такі як рілля, багаторічні насадження, сіножаті, пасовища та перелоги) і несільськогосподарські угіддя (як господарські шляхи і прогони, полезахисні лісові смуги та інші захисні насадження, крім тих, що віднесені до земель лісогосподар-

ського призначення, землі під господарськими будівлями і дворами, землі тимчасової консервації та інші) [4].

Певні категорії земель мають особливу цінність, яка визначається законодавством, що встановлює їхню спеціальну охорону і заборону передачі у приватну власність. Ці землі належать до таких категорій, як землі оборонної сфери, водний фонд, лісогосподарського, оздоровчого, рекреаційного та історико-культурного призначення, які мають важливе значення з природоохоронних, екологічних, наукових та оздоровчих поглядів [3, с. 63].

На жаль, існують випадки намагань приватизації цих земель та їхньої експлуатації як приватної власності, хоча вони є власністю всього українського народу і є важливим національним ресурсом, який має велике значення для майбутніх поколінь. Прикордонні смуги можуть перебувати лише у державній власності та у постійному користуванні військових частин Державної прикордонної служби України. Зокрема, встановлюється спеціальний прикордонний режим їхнього використання. Проте, у Вінницькій, Закарпатській, Львівській та інших областях деякі органи влади передавали ці землі в оренду для сільськогосподарського використання. За період з початку поточного 2024 року прокурорами було подано позови щодо повернення державі понад 1,1 тис. га таких земель. Суди розглянули позови щодо повернення 757 га земель, інші справи перебувають на розгляді.

Згідно з чинним законодавством, земельні ділянки сільськогосподарського призначення можуть перебувати у власності лише громадян України. Іноземні громадяни можуть набути таке право на вказані землі лише внаслідок спадкування та мають обов'язок відчужити ці ділянки протягом року. У випадку невиконання цього обов'язку, такі земельні ділянки підлягають конфіскації. У період воєнного стану такі події потребують особливого реагування, оскільки безпосередньо стосуються захисту державного суверенітету. За період з початку 2023 року органи прокуратури подали позови щодо припинення права власності іноземців на такі земельні ділянки шляхом їх конфіскації за рішенням суду щодо ділянок площею 1369 гектарів. Судами було задоволено позови

щодо ділянок площею 403 гектари [7]. Особливо цінні землі, що перебувають у користуванні Національної академії аграрних наук України, є важливим ресурсом для забезпечення продовольчої безпеки держави. Серед них знаходяться найкращі та найродючіші ділянки. На жаль, були випадки незаконного вилучення цих земель, припинення права постійного користування за рішеннями органів державної влади та місцевого самоврядування, а також незаконного їхнього надання в користування. З початку 2023 року прокурори подали позови щодо повернення державі особливо цінних земель загальною площею понад 14,2 тисяч гектарів. Суди було задоволено позови щодо повернення земель площею 7,1 тисяч гектарів. Фактично були виконані судові рішення про повернення державі земель площею 11,1 тисяч гектарів [7].

Так, наприклад, 15 серпня 2023 року Національне антикорупційне бюро та Спеціалізована антикорупційна прокуратура викрили 5 осіб, які стояли за організованою групою, що заволоділа понад 1200 гектарами землі під Києвом. Внаслідок їхніх дій державі заподіяно збитків на суму понад 1,8 мільярда гривень [7]. Серед підозрюваних знаходились колишній заступник керівника Державного підприємства «Головний науково-дослідний та проектний інститут Землеустрою», два колишні посадовці Головного управління Держгеокадастру в Київській області, а також двоє фізичних осіб, що мають зв'язки з екскурсантами Держгеокадастру. Дії зловмисників кваліфікуються за частинами 5 статті 191 та 3 статті 209 Кримінального кодексу України. За даними слідства, організатор злочину у 2018-2019 роках розробив схему заволодіння сільськогосподарськими землями, що перебували у користуванні державних підприємств у Київській області. Для реалізації цієї схеми він залучив інших учасників, які виявили людей з правом на безоплатне отримання земельних ділянок у рамках АТО [6].

Згідно з законодавством України, передбаченою системою пільг для осіб, які брали участь у бойових діях та тих, хто їм рівняється, зокрема це стосується надання земельних ділянок. Згідно зі статтею 12 Закону України "Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту" [1], учасникам бойових дій надається пільга на першочергове відведення земельних

ділянок для індивідуального житлового будівництва, садівництва і городництва. Передача власності на земельні ділянки здійснюється у встановленому порядку, передбаченому статтею 118 Земельного кодексу України, за умови, що учасник бойових дій не скористався своїм правом на безоплатне отримання у власність земельної ділянки та надав відповідний документ, що посвідчує його участь в антитерористичній операції (посвідчення, довідка, наказ тощо). Проте земельні пільги, призначені для цієї категорії осіб, часто використовуються для корупційних мета. Недоброчесні особи, які мають певні зв'язки у владних органах або працюють в них, використовують соціальну вразливість учасників бойових дій або їх родинних членів для незаконного виведення земельних активів. Наразі правоохоронні органи розслідують численні факти формування організацій, які придбавали особисті дані учасників бойових дій та здійснювали ними незаконне приватизацію сотень гектарів земель державної власності.

Детективи та прокурори також розкрили два конкретних епізоди злочинної діяльності – заволодіння майже 920 гектарами державної землі у Фастові та понад 284 гектарами Державного підприємства «Пуца-Водиця» поблизу міста Києва. Так, розглянемо випадок зловживання земельними ділянками, що перебували у користуванні ДП «ДГ «Дмитрівка», що є у віданні Національної академії аграрних наук. Злочинна група провела інвентаризацію та змінила документацію, наводячи неправдиві дані, про відсутність права користування землею через припущену ліквідацію підприємства. Після цього зловмисники без узгодження з учасниками АТО використали законні механізми та приватизували земельні ділянки на їхнє ім'я. На наступному етапі ці ділянки були продані третім особам за значно нижчою ціною, ніж їхні ринкові вартості. Результати експертизи показали, що земельні ділянки, які спершу оцінювалися в 715 мільйонів гривень, були передані приватним підприємцям лише за 85 мільйонів гривень [6].

Випадок зловживання земельними ділянками у справі «Пуца-Водиця», що сталася на території Софіївсько-Борщагівської та Петропавлівсько-Борщагівської сільських рад

колишнього Києво-Святошинського району Київської області показує наступне. Злочинна схема полягала у незаконному виділенні ділянок землі на площі 284,32 га та подальшій їх приватизації. У 2016 році ДП «Пуца Водиця» отримало право користування цими земельними ділянками. Проте, зловмисники, використовуючи фальшиву документацію, спробували скасувати реєстрацію права користування землею, але це було викрито. Після невдачі в анулюванні реєстрації, злочинна група звернулася до надання земельних ділянок у приватну власність на ім'я учасників АТО. Більшість з цих осіб навіть не були обізнані з цією схемою. Подальша мета групи полягала в зміні цільового призначення та продажу землі приватним компаніям. У 2020-2021 роках НАБУ і САП вжили заходів для захисту цих земельних ресурсів, а саме – наклали арешт на них і заборонили будь-яку будівництво або зміну цільового призначення. Це дозволило зберегти ці земельні ділянки для громади Київщини. Проте, слід наголосити, що відповідно до частини першої статті 62 Конституції України,

особа вважається невинуватою у вчиненні злочину, доки її вина не буде доведена в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду [5].

Висновки. Земельні відносини в Україні є складною та актуальною проблемою, яка вимагає уваги і компетентної участі різних структур, зокрема правоохоронних органів. Зокрема, аналізуючи випадки незаконного відчуження земель сільськогосподарського призначення, ми вбачаємо великий ризик корупції та порушення прав власності. Правоохоронні органи грають ключову роль у виявленні та припиненні подібних порушень. Проте, наші дослідження підтверджують, що існує необхідність у посиленні співпраці між різними державними інституціями для ефективного реагування на незаконне відчуження земель. У цілому, правоохоронні органи мають великий потенціал у боротьбі з корупцією та порушеннями в сфері земельних відносин. Проте, для досягнення успіху необхідна координація зусиль різних державних структур та активна підтримка громадськості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Закон України № 3551-ХІІ від 22.10.1993 "Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту". URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3551-12#Text>
2. Закон України № 552-ІХ від 31.03.2020 "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо умов обігу земель сільськогосподарського призначення". URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/552-20#Text>
3. Земельне право України : підручник / О. О. Погрібний, І. І. Капакаш, Л. О. Бондар та ін. ; за ред. О. О. Погрібного, І. І. Каракаша. Вид. 4, перероб. і доп. К. : Вид-во «Істина», 2017. 600 с.
4. Земельний кодекс України: Закон від 25 жовт. 2001 р. № 2768-ІІІ. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14>
5. Конституція України: Закон від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. Верховна Рада України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/-254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
6. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. Офіс Генерального прокурора України. URL: <http://www.gp.gov.ua/ua/stat.html>
7. Прокурори на захисті державних інтересів. Розповідаємо про роботу у сфері представництва інтересів держави в суді. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/prokurori-na-zaxisti-derzavnix-interesiv-rozpovidajemo-pro-robotu-u-sferi-predstavnictva-interesiv-derzavi-v-sudi>

АДМІНІСТРАТИВНЕ ТА ФІНАНСОВЕ ПРАВО

УДК 351.746

DOI <https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-3-11>

Бабіч Р. В.,

*аспірант відділу аспірантури та докторантури
Національної академії Служби безпеки України*

СПІВВІДНОШЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ТА ІНШИХ ВИДІВ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПОРУШЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ЗАХИСТ ІНФОРМАЦІЇ В ІНФОРМАЦІЙНИХ (АВТОМАТИЗОВАНИХ) СИСТЕМАХ

THE RELATIONSHIP BETWEEN ADMINISTRATIVE AND OTHER TYPES OF LIABILITY FOR VIOLATIONS OF INFORMATION PROTECTION LEGISLATION IN INFORMATION (AUTOMATED) SYSTEMS

У сучасному суспільстві інформація є одним з найважливіших ресурсів, що робить її захист надзвичайно актуальним завданням. Стаття аналізує правове регулювання захисту інформації в інформаційних системах в Україні, особливу увагу приділяючи нормативним актам та відповідальності за порушення законодавства. Основним документом, що регулює цю сферу, є Закон України «Про захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах», який встановлює принципи захисту інформації, порядок її обробки та зберігання, а також передбачає відповідальність за порушення цих правил.

У статті детально розглядаються різні види юридичної відповідальності за порушення законодавства про захист інформації: адміністративна, кримінальна, дисциплінарна, матеріальна та цивільна. Адміністративна відповідальність охоплює штрафи, заборону діяльності, вилучення обладнання, обов'язкові заходи для відновлення безпеки, анулювання ліцензій або сертифікатів та інші санкції. Кримінальна відповідальність передбачає більш суворі заходи, такі як позбавлення волі, обмеження волі, великі штрафи та конфіскація майна за серйозні порушення, що мають високий рівень суспільної небезпеки. Цивільна відповідальність спрямована на відшкодування збитків, завданих порушенням прав на інформацію, та включає компенсацію матеріальної та моральної шкоди.

Стаття також акцентує на співвідношенні між адміністративною та іншими видами відповідальності, підкреслюючи важливість комплексного підходу до захисту інформації. Такий підхід передбачає координацію між різними видами відповідальності для забезпечення повноцінного захисту інформації. Адміністративна відповідальність слугує першою лінією оборони, тоді як кримінальна та цивільна відповідальність застосовуються для вирішення складніших випадків.

Автор зазначає, що для ефективного захисту інформації необхідно вдосконалювати законодавство, уточнювати межі відповідальності, посилювати санкції та розвивати практичні аспекти його застосування. Важливим є підвищення кваліфікації працівників правоохоронних органів та суддів, а також активна співпраця України з міжнародними організаціями для запозичення найкращих практик у сфері кібербезпеки.

Таким чином, стаття робить висновок про необхідність комплексного підходу до захисту інформації, що включає різні види відповідальності, з метою забезпечення ефективного правового регулювання та реагування на сучасні виклики в інформаційній сфері.

Ключові слова: адміністративна відповідальність, інформаційні системи, захист інформації, правове регулювання, автоматизовані системи.

The article addresses the critical importance of information protection in modern society, highlighting the growing relevance of safeguarding information due to its role as a key resource. With the increasing complexity of societal life, integration processes in Europe and globally, and the influence of European and international human rights standards on national legal systems, the threats to human existence and societal functioning – stemming from economic, environmental, and political crises, terrorism, crime, and more – have intensified. This has led to a significant increase in the mutual responsibility of the state, individuals, and other entities regarding information security.

In Ukraine, the legal regulation of information protection in information (automated) systems is ensured by several legislative acts, notably the Law of Ukraine "On Information Protection in Information and Communication Systems." Violations of this legislation entail various forms of responsibility, including administrative, criminal, and civil.

The article thoroughly examines the legal framework governing information protection in Ukraine, starting with an analysis of the primary legislation and regulations, such as the Law "On Information Protection in Information and Communication Systems" and the "Rules for Ensuring Information Protection in Information, Electronic Communication, and Information and Communication Systems." It outlines the types of information subject to protection, including state information resources, confidential information, official information, and information classified as a state or other legally protected secret.

The discussion extends to the different types of liability for violating information protection laws: administrative, criminal, disciplinary, material, and civil. Administrative responsibility, regulated by the Code of Ukraine on Administrative Offenses, includes penalties such as fines, activity bans, equipment confiscation, and mandatory security measures. Criminal liability, governed by the Criminal Code of Ukraine, addresses more severe offenses, such as illegal access to information systems and the distribution of harmful software, with penalties ranging from fines to imprisonment.

The article also explores the relationship between administrative and other forms of liability, emphasizing the need for coordination to ensure comprehensive information protection. Administrative liability serves as the first line of defense, while criminal and civil liabilities address more serious or complex cases. The analysis underscores the necessity of a complex approach that combines these different forms of liability to effectively protect information in today's rapidly evolving technological landscape.

In conclusion, the article stresses the importance of a well-coordinated and comprehensive legal approach to information security, considering the growing risks and the need for effective legal tools to prevent and address violations. The development of legislation, practical application, and international cooperation are highlighted as critical factors in enhancing the effectiveness of information protection in Ukraine.

Key words: *administrative liability, information systems, information protection, legal regulation, automated systems.*

Вступ. Інформація в сучасному суспільстві є одним з найважливіших ресурсів, тому питання її захисту набуває особливої актуальності.

В умовах значного ускладнення сучасного суспільного життя, інтенсивного розвитку інтеграційних процесів у Європі та світі, підвищення впливу європейських і міжнародних стандартів прав людини на національні правові системи, посилення загроз нормальному існуванню і розвитку людини та функціонуванню суспільства, які викликані економічними, екологічними, політичними кризами, тероризмом, злочинністю тощо, взаємна відповідальність держави, особи та інших суб'єктів істотно зростає [9, с. 5].

В Україні нормативно-правове регулювання захисту інформації в інформаційних (автоматизованих) системах забезпечується низкою законодавчих актів, зокрема Законом України «Про захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах» [1]. Порушення цього законодавства тягне за собою різні види відповідальності, зокрема адміністративну, кримінальну та цивільну.

1. Нормативно-правове регулювання захисту інформації в інформаційних системах

Основним нормативним актом, що регулює захист інформації в інформаційних (автоматизованих) системах, є Закон України «Про

захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах» [1]. Він встановлює загальні принципи та вимоги щодо захисту інформації, визначає порядок обробки та зберігання інформації, а також передбачає відповідальність за порушення цього законодавства.

Так, відповідно до абз. 7 ч. 1 ст. 1 закону України «Про захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах», захист інформації в системі – діяльність, спрямована на запобігання несанкціонованим діям щодо інформації в системі [1].

Відповідно до п. 4 Правил забезпечення захисту інформації в інформаційних, електронних комунікаційних та інформаційно-комунікаційних системах, затверджених постановою КМУ від 29 березня 2006 р. № 373 [6], захисту підлягає:

- відкрита інформація, яка належить до державних інформаційних ресурсів, а також відкрита інформація про діяльність суб'єктів владних повноважень, військових формувань, яка оприлюднюється в Інтернеті, інших глобальних інформаційних мережах і системах або передається електронними комунікаційними мережами;
- конфіденційна інформація, яка перебуває у володінні розпорядників інформації, визначених частиною 1 статті 13 Закону України «Про доступ до публічної інформації»;

- інформація, вимога щодо захисту якої встановлена законом;
- інформація, яка становить державну або іншу передбачену законом таємницю;
- службова інформація [11, с. 51-52].

Важливим аспектом є також Закон України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» [2], який регулює питання захисту критичної інформаційної інфраструктури та встановлює вимоги до суб'єктів забезпечення кібербезпеки.

2. Адміністративна відповідальність за порушення законодавства про захист інформації

Адміністративна відповідальність за порушення законодавства про захист інформації передбачена Кодексом України про адміністративні правопорушення (КУпАП) [3]. Так, статтею 212-6 КУпАП передбачено перелік діянь, наявність яких у діях суб'єкта правопорушення міститиме склад адміністративного проступку:

- здійснення незаконного доступу до інформації, яка зберігається, обробляється чи передається в інформаційних (автоматизованих) системах;
- здійснення незаконного доступу до інформації, яка зберігається, обробляється чи передається в інформаційних (автоматизованих) системах, призначених для зберігання та обробки інформації з обмеженим доступом;
- незаконне копіювання інформації, яка зберігається в інформаційних (автоматизованих) системах, у паперовій чи електронній формі;
- безоплатне незаконне розповсюдження інформації, яка зберігається в інформаційних (автоматизованих) системах, у паперовій чи електронній формі;
- незаконний збут інформації, яка зберігається в інформаційних (автоматизованих) системах, у паперовій чи електронній формі [3].

Відповідальність за порушення законодавства про захист інформації в інформаційних (автоматизованих) системах може мати різні прояви. Проаналізувавши норми чинного законодавства можна виділити такі основні види санкцій за порушення законодавства про інформацію, яка зберігається, обробляється чи передається в інформаційних (автоматизованих) системах:

1. Штрафи. Найбільш поширений вид адміністративної відповідальності. На фізичних та

юридичних осіб, які порушують закони про захист інформації в інформаційних системах, можуть накладатись штрафи.

2. Заборона діяльності. У випадках серйозних порушень може бути застосована заборона використання або експлуатації інформаційно-телекомунікаційних систем.

3. Вилючення обладнання. В разі виявлення обладнання, що використовується для порушення захисту інформації, може бути прийнято рішення про його вилучення.

4. Обов'язкові заходи для відновлення безпеки. Вирішення проблем, які виникають внаслідок порушень захисту інформації, може включати обов'язкові заходи для відновлення безпеки систем та даних.

5. Анулювання ліцензій чи сертифікатів. Порушення захисту інформації може призвести до втрати ліцензій чи сертифікатів, які дозволяють здійснювати певні види діяльності.

6. Інші адміністративні санкції. Законодавство може передбачати інші адміністративні санкції в залежності від конкретних обставин порушення [11, с. 52–53].

3. Співвідношення адміністративної та інших видів відповідальності

Співвідношення адміністративної та інших видів відповідальності за порушення законодавства про захист інформації є складним питанням, яке потребує всебічного аналізу. У цьому контексті важливо враховувати правову природу різних видів відповідальності, їхні цілі, функції та межі застосування.

Одночасно з цим, важливою є координація між різними видами відповідальності для забезпечення повноцінного захисту інформації. Адміністративна відповідальність повинна слугувати першою лінією оборони, тоді як кримінальна та цивільна відповідальність – засобами для вирішення більш складних або тяжких випадків.

3.1. Адміністративна відповідальність

Адміністративна відповідальність має на меті забезпечення публічного порядку та дисципліни у сфері захисту інформації. Вона встановлюється за правопорушення, які не досягають рівня суспільної небезпеки, що характерний для кримінальних правопорушень. Адміністративні санкції, як правило, включають штрафи, попередження, конфіска-

цію предметів, що використовувалися у правопорушенні, а також позбавлення спеціальних прав, таких як право займати певні посади або займатися певною діяльністю.

Хоча адміністративна відповідальність є швидким і відносно простим механізмом реагування на правопорушення, вона не завжди є достатньо ефективною. Випадки серйозних порушень потребують більш суворих санкцій, що виходять за рамки адміністративного права, що підкреслює необхідність розвитку кримінальних та цивільних інструментів впливу.

3.2. Кримінальна відповідальність

Кримінальна відповідальність є найсуворішою формою юридичної відповідальності і застосовується за вчинення злочинів, що мають високий рівень суспільної небезпеки. Законодавець закріпив шість складів злочинів у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), автоматизованих систем, комп'ютерних мереж чи мереж, об'єктивна сторона яких виражається у таких формах:

1) несанкціоноване втручання в роботу інформаційних (автоматизованих), електронних комунікаційних, інформаційно-комунікаційних систем, електронних комунікаційних мереж (ч. 1 ст. 361 КК України);

2) створення з метою протиправного використання, розповсюдження або збуту, а також розповсюдження або збут шкідливих програмних чи технічних засобів, призначених для несанкціонованого втручання в роботу інформаційних (автоматизованих), електронних комунікаційних, інформаційно-комунікаційних систем, електронних комунікаційних мереж (ч. 1 ст. 361¹ КК України);

3) несанкціоновані збут або розповсюдження інформації з обмеженим доступом, яка зберігається в електронно-обчислювальних машинах (комп'ютерах), автоматизованих системах, комп'ютерних мережах або на носіях такої інформації, створеної та захищеної відповідно до чинного законодавства (ч. 1 ст. 361² КК України);

4) несанкціоновані зміна, знищення або блокування інформації (ч. 1 ст. 362 КК України) та несанкціоновані перехоплення або копіювання інформації (ч. 2 ст. 362 КК України), яка оброблюється в електронно-обчислювальних машинах (комп'ютерах), автоматизованих

системах чи комп'ютерних мережах або зберігається на носіях такої інформації;

5) порушення правил експлуатації електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), автоматизованих систем, комп'ютерних мереж чи мереж електрозв'язку або порядку чи правил захисту інформації, яка в них оброблюється (ст. 363 КК України);

6) умисне масове розповсюдження повідомлень електрозв'язку, здійснене без попередньої згоди адресатів (ч. 1 ст. 363¹ КК України) [9, с. 148–151].

3.3. Дисциплінарна відповідальність за порушення законодавства про захист інформації

Дисциплінарна відповідальність має юридичною підставою Кодекс законів про працю [7] та накладається адміністрацією підприємств, установ, організацій (особою, що має розпорядчо-дисциплінарну владу над конкретним працівником) внаслідок вчинення дисциплінарних проступків: 1) відповідно до правил внутрішнього трудового розпорядку; 2) в порядку підпорядкованості; 3) відповідно до дисциплінарних статутів і положень.

Реалізується виключно в рамках службової підпорядкованості. Правозастосовний акт – наказ. Застосовується до фізичної особи [10, с. 46].

3.4. Матеріальна відповідальність за порушення законодавства про захист інформації

Матеріальна (юридична підстава – Кодекс законів про працю [7] настає за вчинене майнове правопорушення, шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації робітниками та службовцями (фізична особа) при виконанні ними своїх трудових обов'язків. Притягає до відповідальності адміністрація підприємства. Правозастосовний акт – наказ [10, с. 46].

3.5. Цивільна відповідальність

Цивільно-правова відповідальність – це виконання обов'язку з відновлення порушеного становища (права) особи або компенсації їй завданих правопорушенням шкоди, збитків, упущеної вигоди, що забезпечується відповідними заходами державного примусу, передбаченими нормами цивільного права.

Саме у сфері інформаційної діяльності чинним цивільним законодавством України передбачений механізм немайнового відновлення порушених цивільних прав. Він полягає

в обов'язку спростувати недостовірну інформацію, поширення якої порушило особисті немайнові права фізичної особи (ст. 277 ЦК України), а також у забороні поширення інформації, якою порушуються такі права (ст. 278 ЦК України). Водночас застосування цього механізму не виключає інших видів відшкодування. [9, с. 45–46].

4. Порівняльний аналіз та ефективність застосування різних видів відповідальності

Адміністративна відповідальність є важливою складовою системи захисту інформації, оскільки дозволяє оперативно реагувати на правопорушення та застосовувати заходи впливу, не пов'язані з позбавленням волі. Вона є ефективною у випадках, коли правопорушення мають незначну суспільну небезпечність та потребують співрозмірного покарання.

Кримінальна відповідальність, у свою чергу, є більш суворою та застосовується у випадках серйозних порушень, що мають високий рівень суспільної небезпеки. Вона дозволяє не тільки карати правопорушників, але й запобігати вчиненню подібних злочинів носячи превентивний характер.

Цивільна відповідальність забезпечує відновлення порушених прав потерпілих та компенсацію завданих збитків. Вона є важливим елементом системи захисту інформації, оскільки дозволяє потерпілим сторонам отримати компенсацію за завдану шкоду.

5. Взаємодія та комплексний підхід до застосування відповідальності

Ефективна система захисту інформації в інформаційних (автоматизованих) системах передбачає комплексний підхід, що включає застосування адміністративної, кримінальної та цивільної відповідальності залежно від характеру та тяжкості правопорушення. Такий підхід дозволяє забезпечити як своєчасне реагування на правопорушення, так співрозмірне покарання.

Комплексний підхід до регулювання відповідальності за порушення інформаційної безпеки є критичним для ефективного захисту інформації в сучасних умовах. У світлі стрімкого розвитку технологій та зростання ризиків кіберзагроз, законодавча система повинна відповідати вимогам часу, забезпечуючи як попередження, так і адекватне покарання за правопорушення.

Важливою є координація між різними видами відповідальності для забезпечення повноцінного захисту інформації. Адміністративна відповідальність повинна слугувати першою лінією оборони, тоді як кримінальна та цивільна відповідальність – засобами для вирішення більш складних або тяжких випадків.

Взаємодія між різними видами відповідальності є важливим аспектом, що забезпечує цілісність системи правового регулювання захисту інформації. Адміністративна відповідальність може слугувати попереджувальним заходом, кримінальна відповідальність – засобом покарання за тяжкі злочини, а цивільна та дисциплінарна відповідальність – механізмом відшкодування збитків.

Хоча адміністративна відповідальність є швидким і відносно простим механізмом реагування на правопорушення, вона не завжди є достатньо ефективною. Випадки серйозних порушень потребують більш суворих санкцій, що виходять за рамки адміністративного права, що підкреслює необхідність розвитку кримінальних та цивільних інструментів впливу.

6. Практичні аспекти застосування відповідальності

На практиці застосування адміністративної, кримінальної та цивільної відповідальності за порушення законодавства про захист інформації має свої особливості. Спеціально уповноважені суб'єкти, що здійснюють контроль за дотриманням законодавства, повинні мати достатні повноваження та ресурси для ефективного виявлення, розслідування та притягнення до відповідальності правопорушників.

Таким чином, залежно від ступеня тяжкості скоєного правопорушення проти встановленого порядку захисту інформації та негативних наслідків, які наступили внаслідок цього правопорушення, можуть наступати різні види юридичної відповідальності, або навіть їх комбінації, виходячи з вимог ст. 61 Конституції України [8]: «Ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення» [10, с. 46].

Існує потреба у вдосконаленні законодавства в напрямку уточнення меж відповідальності, посилення санкцій та визначення чітких критеріїв застосування різних видів відповідальності. Це дозволить забезпечити більшу

юридичну визначеність і підвищити ефективність правового регулювання.

Крім удосконалення законодавства, важливим є розвиток практичних аспектів його застосування, зокрема покращення кваліфікації працівників правоохоронних органів та суддів, що займаються справами у сфері захисту інформації. Це сприятиме підвищенню ефективності розслідування та розгляду справ, пов'язаних з порушенням інформаційної безпеки.

З огляду на глобальний характер інформаційних загроз, Україна повинна активно співпрацювати з міжнародними організаціями та іншими державами у питаннях кібербезпеки та правового регулювання захисту інформації. Це допоможе запозичити найкращі практики та ефективніше реагувати на глобальні виклики.

Висновки. Співвідношення адміністративної та інших видів відповідальності за порушення законодавства про захист інформації в інформаційних (автоматизованих) системах є важливим аспектом правового регулювання цієї сфери.

Адміністративна відповідальність є важливим інструментом попередження правопору-

шень, однак у деяких випадках вона може бути недостатньо ефективною, оскільки слугує першою лінією оборони, тоді як кримінальна та цивільна відповідальність застосовуються для вирішення складніших випадків.

Для забезпечення надійного та ефективного захисту інформації в інформаційних (автоматизованих) системах необхідно застосувати комплексний підхід, який включає вдосконалення законодавства, розвиток правозастосування, уточнення меж відповідальності, посилення санкцій та розвиток практичних аспектів його застосування, та посилення міжнародного співробітництва. Важливим є підвищення кваліфікації працівників правоохоронних органів та суддів, а також активна співпраця України з міжнародними організаціями для запозичення найкращих практик у сфері кібербезпеки.

Адміністративна, кримінальна та цивільна відповідальність повинні працювати в тісній взаємодії, що забезпечить ефективний захист інформації та попередження правопорушень у цій сфері.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах. Закон України від 05.07.1994 № 80/94-ВР.
2. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України. Закон України від 05.10.2017 № 2163-VIII.
3. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон УРСР від 7 грудня 1984 року № 8073-X.
4. Кримінальний кодекс України. Закон України від 05.04.2001 № 2341-III.
5. Цивільний кодекс України. Кодекс від 16.01.2003 № 435-IV.
6. Про затвердження Правил забезпечення захисту інформації в інформаційних, електронних комунікаційних та інформаційно-комунікаційних системах. Постанова КМУ від 29.03.2006 № 373.
7. Кодекс законів про працю України. Кодекс від 10.12.1971 № 322-VIII.
8. Конституція України. Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР.
9. Тихомиров О. О. Юридична відповідальність за правопорушення в інформаційній сфері : навч. посіб. / О. О. Тихомиров, О. К. Тугарова. К. : Нац. акад. СБУ, 2015. 172 с.
10. Бакалинський О., Богданов О., Мохор В. Відповідальність за порушення законодавства про захист інформації в інформаційних, телекомунікаційних та інформаційно телекомунікаційних системах. *Правове, нормативне та метрологічне забезпечення системи захисту інформації в Україні*. 2009. №1(18). С.43–49.
11. Бабіч Р. В. Адміністративна відповідальність за порушення законодавства про захист інформації в інформаційних (автоматизованих) системах. *Актуальні проблеми управління інформаційною безпекою держави* : збірник матеріалів XV Всеукраїнської науково-практичної конференції. 2024. С. 50–54.

Бережна К. В.,
*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри європейського та міжнародного права
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара*

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ У ЗАПОБІГАННІ БАНКРУТСТВА ПІДПРИЄМСТВ В УКРАЇНІ

ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION IN THE PREVENTION OF ENTERPRISE BANKRUPTCY IN UKRAINE

В статті розглянуто ризики, які можуть призвести до стану неплатоспроможності, та відзначено, що інститут банкрутства допомагає управляти цими ризиками та забезпечує фінансову стабільність. Дві основні функції банкрутства в ринковій економіці – виключення неефективних підприємств з ринку та надання можливості відновлення суб'єктів господарювання, які зазнали тимчасових фінансових труднощів. Досліджено еволюцію законодавства щодо банкрутства в Україні та підкреслено, що незважаючи на зміни, основною метою інституту залишається регулювання відносин неплатоспроможності та захист ринку. Стаття присвячена дослідженню адміністративно-правового регулювання як засобу запобігання банкрутства підприємств в Україні. У статті проаналізовано чинне законодавство України щодо процедур банкрутства та виявлено недоліки, що створюють перешкоди для ефективного вирішення проблем неплатоспроможних підприємств. Зокрема, відзначено відсутність чіткої процедури визнання банкрутства державних чи казенних підприємств, що ускладнює судовий процес та порушує принципи справедливості. Запропоновано шляхи вдосконалення законодавства з метою підтримки платоспроможності підприємств через розробку та впровадження ефективних заходів з управління кризовими ситуаціями та фінансового реструктурування. Висунуто заключення про необхідність співпраці між різними органами влади, судовими органами, фінансовими установами та бізнес-спільнотою для успішного вирішення проблем неплатоспроможних підприємств та запобігання їх банкрутству. Дослідження закінчується рекомендаціями щодо подальших кроків у реформуванні системи адміністративно-правового регулювання з метою підтримки економічного розвитку та забезпечення фінансової стабільності підприємств в Україні.

Ключові слова: банкрутство, адміністративно-правове регулювання, підприємства, процедура банкрутства, боржник.

The article examines the risks that may lead to insolvency and notes that the institution of bankruptcy helps to manage these risks and ensures financial stability. The two main functions of bankruptcy in a market economy are to exclude inefficient enterprises from the market and to enable recovery of business entities that have experienced temporary financial difficulties. The author examines the evolution of bankruptcy legislation in Ukraine and emphasizes that despite the changes, the main purpose of the institution remains to regulate insolvency relations and protect the market. The article is devoted to the study of administrative and legal regulation as a means of preventing bankruptcy of enterprises in Ukraine. The article analyzes the current Ukrainian legislation on bankruptcy procedures and identifies the shortcomings which create obstacles to effective resolution of insolvent enterprises' problems. In particular, the author notes the lack of a clear procedure for recognizing bankruptcy of state-owned or state-financed enterprises, which complicates the judicial process and violates the principles of justice. The author suggests ways to improve legislation with a view to supporting the solvency of enterprises through the development and implementation of effective measures for crisis management and financial restructuring. The author concludes that cooperation between various authorities, judicial bodies, financial institutions and the business community is necessary to successfully resolve the problems of insolvent enterprises and prevent their bankruptcy. The study concludes with recommendations for further steps in reforming the system of administrative and legal regulation in order to support economic development and ensure the financial stability of enterprises in Ukraine.

Key words: bankruptcy, administrative and legal regulation, enterprises, bankruptcy procedure, debtor.

Постановка проблеми. Незважаючи на існуючі механізми адміністративно-правового регулювання у сфері запобігання банкрутства

підприємств в Україні, існують низка проблем, які потребують уваги та вирішення. Зокрема, важливими аспектами є ефективність заходів

щодо виявлення та прогнозування фінансових труднощів у підприємств, вдосконалення механізмів попередження кризових ситуацій, а також вдосконалення процедур санації та ліквідації боржників. Крім того, існує потреба у вдосконаленні законодавства щодо визначення критеріїв неплатоспроможності підприємств та вдосконалення механізмів відновлення фінансової стійкості. Додатковою проблемою є недостатня своєчасність та ефективність контролю за фінансовою діяльністю підприємств з боку відповідних контролюючих органів та інститутів. Таким чином, вирішення цих проблем стане ключовим для забезпечення стабільності та сталого розвитку відповідного сектору в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Видатні вчені, такі як І.А. Бутирська, Ю.В. Чорна, Я.О. Левшина, Б.В. Яринка, Л.В. Сенченко, Ю.П. Битяк та інші активно досліджують тему здійснення процедур банкрутства та зокрема вивчення адміністративно-правового регулювання. Науковці наголошують на тому, що наслідки банкрутства мають загальний негативний вплив на Україну: спостерігається зменшення кількості підприємств, що призводить до зниження пропозиції товарів, робіт та послуг, підвищується рівень безробіття і виплат безробітним, зменшуються податкові надходження до державного бюджету та інші аналогічні наслідки.

Метою цієї наукової статті є дослідження та аналіз адміністративно-правового регулювання у контексті запобігання банкрутства підприємств в Україні. Вона спрямована на розкриття сутності цього регулювання, визначення його ефективності, а також розгляд впливу на економічну стійкість та розвиток підприємницької сфери країни.

Виклад основного матеріалу. Інститут банкрутства є невід'ємною складовою ринкової економіки та відіграє важливу роль у регулюванні боргових зобов'язань та відновленні фінансової стійкості юридичних та фізичних осіб. Основною метою створення цього інституту є необхідність забезпечення узгодження інтересів різних суб'єктів господарської діяльності для захисту їхніх майнових прав та забезпечення сталого розвитку економіки. Кожен суб'єкт господарювання має свої ризи-

ки, існуючі як об'єктивні, так і суб'єктивні, які можуть призвести до стану неплатоспроможності. Зміна економічної ситуації на ринку, включаючи зміни у попиту, пропозиції, цінах та конкурентному середовищі, може спричинити негативні наслідки для будь-якого суб'єкта господарювання. Таким чином, інститут банкрутства створений для управління такими ризиками та забезпечення фінансової стабільності у господарській сфері. Банкрутство у контексті ринкової економіки виконує дві основні функції: перше, воно виключає з ринку неефективні підприємства, або ж, друге, дає таким суб'єктам можливість відродити та відновити свою активність у випадку тимчасових фінансових труднощів. На сьогодні існування врегульованої законодавством сфери неплатоспроможності є обов'язковою передумовою для функціонування ринкових відносин.

В Україні напрямок регулювання відносин неплатоспроможності, або банкрутства, зазнавав змін у ході еволюції законодавства, переходячи від продебіторської до прокредиторської системи. Проте, не зважаючи на ці зміни, основною метою інституту банкрутства залишається регулювання відносин неплатоспроможності та захист ринку від неефективних суб'єктів господарювання. Головним завданням такого регулювання є надання можливості застосування оздоровчих методів для суб'єктів господарювання, які опинилися у ситуації, коли вони не можуть виконати свої фінансові зобов'язання перед кредиторами. Необхідно відзначити фрагментарність висвітлення проблематики специфіки визнання неплатоспроможними державних підприємств, що стала прогалиною у науково-практичних дослідженнях у сфері банкрутства. Відповідно до чинного законодавства можлива судова процедура розпорядження майном державних підприємств. На рівні нормативно-правового регулювання відсутня ефективна процедура визнання банкрутством державного або казенного підприємства, що ускладнює належне виконання судового рішення у випадку, коли цей суб'єкт виступає як боржник.

Здійснення адміністративно-правового регулювання у сфері банкрутства спрямоване на досягнення ефективності реалізації ряду функцій.

Функція адміністрування стратегічного завдання щодо прогнозування, полягає у формуванні моделі розвитку підприємницької сфери. Реалізація цієї функції дозволяє встановити перспективи регулювання національної економічної галузі. Взаємозв'язок з функцією прогнозування виявляється через функцію планування, що є матеріальним втіленням прогнозування. Згідно зі статтею 5 Кодексу України з процедур банкрутства [4], однією з форм реалізації функції планування є складання плану санації боржника до відкриття провадження у справі про банкрутство, відомого як план санації. Вміст плану санації передбачає встановлення розміру кожного класу кредиторів.

Функція адміністративно-правового регулювання у сфері банкрутства, відома як функція координації [1], спрямована на забезпечення взаємодії між органами та системами суб'єктів владних повноважень. Зокрема, відповідно до положень статті 96 Кодексу України з процедур банкрутства [4], уряд України відповідає за збереження платоспроможності суб'єктів господарювання державної форми власності.

Функція організації у сфері банкрутства спрямована на створення механізму, що забезпечує структурний зв'язок між суб'єктами владних повноважень, ведення реєстрів боржників та інше. Згідно з положеннями статті 68 Кодексу України з процедур банкрутства [4], ця функція забезпечує проведення продажу майна та майнових прав боржника на публічних торгах, що мають відбуватися у формі електронного аукціону.

Функція контролю та нагляду у сфері банкрутства полягає у виявленні недоречних або недозволених управлінських рішень у галузі підприємництва та у попередженні економічних порушень. Наприклад, відповідно до статті 20 Кодексу України з процедур банкрутства, встановлюється система контролю за діяльністю арбітражних керуючих та їх асоціацій [8]. Статус арбітражного керуючого характеризується не лише сукупністю його прав та обов'язків, але й ефективністю та невідоротністю інституту відповідальності арбітражного керуючого за його дії.

Відповідно до пункту 3 статті 12 Кодексу України з процедур банкрутства [4], арбітражний керуючий повинен діяти добросовісно, розсудливо та відповідно до цілей, на які йому

доручено ці права та обов'язки. Положення Кодексу України з процедур банкрутства та Порядку здійснення контролю за діяльністю арбітражних керуючих визначили основні принципи контролю за їх діяльністю та встановлення відповідальності. Згідно зі статтею 21 Кодексу України з процедур банкрутства [4], арбітражні керуючі несуть цивільно-правову, адміністративну, дисциплінарну та кримінальну відповідальність за свої дії та/або бездіяльність. Оскільки арбітражний керуючий має широкі повноваження, що безпосередньо впливають на права кредиторів та боржника, належна увага приділяється питанню його юридичної відповідальності. Для захисту прав та законних інтересів учасників справи про банкрутство необхідно вживати ефективних заходів з юридичної відповідальності арбітражних керуючих.

Контроль за діяльністю арбітражних керуючих реалізується через проведення планових та позапланових перевірок. Арбітражні керуючі можуть нести адміністративну відповідальність за порушення адміністративного законодавства у сфері фінансів та підприємницької діяльності. Ця відповідальність може включати ряд аспектів, зокрема: 1. Прямую відповідальність, що передбачена нормами Кодексу України про адміністративні правопорушення [5]. 2. Відповідальність згідно з положеннями Кодексу України про адміністративні правопорушення, які стосуються спеціальних суб'єктів, що виконують управлінські та організаційно-розпорядчі функції від імені юридичної особи. 3. Відповідальність, що передбачена спеціальним законодавством про діяльність арбітражного керуючого і має ретроспективний характер, що означає можливість настання негативних наслідків через порушення законодавства. 4. Позитивна відповідальність, яка вимагає відповідності нормам і правилам, що встановлюють кваліфікаційні вимоги до арбітражного керуючого [3].

Питання щодо можливості притягнення арбітражного керуючого до дисциплінарної, адміністративної, цивільно-правової та кримінальної відповідальності вирішується поза рамками процедури банкрутства. У межах справи про банкрутство господарський суд має право приймати рішення тільки щодо застосування до арбітражного керуючого засобів господарсько-правового впливу [7].

Аналіз правового статусу арбітражного керуючого підтверджує його ключову роль у справах про банкрутство. Цей представник має широкі повноваження, що визначаються конкретними судовими процедурами, у яких він бере участь. Значний обсяг прав та обов'язків арбітражного керуючого вимагає належного рівня правового регулювання його діяльності та встановлення ефективних механізмів контролю за його роботою в якості розпорядника майна, керівника санації, ліквідатора, керівника реструктуризації та керівника реалізації майна [2].

Спеціальні функції адміністративно-правового регулювання у сфері банкрутства включають такі аспекти: 1) Аналіз внутрішніх та зовнішніх факторів для прогнозування економічного розвитку підприємств. 2) Розроблення, обґрунтування та впровадження плану санації боржника. 3) Розподіл отриманих від продажу майна та накопичення ресурсів. 4) Співпраця на національному та міжнародному рівнях для захисту інтересів суб'єктів господарювання. 5) Відновлення платоспроможності боржника. 6) Контроль за своєчасністю та об'єктивністю сплати податків, інших обов'язкових платежів та соціальних внесків.

Чинним законодавством України закріплюється обов'язкове заборону використання процедури банкрутства для державних підприємств (частина 3 статті 214 Господарського кодексу України) [6]. Для цих підприємств застосовуються процедури санації або ліквідації після їх виключення з переліку об'єктів, які

не можуть бути приватизовані, тобто після встановлення нормативного дозволу на їх виключення з об'єктів державної власності. Проте оновлений перелік державного майна, яке підлягає приватизації, в Україні до цього часу не затверджено. Така ситуація призводить до відсутності ефективної процедури банкрутства для державних або казенних підприємств, що утруднює належне виконання судових рішень у випадках, коли ці суб'єкти є боржниками.

Висновки. Таким чином, недоліки в законодавстві України щодо процедур банкрутства створюють перешкоди для ефективного вирішення проблем неплатоспроможних підприємств. Відсутність чіткої процедури визнання банкрутства державних чи казенних підприємств ускладнює судовий процес і може призвести до порушень принципів справедливості та правової визначеності. Необхідно провести аналіз та вдосконалення законодавства щодо запобігання банкрутства підприємств, враховуючи міжнародний досвід та рекомендації щодо ефективного вирішення таких ситуацій. Адміністративно-правове регулювання повинно спрямовуватися на підтримку платоспроможності підприємств шляхом розробки та впровадження ефективних заходів з управління кризовими ситуаціями та фінансового реструктурування. Необхідно забезпечити взаємодію між органами влади, судовими органами, фінансовими установами та бізнес-спільнотою для ефективного вирішення проблем неплатоспроможних підприємств та запобігання їх банкрутству.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Адміністративне право України: підручник / [Ю.П. Битяк, В.М. Гарашук, О.В. Дьяченко та ін.] ; за ред. Ю.П. Битяка. Київ : Юрінком Інтер, 2006. С. 275.
2. Кальченко О. Санація як спосіб запобігання банкрутству підприємств. *Проблеми і перспективи економіки та управління*. 2020. № 1 (21). С. 220.
3. Коваленко О. В., Скляренко К. В. Банкрутство підприємств в Україні: причини та наслідки. URL: www.zgia.zp.ua, 2013. С. 66.
4. Кодекс України з процедур банкрутства: Закон України від 18 жовтня 2018 року № 2597-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2597-19#Text>
5. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 7 грудня 1984 р. № 8073-X. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#top>
6. Латинін О. А. Правове регулювання захисту прав кредиторів у справі про неспроможність (банкрутство) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук. : 12.00.04 / Нац. ун-т «Юридична акад. України ім. Я. Мудрого». Харків, 2012. С. 10.
7. Рябцева Я. Г. Правовий статус арбітражного керуючого : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук. : 12.00.04 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2006. С. 10.
8. Яринко Б. Адміністративна відповідальність арбітражного керуючого. *Підприємництво, господарство та право*. 2018. № 8. С. 131. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2018/8/25.pdf>

Галабурда Н. А.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри правоохоронної діяльності
Університету митної справи та фінансів

ПРІОРИТЕТНІ ЗАВДАННЯ НЕЗАЛЕЖНИХ АНТИКОРУПЦІЙНИХ ІНСТИТУЦІЙ В УКРАЇНІ

PRIORITY TASKS OF INDEPENDENT ANTI-CORRUPTION INSTITUTIONS IN UKRAINE

У статті визначено основні корупційні ризики в умовах воєнного стану та повоєнній Україні, напрями трансформації антикорупційної політики України, а також окреслено шляхи удосконалення антикорупційної політики у цифровому напрямі. Розглянуто поняття та сутність дефініцій антикорупційні правоохоронні органи. Проаналізовано основні форми корупції та законодавство щодо усунення конфлікту інтересів; суб'єктів, відповідальних за запобігання на даному напрямі. Констатовано, що «широкий» перелік суб'єктів антикорупційної діяльності свідчить про велику вірогідність дублювання повноважень. Розглянуто найбільш поширені корупційні ризики: зловживання службовими повноваженнями; неправомірне використання бюджетних коштів; корупційні ризики в вищих ешелонах влади; привласнення та розтрата державного майна та коштів. Визначено перелік ключових правоохоронних органів України, які здійснюють діяльність у антикорупційній сфері. Проаналізовано законодавчі зміни у період з 2018 по 2024 роки. Визначено проблемні питання та окреслено шляхи їх вирішення. Надано пропозиції щодо внесення доповнень до Закону України «Про запобігання корупції». З'ясовано роль інформаційних ресурсів у сфері цифровізації антикорупційних заходів. Виокремлено корупційні ризики конфлікту інтересів. Розглянуто зарубіжний позитивний досвід в сфері діяльності антикорупційних інститутів Гонконгу, Сінгапуру, країн Балтії, Польщі, Грузії. Теоретично обгрунтовано, що одним з ключових завдань системи антикорупційних органів є розроблення політики, аналітична діяльність, технічна допомога з питань попередження зловживаннями, взаємодія із громадянським суспільством та інформування, моніторинг, розслідування, кримінальне переслідування, діджиталізація сервісів та зруйнування корупційних схем, з метою покращення ефективності їх діяльності.

Ключові слова: антикорупційна реформа, корупційні ризики, правоохоронні органи, правове регулювання, антикорупційна політика.

The article identifies the main corruption risks in the conditions of martial law and post-war Ukraine, directions for the transformation of Ukraine's anti-corruption policy, and also outlines the ways to improve the anti-corruption policy in the digital direction. The concept and essence of the definitions of anti-corruption law enforcement bodies are considered. The main forms of corruption and legislation on the elimination of conflicts of interest are analyzed; entities responsible for prevention in this direction. It was established that the "broad" list of subjects of anti-corruption activity indicates a high probability of duplication of powers. The most common corruption risks are considered: abuse of official powers; improper use of budget funds; corruption risks in the highest echelons of power; appropriation and embezzlement of state property and funds. The list of key law enforcement agencies of Ukraine that carry out activities in the anti-corruption sphere has been determined. Legislative changes in the period from 2018 to 2024 were analyzed. Problematic issues are identified and ways to solve them are outlined. Proposals have been submitted regarding additions to the Law of Ukraine "On Prevention of Corruption". The role of information resources in the field of digitization of anti-corruption measures is clarified. Corruption risks of conflict of interest are singled out. Positive foreign experience in the field of activity of anti-corruption institutes in Hong Kong, Singapore, the Baltic countries, Poland, and Georgia was considered. It is theoretically substantiated that one of the key tasks of the system of anti-corruption bodies is policy development, analytical activities, technical assistance in the prevention of abuses, interaction with civil society and information, monitoring, investigation, criminal prosecution, digitalization of services and destruction of corruption schemes, with the aim of improving efficiency their activities.

Key words: anti-corruption reform, corruption risks, law enforcement agencies, legal regulation, anti-corruption policy.

Постановка проблеми. Задля подальшого становлення України як прозорої держави антикорупційна реформа почалась ще до початку війни в Україні, до 2014 року – було підписано усі ключові міжнародні конвенції сфері антикорупції (Конвенцію ООН проти корупції (UNCAC)); імplementовано міжнародні рекомендації щодо механізмів моніторингу корупції (GRECO); криміналізовано усі форми корупції та прийнято законодавство щодо усунення конфлікту інтересів, захисту викривачів (whistle-blowers) та прозорого механізму фінансування партій; запроваджено комплексну систему подачі електронних декларацій для державних службовців; забезпечено прозорість системи проведення державних закупівель. Наразі, Уряд України створив Міжвідомчу робочу групу з антикорупційних цифрових інструментів. Її мета – діджиталізувати сервіси та зруйнувати корупційні схеми. Цифровізація потужний інструмент для побудови прозорої держави, позбавленої проявів корупції. Лише за два роки її реальний антикорупційний ефект становив 16.3 млрд грн, потенційний – 48 млрд грн.

Отже, ключові правоохоронні органи України сьогодні активно займаються антикорупційною діяльністю, яка складається з: перевірки та розслідування корупційних злочинів; виявлення та припинення фактів незаконного збагачення посадових осіб; моніторингу фінансових декларацій посадових осіб та осіб, які здійснюють публічну діяльність. Проведення антикорупційних розслідувань, включаючи зловживання владою, хабарництво, заволодіння державними коштами тощо.

Війна (перманентний військовий конфлікт) створила додаткові виклики для антикорупційних органів. Проте загальні принципи забезпечення діяльності залишаються незмінними. Це в першу чергу незалежність, яка є ключовим аспектом допомагає їм виконувати свої обов'язки ефективно і уникати зовнішнього впливу. По-друге: безпека та конфіденційність: в умовах війни забезпечення безпеки співробітників антикорупційних органів є важливою задачею. Також важлива конфіденційність розслідувань для захисту даних і джерел інформації. Наразі серед актуальних – принцип взаємодії з міжнародними партнерами: міжнародними організаціями, партнерами для обміну інформацією,

досвідом, технічної підтримки та спільних дій у боротьбі з корупцією. Прозорість та відкритість: забезпечення прозорості діяльності антикорупційних органів допомагає підвищити довіру громадськості та зменшити ризик зловживань. Сюди ж можна віднести комунікацію з громадськістю: активна комунікація з громадськістю допомагає пояснити важливість роботи антикорупційних органів та отримати підтримку суспільства. Треба зазначити, що останні події та зміни в подальшому також будуть впливати на антикорупційну ситуацію в Україні після війни, і це додає більше актуальності даній інформації, акцентує на необхідності відслідковувати джерела новин або офіційних урядових документів.

Європейська комісія у висновку заявки на членство в Європейському Союзі, поданому Україною зазначила: «Україна досягла значного прогресу на шляху до верховенства права, проте подальша боротьба з корупцією залишається однією з основних вимог суспільства» [1]. У період з лютого 2019 по грудень 2022 року до Єдиного реєстру осіб, які вчинили корупційні або пов'язані з корупцією правопорушення зареєстровано 44354 особи, з них 13764 за кримінальними правопорушеннями, 28447 за адміністративними та 2150 за дисциплінарними правопорушеннями [2]. Сьогодні в Україні діють такі антикорупційні інституції:

– **Національне агентство з питань запобігання корупції (НАЗК)**, яке відповідає за формування антикорупційної політики та запобігання корупції в Україні: контролює та перевіряє декларації службовців, проводить моніторинг способу їхнього життя; контролює публічних службовців на предмет конфлікту інтересів (лише упродовж 2022 року НАЗК промоніторило наявність конфлікту інтересів у 438 посадових осіб, за висновками розпочато сім кримінальних проваджень та складено 72 адмінпротоколи). Крім того, НАЗК стежить за фінансовою діяльністю політичних партій (з квітня 2023 року у НАЗК відновлено контроль за фінансами політичних партій, а в травні виявлено ознаки кримінального правопорушення у фінансуванні «ОПЗЖ та «Слуги народу»).

– **Національне антикорупційне бюро України (НАБУ)**, що забезпечує виявлення, припинення та розслідування кримінальних

корупційних злочинів, скоєних державними високопосадовцями. До їх підслідності відносяться конкретні корупційні кримінальні правопорушення – привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем, зловживання впливом, «відмивання» доходів, одержаних злочинним шляхом, декларування недостовірної інформації на понад 5,3 млн грн та інші злочини, пов'язані з корупцією.

– **Спеціалізовану антикорупційну прокуратуру (САП)** – самостійний підрозділ Офісу генпрокурора. У справах, які розслідує НАБУ, призначають прокурора САП. Він здійснює нагляд за досудовим розслідуванням і після його завершення направляє обвинувальний акт до Вищого антикорупційного суду, де підтримує державне обвинувачення.

Варто акцентувати увагу на тому, що після призначення голови САП (друге півріччя 2022 року) кількість осіб, викритих на корупції, стала рекордною в історії антикорупційних органів – 149 осіб отримали підозри від НАБУ і САП (більше, ніж за весь 2021 та 2020 роки). Економічний ефект від діяльності органів за цей період становив майже 1,9 млрд грн. Новопризначений керівник дав хід справам, докази в яких були зібрані в попередні періоди (завершено слідство у справі «Роттердам», розкрито корупційні схеми на ПАТ «Укрнафта», АТ «Одеський припортовий завод», ПАТ АБ «Укргазбанк», ПАТ КБ «Приватбанк». У 2023 році антикорупційні органи почали розслідувати зловживання в Мінобороні, затримали в.о. Міністра розвитку громад та територій В. Лозинського. Найрезонанснішою справою стало затримання на отриманні 2,7 млн доларів хабаря Голови Верховного Суду В. Князева.

– **Вищий антикорупційний суд (ВАКС)**, який розглядає провадження про корупційні злочини, які розслідувало НАБУ та ухвалює рішення як суд першої та апеляційної інстанцій. Створення ВАКС – одна з головних вимог Міжнародного валютного фонду для продовження співпраці з Україною. Суддів на відкритому конкурсі відбирала Вища кваліфікаційна комісія суддів разом з Громадською радою міжнародних експертів.

Під час повномасштабної війни ВАКС арештовує і передає у власність держави

активи російських олігархів та колаборантів (лише цього року арештовано частину активів В. Сальдо, А. Ротенберга, А. Дерипаски, М. Шелкова). За відомостями Transparency International Ukraine з 24.02.2022 на підставі судових рішень ВАКС спрямував на обороноздатність понад 1,2 мільярда гривень, які було арештовано або внесено як застава (для прикладу, у квітні 2022 року ВАКС зняв арешт з близько 170 мільйонів гривень, якими хотіли підкупити керівництво НАБУ та САП, які у подальшому передано ЗСУ). Упродовж 2023 року призначено п'ять років ув'язнення колишньому керівнику аеропорту «Бориспіль» Є. Дихне, відправлено під варту мера Одеси Г. Труханова, який вийшов під заставу, заочно арештовано колишнього віцепрем'єр-міністра А. Клюєва та відправлено під варту Голову ВСУ з альтернативою 107 млн грн застави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематиці діяльності правоохоронних органів у сфері корупції у своїх наукових працях приділяли увагу вчені, дослідження яких варті уваги – це наукові дослідження Олексія Дрозда, Сергія Петкова, Миколи Хавронюка та інших. Як слушно зазначає М. Хавронюк «створення незалежних антикорупційних інституцій в Україні є важливим кроком, який допомагає відслідковувати корупційні практики та карати чиновників, причетних до корупції» [3]. Наразі, антикорупційна діяльність правоохоронних органів, з урахуванням суттєвих законодавчих змін, пов'язаних з введенням в країні правового режиму воєнного стану, потребує комплексного дослідження.

Метою статті є визначення основних напрямів антикорупційної діяльності правоохоронних органів України, а також окреслення шляхів удосконалення антикорупційної політики у діяльності в умовах сьогодення.

Виклад основного матеріалу. На ефективність діяльності антикорупційних інститутів впливають такі фактори: недостатня кількість фахівців з питань антикорупційної політики з відповідною кваліфікацією та досвідом діяльності; відсутність досвіду діяльності антикорупційних органів, урахування в роботі досвіду європейських та світових практик, що не завжди працює в нашій країні; антикорупційні органи повільно розпочали свою

діяльність, оскільки дуже довго формувався їх кадровий склад; відсутня взаємодія зазначених антикорупційних органів, яка повинна бути врегульована в чинних нормативно-правових документах, водночас антикорупційні інституції дублюють діяльність одна одної.

Прикладами успішної реалізації державних програм з протидії корупції є досвід Гонконгу, Сінгапуру, країн Балтії, Польщі, Грузії. Досвід яких можливо було імплементувати в Україні.

Так, у Гонконзі діє Незалежна комісія по боротьбі з корупцією – багатоцільовий орган, який є прикладом комплексного підходу та зосередження в межах одного органу всіх основних функцій із запобігання і боротьби з корупцією – розроблення політики, аналітична діяльність, технічна допомога з питань попередження, взаємодія із громадянським суспільством та інформування, моніторинг, розслідування, кримінальне переслідування. До повноважень Комісії належать: кримінальне переслідування випадків корупції за допомогою ефективних оперативно-пошукових і слідчих заходів; усунення умов, які сприяють корупції, шляхом впровадження корупційно-стійких практик; просвітницька робота серед населення з метою роз'яснення шкоди, яку завдає корупція, зміцнення суспільної підтримки у боротьбі з корупцією.

Вражаючий успіх Гонконгу у боротьбі з корупцією зумовив те, що гонконгівську модель стали запроваджувати в багатьох країнах світу. Зокрема, в Республіці Сінгапур було утворено Бюро з розслідування випадків корупції, яке є найяскравішим прикладом універсального підходу до вирішення проблеми корупції – поєднання у межах однієї установи превентивної і репресивної функцій. Бюро є головним органом, який займається боротьбою з корупцією у Сінгапурі, та має політичну і функціональну самостійність, а також виконує усього дві основні функції: проведення розслідувань у приватному і державному секторах та вивчення корупційної практики з метою мінімізації можливостей для корупції.

Заслугове на увагу та є прикладом для наслідування також досвід нашого стратегічного партнера – Республіки Польща, де ефективним інститутом боротьби з корупцією та органом кримінального переслідування корупційних правопорушень є Центральне антико-

рупційне бюро (ЦАБ). Воно наділено широкими повноваженнями, які стосуються усіх сфер суспільного та економічного життя і не обмежені колом суб'єктів правопорушень. ЦАБ, окрім оперативно-розшукової функції та функції кримінального переслідування, здійснює ще й контрольну, аналітично-інформаційну, а також профілактичну та освітню діяльність. Таким чином, ЦАБ бореться із корупцією як репресивними, так і превентивними методами.

Також, як свідчить досвід Грузії – єдиної країни на пострадянському просторі, якій вдалося досягти значних результатів у боротьбі з корупцією, дієвість антикорупційної політики може бути забезпечена не тільки створенням нових спеціалізованих органів, а й оптимізацією та використанням потенціалу вже існуючих правоохоронних органів, зокрема органів прокуратури, які функціонально здатні ефективно протистояти корупції та її проявам.

Таким чином, проблема формування та розвитку новостворених антикорупційних інститутів України наразі є доволі актуальною. Крім того, потребують вивчення питання щодо взаємодії новостворених антикорупційних органів, так як саме вони впливають на розвиток громадянського суспільства та впровадження основних реформ у державі під час воєнного стану: велика увага може приділятися військовим питанням та безпеці, що може спричинити зниження ресурсів та уваги, спрямованої на боротьбу з корупцією, що є неприпустимим оскільки корупція може підірвати ефективність оборонних зусиль. Важливим є забезпечення прозорого та ефективного використання фінансових ресурсів під час конфлікту, оскільки корупція може призвести до недостачі коштів та погіршення готовності військових структур. А після закінчення збройного конфлікту або воєнного стану важливо відновити та підсилити антикорупційні інституції для забезпечення стабільності та розвитку країни. Запобігти зловживанням при відновленні та реконструкції України. На думку автора, ефективне функціонування правоохоронних органів, судової системи, створення нових комітетів та груп, в тому числі Міжвідомчої робочої групи з антикорупційних цифрових інструментів сьогодні є ключовим для боротьби з корупцією. Реформи в цих сферах можуть сприяти забезпеченню чесності

та прозорості в суспільстві в цілому. Тому дуже важливо продовжувати моніторинг корупційних ризиків та розслідування фактів корупції, що є важливим для попередження нових випадків та покарання винних. І тут буде дуже важливою активна участь громадськості, НПО та засобів масової інформації можуть сприяти виявленню корупційних порушень та тиску на органи влади для їх розслідування. Важко переоцінити міжнародну підтримку, особливо під час війни: залучення міжнародних організацій та партнерів, яка може надати додаткову підтримку для антикорупційних заходів та реформ, яка значно варіюватися в залежності від конкретних законів та політичних реалій країни. В Україні, наприклад, на момент моїх останніх знань, існує цілий ряд антикорупційних органів, таких як Національне антикорупційне бюро, Спеціалізована антикорупційна прокуратура, Національне агентство з питань запобігання корупції та інші. Вони мають відповідальність за розслідування, облік та запобігання корупції.

Важливою особливістю діяльності антикорупційних інституцій в умовах воєнного стану є їхня концентрація на розслідуванні найбільш резонансних справ про корупцію, які мають значний суспільний резонанс. Зокрема, НАБУ і ДБР розслідують справи про корупцію в оборонній сфері, вугільній промисловості та сфері державних закупівель.

На думку багатьох фахівців, у повоєнній Україні антикорупційні інституції будуть відігравати ключову роль у відновленні країни. Вони насамперед будуть забезпечувати прозоре та ефективне використання державних коштів, а також запобігати корупції в органах державної влади. Зрештою допоможе приймати пріоритетне рішення нашими європейськими та американськими партнерами щодо залучення коштів на допомогу та відновлення України, прискорити надання пакету воєної допомоги, який був затверджений наприкінці квітня.

Наразі важко сказати, які конкретні завдання стоятимуть перед антикорупційними інституціями в повоєнній Україні. Однак можна припустити, що вони будуть зосереджені на наступних напрямках:

– Розслідування найбільш резонансних справ про корупцію, які мають значний суспільний резонанс.

– Впровадження eCase Management System. Сервісів які скорочують час досудового розслідування за рахунок надання документам з електронним підписом силу доказів. Без роздруківок та пересилання справ.

– Зміцнення антикорупційних інституцій в Україні. Впровадження каналів повідомлень про випадки конфлікту інтересів у членів.

– Подолання корупції в органах державної влади. Створення єдиний державний реєстр документів.

– Прозоре та ефективне використання державних коштів. Створення єдиної інформаційної систему обліку Національної програми інформатизації.

– Створення електронного суду.

– Додавання можливості вносити в Єдиний державний реєстр фізичних та юридичних осіб додаткову інформацію. Наприклад, про недостовірність про кінцевого бенефіціарного власника або структуру власності юридичної особи.

– Відновлення України після війни.

Висновки. Таким чином, одним з ключових завдань антикорупційних правоохоронних органів України полягає у успішному завершенні реформування в сферах, що можуть сприяти забезпеченню чесності та прозорості як у самій правоохоронній системі так і в суспільстві в цілому.

Завдання антикорупційних інституцій в повоєнній Україні будуть складними, але вони є необхідними для побудови ефективної та демократичної України. Ці заходи повинні мати на меті створити систему, яка буде більш стійкою до корупційних проявів та сприяти забезпеченню незалежності регуляторних органів від впливу політичних чинників, що дозволить ефективніше контролювати дотримання антикорупційних заходів. Прозорість та передбаченість будуть мати вирішальне значення при упорядкуванні та захисті фінансування іноземної допомоги на реконструкцію України, які очікується залучити. Запобігання зловживаням є пріоритетом європейських та американських політиків при прийнятті рішення про надання фінансової допомоги на повоєнні зусилля України. Вирішальна роль у цьому процесі буде належити саме антикорупційним інституціям.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Висновки Європейської ради щодо України та заявок на членство України, Республіки Молдова та Грузії, 23 червня 2022 року. URL: https://www.eeas.europa.eu/delegations/ukraine/висновки-європейської-ради-щодо-україни-та-заявок-на-членство-україни_uk?s=232
2. Єдиний реєстр осіб, які вчинили корупційні або пов'язані з корупцією правопорушення. URL: <https://corruptinfo.nazk.gov.ua>
3. Як Україні зробити антикорупційні інституції більш ефективними? URL: <https://rpr.org.ua/news/yak-ukraini-zrobyty-antykorrupsiyni-instytutsii-bilsh-efektyvnymu>

Ганенко І. С.,
*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального процесу та криміналістики
Одеського державного університету внутрішніх справ*

ПРАВОВИЙ СТАТУС ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ В УМОВАХ ВОЄННОГО КОНФЛІКТУ

LEGAL STATUS OF PRISONERS OF WAR IN THE CONDITIONS OF THE MILITARY CONFLICT

В статті здійснено дослідження правового статусу військовополонених в умовах воєнного конфлікту. Зауважено, що в ході російсько-української війни особливо актуальним є питання реалізації і гарантій прав та інтересів військовополонених, регулюванню діяльності відповідних державних органів і посадових осіб, притягнення країни-агресора до міжнародної відповідальності за їх порушення. Визначено, що система нормативно-правових актів міжнародного гуманітарного права визначає права і обов'язки військовополонених, порядок утримання їх державами в межах виконання міжнародних зобов'язань. Підкреслено, що особливого значення щодо визначення правового статусу військовополонених в мовах збройного конфлікту має Женевська конвенція про поводження з військовополоненими від 12.08.1949 р., оскільки даний міжнародний договір встановлює правила та стандарти щодо захисту військовополонених під час збройних конфліктів, їх прав і обов'язків, а також обов'язків держав, які їх утримують. Сформульовано, що структуру правового статусу військовополоненого становлять: 1) права військовополоненого (загальні права людини та спеціальні статусні права військовополоненого), значна частина прав військовополонених закріплюється у Конвенції шляхом порівняння правових ситуацій з аналогічними, які застосовуються до осіб із складу ЗС держави, яка тримає у полоні; 2) обов'язки військовополоненого (підпорядковується законам, статутам і наказам, які є чинними у збройних силах держави, що тримає в полоні, повідомляти особисті дані); 3) гарантії їх реалізації з боку держави яка тримає у полоні військовополоненого; 4) юридична відповідальність військовополоненого (дисциплінарна та кримінальна відповідальність). Означено, що у випадку порушення державою прав військовополонених, яка тримає їх у полоні, вона буде нести відповідальність перед міжнародною спільнотою та постраждалими особами, зокрема, за рішенням міжнародних трибуналів або діючих міжнародних судових органів така держава зобов'язана надати репарації або компенсації постраждалим особам або державам, чії військовополонені зазнали порушень прав.

Ключові слова: *військовополонений, правовий статус, права та обов'язки військовополонених, відповідальність військовополонених, воєнний конфлікт, комбатант, некомбатант.*

The article examines the legal status of prisoners of war in the conditions of the military conflict. It was noted that in the course of the Russian-Ukrainian war, the issue of implementing and guaranteeing the rights and interests of prisoners of war, regulating the activities of relevant state bodies and officials, and holding the aggressor country to international responsibility for their violation is particularly relevant. It was determined that the system of normative legal acts of international humanitarian law determines the rights and obligations of prisoners of war, the procedure for their detention by states within the framework of the fulfillment of international obligations. It is emphasized that the Geneva Convention on the Treatment of Prisoners of War dated August 12, 1949 is of particular importance in determining the legal status of prisoners of war in the languages of armed conflict, as this international treaty establishes rules and standards for the protection of prisoners of war during armed conflicts, their rights and obligations, as well as the obligations of the states that maintain them. It is formulated that the structure of the legal status of a prisoner of war consists of: 1) the rights of a prisoner of war (general human rights and special status rights of a prisoner of war), a significant part of the rights of prisoners of war is enshrined in the Convention by comparing legal situations with similar ones that apply to persons from the armed forces of the state that holds prisoners; 2) the duties of a prisoner of war (subject to the laws, statutes and orders in force in the armed forces of the detaining state to report personal data); 3) guarantees of their implementation by the state holding the prisoner of war; 4) legal liability of a prisoner of war (disciplinary and criminal liability). It is specified that in the event of a violation of the rights of prisoners of war by the state holding them captive, it will bear responsibility before the international community and

the affected persons, in particular, according to the decision of international tribunals or active international judicial bodies, such a state is obliged to provide reparations or compensation to the affected persons or states whose prisoners of war have suffered rights violations.

Key words: *prisoner of war, legal status, rights and obligations of prisoners of war, responsibility of prisoners of war, military conflict, combatant, non-combatant.*

Постановка проблеми. Дослідження правового статусу військовополонених важливо з точки зору забезпечення міжнародної справедливості, захисту прав людини, запобігання воєнних злочинів та підтримання гуманітарних норм під час збройних конфліктів. Адже, закріплення правового регулювання статусу військовополонених на міжнародному і національному рівнях демонструє прихильність міжнародної спільноти до базових гуманітарних цінностей навіть в умовах війни, що сприяє поширенню принципів гуманності та поваги до людської гідності, створює більш ефективні правові механізми, які гарантують захист військовополонених у нових умовах сучасних конфліктів, знижує ймовірність помсти або жорстокого поводження з полоненими з боку протилежної сторони конфлікту,

Аналіз останніх досліджень. Дослідження правового статусу військовополонених в світлі російсько-української війни набуває особливою значення, а тому привертає увагу науковців і практиків. Зокрема, правовий статус військовослужбовців у своїх працях досліджують такі науковці, як: І. Жаровська, Я. Шевчук (історична та сучасна ретроспектива правового регулювання статусу військовополонених відповідно до норм міжнародного гуманітарного права) [1], І.М. Кравченко (правовий статус «військовополонений» і «цивільний заручник» у контексті норм міжнародного гуманітарного права та проведення операції Об'єднаних сил (АТО) на Сході України) [2], Н.В. Мадзігон (правовий статус комбатантів та цивільного населення в контексті імплементації норм міжнародного гуманітарного права в кримінальне законодавство України) [3], А.В. Ткаченко (міжнародно-правовий статус військовополонених як окремих аспектів масштабної проблеми) [4], О.В. Таран (правовий статус та відповідальність військовополоненого) [5] та ін.

Мета статті полягає у дослідженні правового статусу військовополонених в умовах воєнного конфлікту.

Виклад основного матеріалу. Визначення правового статусу військовополонених під час воєнного конфлікту в першу чергу ґрунтується на принципі диференціації міжнародного гуманітарного права, який передбачає розмежування між комбатантами (особами, які беруть участь у бойових діях) і некомбатантами (цивільними особами та тими, хто припинив участь у бойових діях, наприклад, пораненими або військовополоненими). Зокрема, даний принцип визначає, що комбатанти можуть бути законними об'єктами нападів під час збройного конфлікту, оскільки вони беруть участь у бойових діях, а некомбатанти – ні, оскільки сторони повинні вжити всіх можливих заходів для уникнення або мінімізації шкоди для них під час військових операцій.

Правовий статус військовополонених визначається рядом міжнародних правових актів та нормами національного законодавства, зокрема, до них відносяться:

Міжнародно-правові акти ратифіковані Україною (IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі від 18.10.1907 р. [7], Женевська конвенція про поводження з військовополоненими від 12.08.1949 р. [6], Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12.08.1949 р., що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) від 08.06.1977 р. [8], Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12.08.1949 р., що стосується прийняття додаткової відмітної емблеми від 08.12.2005 р. [9], Конвенція проти катувань ООН [10] та ін.) [20, с. 108].

Національними НПА в сфері ратифікації і впровадження відповідних міжнародних договорів та встановлення правового статусу військовополонених звільнених з російського полону (Наказ Міністерства оборони «Про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у збройних силах України» від 23.03.2017 р. [11]; Закон України «Про військовий обов'язок і військову службу» [12], Закон України «Про соціальний і правовий захист

осіб, стосовно яких встановлено факт позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України, та членів їхніх сімей» [13], Постанова Кабінету Міністрів України від 15.03.2024 р. № 296, Постанова Кабінету Міністрів України від 15.11.2022 р. № 1281, Постанова Кабінету Міністрів України від 20.01.2023 р. № 55, Положення про проходження громадянами України служби у Збройних Силах України, розділ XII (затв. Указом Президента України № 1153/2008 від 10.12.2008 р.); Інструкція про організацію виконання Положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України (затв. Наказом Міністра оборони України № 170 від 10.04.2009 р.).

Вперше на нормативному рівні поняття «військовополонений» було введено у Кодексі Лібера укладеному під час Громадянської війни в США (1861–1865 рр.). Відповідно до положень даного кодексу правовий статус військовополонених мали «всі члени особового складу збройних сил, «всі особи, які беруть участь у масовому повстанні ворожої країни», а також особи, які належать до груп, що приєдналися до армії», при цьому особи, які не входили до складу ворожої армії не отримували статус військовополонених та притягалися до відповідальності в статусі злочинців [14]. В період франко-пруської війни (1870–1871 рр.) осіб, яких було захоплено у полон зі зброєю без спеціального дозволу французького уряду страчували позасудово. Список осіб, які набували статус військовополоненого у випадку взяття у полон значно було розширено у Брюсселі у 1874 р., доповнено під час Гаазької мирної конференції 1899 р. У Женевській конвенції про військовополонених 1929 р., в межах двосторонніх угод під час Першої та Другої світових війн та в положеннях Женевська конвенція про поводження з військовополоненими від 12.08.1949 р. (далі – Конвенція) [19, с. 282].

Зокрема, Конвенція відноситься до т.з. Женевських конвенцій які визначають основні принципи міжнародного гуманітарного права та встановлює правила і стандарти щодо захисту військовополонених під час збройних конфліктів, їх прав і обов'язків, а також обов'язків держав, які їх утримують. Відповідно до ст. 4 Конвенції «Військовополоненими, у розумінні

цієї Конвенції, є особи, які потрапили в полон до супротивника й належать до однієї з таких категорій»: особовий склад ЗС, члени добровольчих загонів та ополчення в складі ЗС, члени організованих рухів опору, члени регулярних збройних сил уряду, який не визнається державою, що їх затримала, члени екіпажів суден торговельного флоту, жителі неокупованої території, які під час наближення ворога озброюються, щоб чинити опір, особи, які належать або належали до ЗС окупованої країни, проте не приєдналися до ЗС [6]. Медичний та духовний персонал, затриманий для надання допомоги військовополоненим не вважаються військовополоненими, проте користуються пільгами та захистом передбаченими Конвенцією [6]. Розвиток такої форми воєнного конфлікту, як «партизанська війна», зумовив необхідність впровадження норм, які б поширювали правовий статус «військовополонених» і на партизанів, так, було прийнято Додатковий протокол I у 1977 р. у якому визначено, що «будь-яка особа, що бере участь у воєнних діях, яка не має права на статус військовополоненого й не користується більш сприятливим ставленням згідно з Четвертою конвенцією (995_154), має право в усіх випадках на захист» [8].

Важливим у визначенні кола осіб, які підпадають під міжнародний механізм захисту військовополонених є правильне розуміння терміну «потрапити у полон» (ст. 4 Конвенції), оскільки це дозволяє включити до кола військовополонених не тільки тих, хто перебуває під фізичним контролем або обмеженням супротивника, але і осіб які більше не бажають або не здатні брати участь у військових діях або оборонятися (не відносяться до даної категорії особи які просто проживають на території, яка контролюється стороною, що воює). Слід зауважити, що можуть мати місце «ситуації, коли особи здалися і більше не беруть участі в воєнних діях (*hors de combat*), але не потрапили під владу супротивника і, отже, не будуть військовополоненими» [14].

Як зауважує О.В.Таран «структуру правового статусу військовополоненого становлять права (сукупність прав військовополоненого: спеціальні права як військовополоненого; загальні права, які поширюються на будь-яку особу) та обов'язки, гарантії їх реалізації, юридична відповідальність» [5, с. 681].

Загальний обсяг прав військовополонених складається із сукупності таких груп прав, як:

Загальних прав людини (право на життя, право на особисту недоторканість, право на справедливий суд, право на рівність перед законом, право на недоторканність приватного життя, право на свободу думку та ін.). Так, полон обмежує право особи на свободу, проте таке обмеження слід відрізнити від позбавлення права на свободу у випадку вчинення особою кримінального правопорушення, оскільки, особа перебуває у полоні за інших умов, строком та метою утримання, а також обсягом прав та обов'язків, ніж у випадку застосування запобіжних заходів визначеними Кримінальним кодексом України та Кримінальним процесуальним кодексом України [18, с. 237].

Спеціальних статусних прав військовополоненого (право на гуманне поводження, право на безоплатну медичну допомогу, право на повагу до його особи та честі, право на повідомлення про свій статус, право користуватися особистими речами, право на безоплатне утримання, право на захист від застосування тортур, право на проведення допиту мовою зрозумілою для військовополоненого, право на гуманну евакуацію в безпечні райони, право перебувати в укриттях під час повітряних бомбардувань та інших небезпек війни, право перебувати в умовах нешкідливих для їх здоров'я, право жінок-військовополонених на утримання окремо від чоловіків, право на достатній добовий раціон, право на доступ до питної води, право на відповідне забезпечення одягом та взуттям, право на безпечні умови праці, право на поштову переписку, право на репарацію до закінчення воєнного конфлікту для тяжкохворих та важкопоранених та ін.). Слід зауважити, що значна частина прав військовополонених закріплюється у Конвенції шляхом порівняння правових ситуацій з аналогічними, які застосовуються до осіб із складу ЗС держави, яка тримає у полоні. Наприклад, «переміщення військовополонених завжди здійснюють гуманно й в умовах, не менш сприятливих, ніж ті, в яких здійснюють переміщення військ держави, що тримає в полоні» (ст. 46 Конвенції) [6].

Аналізуючи більш детально право військовополонених на справедливий судовий розгляд виділяють наступні гарантії його реалізації:

«швидкий судовий розгляд справи військовополоненого та винесення судового рішення незалежним безстороннім судом за належною процедурою; судова процедура передбачає забезпечення підсудному прав і засобів захисту; заборона військовій владі та судам застосувати до військовополонених інші покарання, ніж ті, які передбачено за такі самі правопорушення для осіб зі складу збройних сил своєї держави, які вчинили такі самі діяння; можливість застосування судами покарання для військовополоненого нижче мінімуму, який встановлений національним правом; заборона передавати до суду або засуджувати військовополонених за діяння, які не заборонені правом країни, яка тримає в полоні або міжнародним правом, чинним на момент здійснення цієї дії; забезпечення права на захист; інформування військовополоненого про його права та забезпечення таких прав; можливість подати апеляційну та касаційну скаргу» [5, с. 683].

Обсяг прав військовополонених значно переважає їх обов'язки, які полягають у наступному:

1) «військовополонений підпорядковується законам, статутам і наказам, які є чинними у збройних силах держави, що тримає в полоні; остання є виправданою в уживанні юридичних або дисциплінарних заходів стосовно будь-якого скоєного військовополоненим порушення таких законів, статутів або наказів» [6];

2) «кожний військовополонений під час допиту зобов'язаний повідомити лише своє прізвище, ім'я та військове звання, дату народження та армійський, полковий, особовий чи серійний номер або, якщо цього немає, іншу рівноцінну інформацію» [21, с. 18]. Невиконання зауважених обов'язків тягне за собою настання відповідальності або втрату переваг статусу військовополоненого. Кримінальна відповідальність військовослужбовця може настати за вчинення кримінального правопорушення визначеного у національному та/або міжнародному законодавстві, притягнення до кримінальної відповідальності за факт участі у воєнних діях особою-комбатантом не допускається в силу т.з. «бойового імунітету» військовослужбовців. Зокрема, в українському законодавстві поняття «бойовий імунітет закріплено у п.1 Закон України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України та

інших законодавчих актів України щодо визначення обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння та забезпечують бойовий імунітет в умовах дії воєнного стану»: «не є кримінальним правопорушенням діяння (дія або бездіяльність), вчинене в умовах воєнного стану або в період збройного конфлікту та спрямоване на відсіч та стримування збройної агресії Російської Федерації або агресії іншої країни, якщо це заподіяло шкоду життю або здоров'ю особи, яка здійснює таку агресію, або заподіяло шкоду правоохоронюваним інтересам, за відсутності ознак катування чи застосування засобів ведення війни, заборонених міжнародним правом, інших порушень законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України» [15].

До міжнародного законодавства, яке визначає підстави притягнення військовополонених до кримінальної відповідальності відноситься Римський статут Міжнародного кримінального суду, який встановлює основні види міжнародних злочинів (геноциду, злочину проти людяності, злочину агресії, воєнні злочини) [16, с. 135].

Засадами притягнення військовополонених до відповідальності є:

- притягнення військовополоненого до відповідальності за одне діяння або за одним обвинуваченням здійснюється тільки один раз;

- вид відповідальності визначається з урахування механізму відповідальності військовослужбовців держави, яка утримує в полоні;

- співмірність відповідальності та застосування заходів впливу щодо військовополонених із аналогічними умовами відповідальності військовослужбовців держави, яка утримує в полоні;

- притягнення військовополоненого до відповідальності за вдалу втечу з полону, якщо він повторно потрапляє в полон не допускається, за спробу втечі – накладається дисциплінарна відповідальність [17, с. 338].

Ст. 12 Конвенції визначає, що «військовополонені перебувають у руках ворожої держави, а не окремих осіб чи військових частин, які взяли їх у полон. Незалежно від відповідальності, яку можуть нести окремі особи, держава, що тримає в полоні, відповідає за поведінку з військовополоненими» [6]. В ході російсько-

української війни представники військово-політичної влади рф умисно здійснюють порушення прав українських військовополонених, причому росія належить до країн-учасниць Конвенції. Зокрема, за звітом ОБСЄ, свідченнями українських військовополонених, яких вдалося повернути з російського полону та інформації озвученої Уповноваженої Верховної Ради з прав людини Л.Денісової було вчинено наступні дії, які порушують норми Конвенції: утримання військовополонених в колоніях загального режиму (наприклад, колонії загального режиму № 1 у м. Зверєво, колонії № 12 у Каменську-Шахтинському); жінок-військовополонених в присутності чоловіків змушували оголюватися, утримували в місцях спільних із чоловіками; примус брати участь у зйомці пропагандистських роликів, співання гімну рф, спілкування на російській мові; тримання без їжі та води, обливання та утримання на морозі з обмороженими кінцівками; проведення параду військовополонених в окупованих українських містах; ненадання медичної допомоги взагалі чи належної допомоги; відмова у засобах гігієни; негуманне поводження, або таке поводження, яке принижує честь та гідність людини, зокрема, здійснення побиття та катування, принижуючі фото/відео; страти та умисне вбивство військовополонених (наприклад, масове вбивство полонених у Оленівці); незаконне притягнення до кримінальної відповідальності; відмова і підтвердження факту полону особи та місця її утримання; відсутність зв'язку із близькими, отримання посилок з необхідними речами та медикаментами; утримання військовополонених на небезпечній відстані від зони бойових дій та ін. У випадку порушення державою прав військовополонених, яка тримає їх у полоні, вона буде нести міжнародну відповідальність перед міжнародною спільнотою та постраждалими особами, зокрема, за рішенням міжнародних трибуналів або діючих міжнародних судових органів така держава зобов'язана надати репарації або компенсації постраждалим особам або державам, чії військовополонені зазнали порушень [24, с. 76].

Висновки. В умовах російсько-української війни особливо актуальним є питання реалізації і гарантій прав та інтересів військовополонених, регулюванню діяльності відповідних державних органів і посадових осіб,

притягнення країни-агресора до міжнародної відповідальності за їх порушення. Система нормативно-правових актів міжнародного гуманітарного права визначає права і обов'язки військовополонених, порядок утримання їх державами в межах виконання міжнародних зобов'язань. Особливого значення щодо визначення правового статусу військовополонених в мовах збройного конфлікту має Женевська конвенція про поводження з військовополоненими від 12.08.1949 р., оскільки даний міжнародний договір встановлює правила та стандарти щодо захисту військовополонених під час збройних конфліктів, їх прав і обов'язків, а також обов'язків держав, які їх утримують. Структуру правового статусу військовополоненого становлять: 1) права військовополоненого (загальні права людини та спеціальні статусні права військовополоненого), значна частина прав військовополонених закріплю-

ється у Конвенції шляхом порівняння правових ситуацій з аналогічними, які застосовуються до осіб із складу ЗС держави, яка тримає у полоні; 2) обов'язки військовополоненого (підпорядковується законам, статутам і наказам, які є чинними у збройних силах держави, що тримає в полоні, повідомляти особисті дані); 3) гарантії їх реалізації з боку держави яка тримає у полоні військовополоненого; 4) юридична відповідальність військовополоненого (дисциплінарна та кримінальна відповідальність). У випадку порушення державою прав військовополонених, яка тримає їх у полоні, вона буде нести відповідальність перед міжнародною спільнотою та постраждалими особами, зокрема, за рішенням міжнародних трибуналів або діючих міжнародних судових органів така держава зобов'язана надати репарації або компенсації постраждалим особам або державам, чий військовополонені зазнали порушень прав.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Жаровська І., Шевчук Я. Правове регулювання статусу військовополонених відповідно до норм міжнародного гуманітарного права: історична та сучасна ретроспектива. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія : «Юридичні науки». № 4 (40), 2023. С. 20–27.
2. Кравченко І. М. Правовий статус «військовополонений» і «цивільний заручник» у контексті норм міжнародного гуманітарного права та проведення операції Об'єднаних сил (АТО) на Сході України. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2020. № 1(114). С. 137–149.
3. Мадзігон Н. В. Правовий статус комбатантів та цивільного населення в контексті імплементації норм міжнародного гуманітарного права в кримінальне законодавство України. URL: <http://old.univer.km.ua/visnyk/1801.pdf> (дата звернення: 13.07.2024).
4. Ткаченко А. В. Міжнародно-правовий статус військовополонених як окремих аспект масштабної проблеми. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 2. С. 650–652.
5. Таран О. В. Правовий статус військовополоненого. Відповідальність військовополоненого. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 11. С. 681–683. URL: http://lsej.org.ua/11_2022/165.pdf
6. Женевська конвенція про поводження з військовослужбовцями від 12 серпня 1949 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text
7. IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі від 18.10.1907 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) від 08.06. 1977 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text
8. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12.08.1949 р., що стосується прийняття додаткової відмітної емблеми: ООН від 08.12.2005 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g74#Text 18
9. Конвенція проти катувань ООН: ООН від 10.12.1984р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_085#Text
10. Про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у збройних силах України: Наказ Міністерства оборони від 23.03.2017 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17#Text>
11. Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 25.03.1992 р. № 2232-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text>
12. Про соціальний і правовий захист осіб, стосовно яких встановлено факт позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України, та членів їхніх сімей: Закон України 26.01.2022 р. № 2010-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2010-20#Text>
13. Коментар до Женевської конвенції про військовополонених. *Міжнародний комітет Червоного хреста*. URL: <https://blogs.icrc.org/ua/2024/05/komentar-geneva-konventsiya-viyskovopolohneni/4-2/> (дата звернення: 18.07.2024).

14. Про внесення змін до Кримінального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо визначення обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння та забезпечують бойовий імунітет в умовах дії воєнного стану: Закон України від 15.03.2022 р. № 2124-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2124-20#Text>

15. Римський статут Міжнародного кримінального суду: ООН 1998 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text (дата звернення: 12.07.2024).

16. Свиначенко Ю. П., Шкута О. О. Нормативно-правове регулювання взаємодії оперативних підрозділів з органами дізнання та досудового слідства. *Правові новели* № 22 Т. 3/2024 С. 131-136. http://legalnovels.in.ua/journal/22-3_2024/23.pdf

17. Шкута О. О. Актуальні питання скасування запобіжного заходу у виді тримання під вартою у судовому провадженні першої інстанції. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 1. С. 337–340. http://www.lsej.org.ua/1_2021/86.pdf

18. Шкута О. О. Актуальні питання запобігання крадіжкам в умовах воєнного стану в Україні. *Правові новели*. 2024. № 22. С. 235–241. http://legalnovels.in.ua/journal/22_2024/22_2024.pdf

19. Leheza, Y., Len, V., Shkuta, O., Titarenko O., & Cherniak, N. (2022). Foreign experience and international legal standards for the application of artificial intelligence in criminal proceedings (Зарубіжний досвід та міжнародно-правові стандарти застосування штучного інтелекту у кримінальному процесі). *Revista De La Universidad Del Zulia*, 13(36), 276–287. <https://www.produccioncientificaluz.org/index.php/rluz/article/view/37557/41177>

20. Shkuta O. Peculiarities of the Investigator's Interaction with the Operational Subdivisions of Law Enforcement Authorities in the Investigation of Illegal Reproduction and Restrictions. *European Reforms Bulletin*. 2021. № 2. С. 106–110. <https://dspace.oduvs.edu.ua/bitstreams/bb8f5efe-2a29-4440-b3ad-d79b0862bfcc/download>

21. Oleh Shkuta, Maksym Korniienko, Mykola Yankovyi (2022) Foreign experience of preventing military and economic crimes. *Baltic Journal of Economic Studies*. Vol. 8, № 4. Riga, Latvia : «Baltija Publishing», (2022). P. 185–190. <http://baltijapublishing.lv/index.php/issue/article/view/1937/1946>

22. Shkuta, O., Leheza, Y., Telelym, I., Anosienkov, A., & Yaroshak, O. (2024). National Security in the Conditions of the Russia-Ukraine War: Legal Regulation and Islamic Law Perspectives. *Al-Ahkam*, 34(1), 99–120. <https://doi.org/10.21580/ahkam.2024.34.1.20413>

23. Shkuta, Oleh, Tarasenko, Oleksandr, Shvets, Dmytro. Legal Regulation of Access to Justice in Cases Related to the Protection of the Rights of Military Officers and Conscript During the Conditions of Martial State in Ukraine. *Law of Justice Journal*. 38 (2). 2024. 6–21. DOI: 10.5335/rjd.v38i2.15920

24. Shkuta O. O. Crimes in the Military Sphere: Reasons and. *European Reforms Bulletin*. 2020. № 2. С. 74–77. <http://dspace.oduvs.edu.ua/bitstream/123456789/1845/1/74-77.pdf>

Долгополова М. О.,
аспірантка кафедри адміністративного і кримінального права
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ЕФЕКТИВНОСТІ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРОЦЕДУР БАНКРУТСТВА У СВІТІ

COMPARATIVE ANALYSIS OF THE EFFECTIVENESS OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION OF BANKRUPTCY PROCEDURES IN THE WORLD

Стаття присвячена аналізу адміністративно-правового регулювання процедур банкрутства в Україні та інших країнах. Зосереджуючись на основних принципах та механізмах функціонування, автори виявляють проблеми, які перешкоджають ефективності державної політики в цій сфері в Україні. Недосконалість законодавства, обмежений обсяг уваги держави до процесів відновлення платоспроможності боржників та існування протиправних дій, що сприяють ліквідації підприємств, визначено як ключові причини. Розглядаючи банкрутство з соціальних та економічних позицій, наведено позитивні та негативні наслідки ліквідації боржників. Застосування законодавства щодо банкрутства в різних країнах світу, особливо в країнах з розвинутою ринковою економікою, демонструє два основних підходи: прокредиторський та проборжниковий. На основі аналізу зарубіжного досвіду, автори пропонують рекомендації щодо поліпшення системи банкрутства в Україні з метою захисту інтересів як кредиторів, так і боржників, а також стимулювання економічного зростання. Здійснюючи порівняльний аналіз, автор досліджує ключові аспекти законодавства та практики, визначаючи їхні впливи на ефективність та стабільність фінансових систем. Автор досліджує основні аспекти законодавства та практики, пов'язані з процедурами банкрутства, включаючи роль суду, процес призначення ліквідаторів або адміністраторів, критерії оголошення банкрутства, терміни та умови відновлення фінансової стабільності підприємств. Шляхом порівняння систем банкрутства у різних країнах, стаття виявляє переваги та недоліки кожної моделі, а також визначає ключові аспекти, які можуть бути використані для поліпшення системи банкрутства в Україні. На основі аналізу, автор розробляє рекомендації для подальшого розвитку та удосконалення системи банкрутства в українському законодавстві.

Ключові слова: банкрутство, адміністративно-правове регулювання, міжнародний досвід, боржник, керівник, підприємство.

The article analyzes the administrative and legal regulation of bankruptcy procedures in Ukraine and other countries. Focusing on the basic principles and mechanisms of functioning, the authors identify the problems that impede the effectiveness of state policy in this area in Ukraine. Imperfection of legislation, limited attention of the state to the processes of restoring the solvency of debtors and the existence of illegal actions that facilitate the liquidation of enterprises are identified as key reasons. Considering bankruptcy from a social and economic perspective, the author outlines the positive and negative consequences of debtor liquidation. The application of bankruptcy legislation in different countries of the world, especially in developed market economies, demonstrates two main approaches: creditor and debtor. Based on the analysis of foreign experience, the authors offer recommendations for improving the bankruptcy system in Ukraine in order to protect the interests of both creditors and debtors, as well as to stimulate economic growth. Through a comparative analysis, the author examines the key aspects of legislation and practice, determining their impact on the efficiency and stability of financial systems. The author examines the main aspects of legislation and practice related to bankruptcy procedures, including the role of the court, the process of appointing liquidators or administrators, the criteria for declaring bankruptcy, and the terms and conditions for restoring financial stability of enterprises. By comparing the bankruptcy systems in different countries, the article identifies the advantages and disadvantages of each model and identifies key aspects that can be used to improve the bankruptcy system in Ukraine. Based on the analysis, the author develops recommendations for further development and improvement of the bankruptcy system in Ukrainian legislation.

Key words: bankruptcy, administrative and legal regulation, international experience, debtor, manager, enterprise.

Постановка проблеми. В Україні та інших країнах виникають серйозні проблеми у сфері адміністративно-правового регулювання процедур банкрутства, які впливають на ефективність системи функціонування ринкової економіки. Недосконалість галузевого законодавства,

обмежений обсяг уваги держави до процесів відновлення платоспроможності боржників, а також протиправні дії, що сприяють ліквідації підприємств, створюють значні перешкоди для досягнення мети – забезпечення відновлення платоспроможності боржників та максимального відшкодування кредиторів. Таким чином, постає необхідність у проведенні аналізу та порівняльного дослідження адміністративно-правового регулювання процедур банкрутства в Україні та інших країнах для виявлення ключових проблем та розробки рекомендацій щодо поліпшення системи банкрутства з метою забезпечення стабільності ринкової економіки та захисту інтересів всіх зацікавлених сторін.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Л.С. Козак, О.В. Федорук., Ю.В. Чорна, І.П. Голосніченко, В.М. Малиновський, Л.В. Сенченко, Ю.П. Битяк та інші видатні науковці вивчають тему адміністративно-правового регулювання процедури банкрутства в Україні та інших державах, надають окремі пропозиції для покращення цієї галузі державного регулювання. Проте система банкрутства в Україні виявляється неідеальною з ряду причин, що потребують подальших досліджень і вдосконалення. Аналіз показує, що існують недоліки у галузевому законодавстві, обмежена увага з боку держави до процесів відновлення платоспроможності боржників та недостатнє управління кризовими ситуаціями.

Мета полягає в проведенні порівняльного аналізу адміністративно-правового регулювання процедур банкрутства в Україні та інших країнах з метою виявлення ключових проблем та розробки рекомендацій для поліпшення системи банкрутства. Ця робота спрямована на з'ясування недоліків та визначення найбільш ефективних підходів у регулюванні процесів банкрутства, що дозволить забезпечити відновлення платоспроможності боржників та максимальне відшкодування кредиторів. Такий аналіз допоможе виявити перешкоди та можливості для удосконалення законодавства та адміністративних процедур у галузі банкрутства, сприяючи стабільності ринкової економіки та захисту інтересів усіх учасників економічних відносин.

Виклад основного матеріалу. Процедура банкрутства є суттєвим аспектом функціонування ринкової економіки у будь-якій

країні. Ефективне регулювання цих процедур визначається системою юридичних та адміністративних механізмів, спрямованих на відновлення платоспроможності боржника та найбільш повне задоволення вимог кредиторів [1, с. 283]. У даному дослідженні ми проводимо порівняльний аналіз адміністративно-правового регулювання процедур банкрутства в Україні та інших країнах, зосереджуючись на основних принципах та механізмах їх функціонування. На сьогоднішній день державна політика у сфері банкрутства в Україні вважається недостатньо ефективною через ряд причин, серед яких слабка розвиненість галузевого законодавства, обмежений інтерес держави до процесів відновлення платоспроможності боржників, а також незаконні дії, які спричиняють ліквідацію великої кількості підприємств.

Оцінюючи банкрутство з соціальних та економічних позицій, ми визнаємо, що ліквідація боржників, яка є фінальним етапом процедури банкрутства, має як позитивні, так і негативні наслідки. Інститут банкрутства використовується у більшості країн світу з метою відновлення фінансової стабільності суб'єктів господарювання, сприяючи тим самим оздоровленню економічних відносин та підвищенню життєвого рівня населення.

У світі, де ринкова економіка розвинена, можна виділити два основні аспекти законодавства щодо банкрутства: прокредиторський та проборжниковий. Вибір конкретного напрямку процедури банкрутства у кожній країні зазвичай базується на балансі макро- та мікро-регулювання економічних відносин [4, с. 290]. Для формулювання конкретного алгоритму дій законодавця та органів виконавчої влади в Україні, необхідно провести аналіз підходів органів публічної влади окремих країн щодо регулювання економічних відносин через інститут банкрутства, який вважається кризовим інструментом.

Аналізуючи сучасні системи банкрутства, рекомендується зосередитися на дослідженні Ю. Чорної [6, с. 13], яка провела класифікацію світових систем банкрутства за різними критеріями та проаналізувала сучасні тенденції розвитку права неплатоспроможності та банкрутства. Розрізнення моделей банкрутства ґрунтується на історичному розвитку відповід-

ного законодавства у межах держави або певного регіону, при цьому використовуються різні критерії. Наприклад, при класифікації "крайніх моделей" законодавства про банкрутство виділяють проборжникові та прокредиторські моделі, які спрямовані на захист інтересів боржника або кредиторів відповідно. Інша класифікація включає три основні моделі законодавства про банкрутство. Наприклад, німецька модель, запропонована М. Бальцем, спрямована на максимальний розподіл активів боржника і має ознаки прокредиторського підходу. Англійська модель, відповідно до англійської системи, націлена на розподіл активів боржника та захист системи кредитування, але також має елементи реабілітаційних процедур. Американська та французька моделі, віднесені до третьої групи, прагнуть не лише до ефективного розподілу майна боржника, але й до виконання макроекономічних функцій, зокрема, збереження ефективного функціонування економіки загалом.

Нормативне регулювання процедур банкрутства є досить розгалуженим. В більшості країн це охоплює цілу сукупність нормативно-правових актів, які регулюють окремі аспекти процедур. Наприклад, у Великій Британії діє *Insolvency Act* – Закон про неспроможність (із змінами 2020 року) та *Insolvency Rules* – Правила про неспроможність (1986 року). Згідно з правовими актами Великої Британії, процедура банкрутства може відноситися до фізичних та юридичних осіб. У справі банкрутства фізичної особи супроводжується "офіційним керівником", який діє в межах Служби неплатоспроможності та призначається судом, якщо арбітражний керівник не буде призначений. Арбітражний керівник може виконувати роль: – керівника у справах банкрутства особи; – наглядача у добровільній угоді компанії або індивідуальному добровільному договорі (договір між боржником і кредиторами про порядок погашення заборгованості); – ліквідатора, якщо компанія ліквідується, а її активи розпродані; – ліквідатора, адміністратора або адміністративного ліквідатора. Підставами для банкрутства фізичної особи можуть бути непогашені заборгованості та борг у розмірі £5000 або більше, порушення умов Індивідуального добровільного договору (IVA) або подання недостовірної інформації для отримання IVA.

Після винесення рішення про банкрутство фізичної особи вона отримує копію постанови про банкрутство; її активи можуть бути використані для погашення боргів; вона повинна дотримуватися обмежень щодо банкрутства, встановлених законодавством; її особисті дані опубліковуються в Реєстрі неплатоспроможності фізичних осіб. Банкрутство юридичної особи (*Winding Up*) відбувається через процедуру примусової ліквідації, яка може бути ініційована у разі: – неможливості компанії сплатити свої борги у розмірі £750 або більше; – згоди 75% акціонерів (за вартістю часток) на ліквідацію компанії судом. Згідно з Законом про банкрутство, Високий Суд має право розглядати справи про банкрутство будь-якої компанії, зареєстрованої в Англії та Уельсі.

У Сполучених Штатах Америки діє Банкрутний кодекс США (розділ 11 Кодексу США, або ж Звід законів США), Федеральні правила процедури банкрутства та правила практики і процедури, що прийняті окремими судами з питань банкрутства. Практика вирішення проблем неплатоспроможності в Сполучених Штатах відрізняється високорозвиненим механізмом, що був встановлений ще в XVIII столітті, коли Конституційні Збори США дозволили Конгресу приймати законодавство, що регулює відносини між боржниками і кредиторами. Нинішнє американське законодавство про банкрутство включає Банкрутський кодекс (1979 р.), який є основним правовим актом у цій сфері. Основною метою цього кодексу є надання допомоги боржнику у звільненні від частини боргів та збереженні підприємства від ліквідації. У відміну від України, процедура банкрутства в США частіше ініціюється самим боржником. Банкрутський кодекс передбачає різноманітні заходи, які можуть бути застосовані до боржника, такі як реструктуризація боргів, погашення боргів або ліквідація, з метою реабілітації та відновлення підприємства. Американське законодавство про банкрутство більше орієнтоване на захист прав боржника, на відміну від українського. Банкрут може бути визнаний тільки в США та підпадати під юрисдикцію цієї країни. Підставою для банкрутства може бути незабезпечений борг у розмірі 250 000 доларів США або заставлений борг на суму 750 000 доларів США.

У країнах Європейського континенту, таких як Федеративна Республіка Німеччина, головним законодавчим актом є Закон про неспроможність (*Insolvenzordnung*) від 1994 року, реформований у 2021 році. У Німеччині адміністративно-правове регулювання банкрутства базується на законах про інсолвентність (*Insolvenzordnung*), які встановлюють процедури банкрутства для фізичних та юридичних осіб. Суди призначають управителів (*Insolvenzverwalter*), які керують процесом ліквідації або реорганізації боржника. Правові та організаційні аспекти регулювання банкрутства в Німеччині детально розроблені, перш за все, у Законі "Про неспроможність". Згідно з нормами цього закону, банкрутство може бути оголошене у разі відсутності ліквідності (коли підприємство не може сплатити 90% своїх боргів) або для розірвання надмірної заборгованості (коли сума зобов'язань перевищує вартість активів підприємства). Для початку справи про банкрутство необхідний дворічний період негативної ліквідності. У випадку неможливості розплатитися з кредиторами, особа може подати заяву на ліквідацію. Федеральне міністерство юстиції, через свій відділ торгового та господарського права, відповідає за адміністрування процедур банкрутства в Німеччині. Відділ встановлює правові норми, пов'язані з підприємництвом, включаючи процедури банкрутства, і надає юридичні висновки щодо законопроектів і проектів постанов, що стосуються господарського, фінансового та податкового права. Німецька модель інституту банкрутства передбачає порушення провадження за ознаками неплатоспроможності та неоплатності боржника за ініціативою як самого боржника, так і кредитора. Боржник має 21 день на відновлення своєї платоспроможності або подання заяви до суду про відкриття провадження про банкрутство.

Французьке законодавство про неспроможність базується на основному законі – Книзі VI Торгового кодексу 1999 року та підзаконних нормативних актах. Італійська система законодавства про банкрутство складається з ряду законодавчих актів, включаючи Декрет від 16.03.1942 року № 276 "Про банкрутство" та його поправки. Серед європейських країн Франція відома своєю макроекономічною

стратегією впливу на ринкових суб'єктів. Законодавство Франції щодо банкрутства орієнтоване на проборжниковий підхід, який регулює економіку на рівні макроекономічних процесів. Це означає, що головна мета полягає у збереженні підприємства через розв'язання кризової ситуації, виконанні боргових зобов'язань перед кредиторами та збереженні робочих місць.

У Франції адміністративно-правове регулювання банкрутства ґрунтується на законах про санацію (*procédures de sauvegarde*) та ліквідацію (*liquidation judiciaire*). Суди призначають адміністраторів (*administrateurs judiciaires*), які виконують функції аналогічні до арбітражних керуючих в Україні [5, с. 17]. Один з нестандартних аспектів французького законодавства полягає у тому, що боржник, який зазнав фінансової неспроможності, повинен особисто звернутися до суду з письмовою заявою про початок процедури банкрутства. Крім того, законодавством встановлено короткий строк такої неплатоспроможності – 15 днів. Великий інтерес викликає система організаційних заходів у Франції, спрямованих на уникнення ліквідації підприємств-боржників. За словами Л. Козака, одним з найкращих методів реорганізації у процедурі банкрутства є здача підприємства в оренду з правом викупу на період до двох років, а серед ліквідаційних процедур – продаж підприємства як виробничої одиниці. Соціальний аспект проявляється також у визначенні пріоритету виплат: перевага надається виплаті заробітної плати персоналу підприємства-боржника, а не іншим категоріям кредиторів. Важливо відзначити, що у Франції на даний момент не існує інституційної системи адміністрування процедур банкрутства. Однак держава залишає за собою право визначати характер свого втручання у відносини між боржником та кредиторами.

Отже, суб'єктний склад інституту банкрутства в різних країнах включає боржника, кредиторів, арбітражного керуючого та суд. Однак конкретні вимоги до суб'єктного складу встановлюються національним законодавством [2]. Підстави для банкрутства та процедури, які застосовуються в межах конкретного провадження, визначаються відповідним національним законодавством.

Висновки. Ретельне вивчення та адаптація найефективніших практик може сприяти

покращенню системи банкрутства в Україні:

1. Зменшення адміністративних та юридичних бар'єрів для залучення до процесу більшої кількості боржників та кредиторів (скорочення строків, спрощення формалітетів, впровадження електронних систем подання документів).
2. Розвиток інших механізмів вирішення боргових проблем, таких як медіація або консенсусне угоди між боржниками та кредиторами, для уникнення ліквідації підприємств.
3. Забезпечення швидкого та ефективного розгляду справ

- про банкрутство в судах шляхом підвищення кваліфікації суддів та спеціалізації судових органів.
4. Введення стимулів для збереження підприємств шляхом надання підтримки відновленню фінансової стабільності та розвитку.
5. Здійснення інформаційних кампаній та освітніх заходів для боржників та кредиторів щодо їхніх прав та обов'язків у разі банкрутства.
6. Взаємодія з міжнародними організаціями та партнерами для адаптації найкращих міжнародних практик та стандартів у сфері банкрутства.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Берляч А.І. Адміністративне право України : [навч. посіб. для дист. навч.]. Київ : Ун-т «Україна», 2005. 472 с.
2. Кодекс України з процедур банкрутства: Закон України від 18 жовтня 2018 року № 2597-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2597-19#Text>
3. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 7 грудня 1984 р. № 8073-X. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#top>
4. Козак Л.С. Інститут банкрутства як невід'ємний елемент ринкової економіки / Л. С. Козак, О. В. Федорук. *Управління проєктами, системний аналіз і логістика. Технічна серія*. 2010. Вип. 7. С. 290–294.
5. Левшина Я. О. Відповідальність у процедурі банкрутства : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.04. Донець. юрид. ін-т МВС України. Кривий Ріг, 2020. 20 с.
6. Чорна Ю. В. Світові системи банкрутства: господарсько-правовий аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.04. Київ, 2018. 19 с.

Євсюков Є. В.,
аспірант Пенітенціарної академії України

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПОВНОВАЖЕНЬ ОРГАНІВ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: КОМПАРАТИВНИЙ АСПЕКТ

LEGAL REGULATION OF EXECUTIVE AUTHORITIES' POWERS UNDER MARTIAL LAW: COMPARATIVE ASPECT

У статті розглянуто зарубіжний досвід окремих держав щодо нормативно-правового забезпечення діяльності органів виконавчої влади в умовах воєнного стану.

Відзначено, що у вітчизняній правничій науці основна увага вчених зосереджується на описі українського досвіду функціонування механізму держави в умовах воєнного стану. Український досвід набуває не лише теоретичного, але й практичного значення для подальшого розвитку державного управління в умовах війни, що також може стати корисним для інших держав.

Сформульовано низку методологічних положень порівняльно-правового аналізу нормативно-правового забезпечення діяльності органів виконавчої влади в умовах воєнного стану. По-перше, це існування різних моделей виконавчої влади через такі фактори як різновид державно-територіального устрою та різновид форми правління. По-друге, необхідність урахування стану забезпечення прав людини у державі, досвід якої вивчається.

Висвітлено правове становище виконавчої влади в таких державах як Німеччина та Франція. Особлива увага приділяється питанням децентралізації та субсидіарності, а також ролі центральної влади у кризових ситуаціях.

Наголошено на необхідності дотримання прав людини навіть у надзвичайних умовах, на важливості регламентації будь-яких обмежень прав і свобод. Проаналізовано відповідні законодавчі акти, зокрема Конституцію Федеративної Республіки Німеччини та Кодекс оборони Франції, які регулюють питання оборони.

Резюмовано, що Німеччина обрала шлях правової держави, у якій навіть у надзвичайних ситуаціях права і свободи людини залишаються пріоритетом. Франція, як і багато інших розвинених країн, віддає перевагу системі надзвичайних заходів, яка дозволяє реагувати на загрози, але при цьому забезпечує захист прав і свобод громадян. Такі підходи відображають прагнення до балансу між безпекою і демократією. При цьому європейські держави уникають використання терміну «воєнний стан», що обумовлено історичними факторами.

Ключові слова: *верховенство права, виконавча влада, конституція, оборона, права людини.*

The article examines the foreign experience of individual states with regard to normative and legal support for the executive authorities' activities under martial law.

It is noted that scientists' main attention in the national jurisprudence is focused on the description of the Ukrainian experience of the state mechanism's functioning in the conditions of martial law. The Ukrainian experience acquires not only theoretical, but also practical significance for the further state administration development in war conditions that can also be useful for other states.

A number of methodological provisions of the comparative and legal analysis of normative and legal support of executive authorities' activities in the conditions of martial law have been formulated. First, it is the existence of different models of executive power due to such factors as the type of state and territorial organization and the type of government form. Secondly, the necessity to take into account the human rights' ensuring state in the state whose experience is being studied.

The legal position of the executive power in such countries as Germany and France is covered. Special attention is paid to the issues of decentralization and subsidiarity, as well as the central government's role in crisis situations.

The urgency to observe human rights even in extraordinary conditions, the importance of regulating any restrictions on rights and freedoms is emphasized. Relevant legislative acts, in particular the Constitution of the Federal Republic of Germany and French Defense Code, regulating defense issues, are analyzed.

It is summarized that Germany has chosen the path of a law-based state, where human rights and freedoms remain a priority even in emergency situations. France, like many other developed countries, prefers a system of emergency measures that allow to respond to threats, but at the same time ensures the protection of the citizens' rights and freedoms. Such approaches reflect the desire for a balance between security and democracy. At the same time, European states avoid using the term "martial law", which is stipulated by historical factors.

Key words: *rule of law, executive power, constitution, defense, human rights.*

Актуальність теми дослідження. Нормативно-правове регулювання повноважень органів державної виконавчої влади є однією з фундаментальних складових державного управління та чинником забезпечення ефективного функціонування державного апарату. Ефективність та прозорість діяльності виконавчих органів напряму впливають на стабільність державного устрою, економічний розвиток та довіру громадян до інституцій влади.

Особливо актуальною ця проблема стає в умовах децентралізації та реформування державного управління, що спостерігається в багатьох державах, включаючи Україну.

Актуальність дослідження підкреслюється також сучасними викликами, з якими стикаються держави: від глобалізації та технологічних змін до політичних криз та пандемій. Ці фактори вимагають адаптації нормативно-правової бази до нових реалій, що, у свою чергу, потребує глибокого аналізу існуючих моделей і практик виконавчої влади у різних країнах.

Однак, найбільшим викликом є збройний конфлікт, війна. За таких умов державне управління стикається з необхідністю швидко адаптуватися до обставин, що вимагає оперативних рішень та посилення виконавчої влади. У свою чергу, це піднімає питання про баланс між забезпеченням безпеки та дотриманням прав людини.

Війна суттєво розширює повноваження органів виконавчої влади, надаючи їм додаткові інструменти для забезпечення безпеки держави та захисту населення. Такий стан є чинником перегляду існуючих нормативно-правових актів і розробки нових, що забезпечують ефективне функціонування виконавчих органів під час війни, при цьому зберігаючи правові гарантії та обмеження, які запобігають зловживанню владою.

Таким чином, війна створює нові виклики для нормативно-правового регулювання виконавчої влади, вимагаючи гнучкості в управлінських рішеннях і при цьому збереження підзвітності та дотримання правових норм. Аналіз досвіду інших країн, які стикалися з подібними викликами, може допомогти знайти оптимальні шляхи для вдосконалення правового регулювання в екстремальних умовах.

Компаративний підхід дозволяє виявити найкращі рішення та уникнути помилок, що

є особливо важливим для України, яка знаходиться в умовах відстоювання своєї незалежності та територіальної цілісності, протидіючи російській армії.

Аналіз останніх джерел та публікацій. Слід вказати, що у вітчизняній правничій науці основна увага вчених зосереджується на описі українського досвіду функціонування механізму держави в умовах воєнного стану, що цілком очевидно, зважаючи на те, що вже третій рік (починаючи з часу повномасштабного вторгнення) українські збройні сили протистоять одній з найбільших армій світу, забезпечуючи суверенітет нашої держави.

У цьому контексті досліджуються не лише питання нормативно-правового регулювання повноважень органів виконавчої влади, але й практичні аспекти їхньої діяльності в умовах збройного конфлікту, включаючи управління кризовими ситуаціями, координацію з військовими структурами та міжнародними організаціями. Зокрема, важливими є питання правового регулювання спеціальних режимів, таких як мобілізація, евакуація, та розподіл гуманітарної допомоги.

Таким чином, український досвід набуває не лише теоретичного, але й практичного значення для подальшого розвитку державного управління в умовах війни, що також може стати корисним для інших країн, які стикаються з подібними викликами.

У цьому аспекті згадаємо праці таких вітчизняних науковців як: В. Зінкевич (проблемні аспекти статусу військових адміністрацій [1]), В. Корелова, Я. Рябченко, А. Солодка (зміни у правовому статусі уряду і військових адміністрацій [2]), О. Рой (правовий статус військових адміністрацій [3]), І. Хомишин (особливості публічної служби в умовах воєнного стану [4]) та ін.

Слід погодитись з висновком І. Хомишина про те, що «у період дії воєнного стану в Україні з метою належного забезпечення діяльності органів публічної влади на законодавчому рівні було врегульовано низку проблем, які виникли щодо комплектування органів влади а також щодо організації їх діяльності, водночас на практиці спрощені умови призначень на посади державної служби певним чином по-рушили основні принципи державної служби, а саме

стабільність і професіоналізм» [4, с. 312]. Відтак, питання нормативно-правового регулювання правового статусу органів державної влади в умовах воєнного часу не втрачають своєї актуальності.

Метою статті є висвітлення результатів компаративного аналізу правового регулювання повноважень органів виконавчої влади в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Досліджуючи зарубіжний досвід нормативно-правового забезпечення діяльності органів виконавчої влади в умовах воєнного стану, слід зважати на низку методологічних положень.

По-перше, це правове становище самої виконавчої влади. Органи виконавчої влади є ключовими інституціями реалізації державної політики, мають обов'язок забезпечувати дотримання законів, прийнятих законодавчою владою, та ухвалювати підзаконні нормативні акти. Нормативно-правове регулювання визначає повноваження і відповідальність цих органів. Однак, можна виокремити декілька моделей виконавчої влади (зокрема, через такий фактор як різновид державно-територіального устрою – або ж держава є унітарною, або федеративною, а також через різновид форми правління).

Виконавча влада в Німеччині має чітко визначену систему повноважень, визначених Основним законом (Grundgesetz) [5]. Функції виконавчої влади виконуються федеральним урядом, федеральним президентом та органами на місцевому рівні. Значну увагу приділяють децентралізації та субсидіарності, що забезпечує автономію земель.

Французька модель передбачає домінування центральної виконавчої влади. Президент Франції має значні повноваження, у тому числі право призначати прем'єр-міністра та інших членів уряду [6]. Роль прем'єр-міністра полягає у координації дій уряду, проте виконавча влада залишається під значним впливом президента.

Система виконавчої влади у Великій Британії базується на конституційних традиціях. Прем'єр-міністр, який є лідером партії, що здобула більшість у парламенті, здійснює керівництво виконавчою владою. Нормативно-правове регулювання здійснюється через акти парламенту та підзаконні акти. Хоча слід наголосити, що ведучи мову про Англію, доцільно роз-

межувати *de iure* та *de facto*. Так, фактично, монарх уповноважений призначити на посаду Прем'єр-міністра не лише лідера партії, що здобула більшість у парламенті.

По-друге, розглядаючи питання нормативно-правового регулювання правового статусу органів державної виконавчої влади, на нашу думку, варто брати до уваги не тільки (і не скільки) факт реального запровадження воєнного стану у державі, але й стан забезпечення прав людини у державі. Оскільки цивілізований світ відійшов від тези про те, що мета виправдовує будь-які засоби, сучасні демократичні держави зобов'язані забезпечувати дотримання прав і свобод громадян навіть у надзвичайних умовах.

Забезпечення прав людини в умовах війни стає своєрідним тестом на зрілість демократичних інституцій і їхню здатність функціонувати відповідно до верховенства права. Це означає, що будь-які обмеження прав і свобод, запроваджені у зв'язку з воєнним станом, повинні бути чітко регламентовані законом, пропорційні загрозам та мати тимчасовий характер. Недопустимим є використання воєнного стану як приводу для встановлення надмірної влади виконавчих органів або для зловживання повноваженнями.

Крім того, міжнародне право та практика Європейського суду з прав людини підкреслюють, що навіть у період воєнних дій, основоположні права, наприклад, заборона катувань, повинні залишатися недоторканими (про це йдеться і у самому тексті Європейської конвенції з прав людини [7]). Це вимагає від органів державної виконавчої влади не тільки ефективного управління кризовими ситуаціями, але й забезпечення належного рівня контролю та підзвітності.

Отже, при розробці та вдосконаленні нормативно-правового регулювання правового статусу органів виконавчої влади в умовах воєнного стану, важливо враховувати, що основою будь-яких рішень повинні залишатися принципи прав людини. В іншому випадку, ризики відходу від демократичних стандартів можуть призвести до втрати суспільної довіри та міжнародної підтримки, що є критичним для держави в умовах конфлікту.

Федеративна Республіка Німеччини. Відзначимо, що прямого закону про введення воєнного стану в сучасній Німеччині не існує.

Це свідоме рішення, прийняте після жахливих порушень прав людини під час Другої світової війни, коли в Німеччині діяли надзвичайні закони, які дозволяли обмежувати громадянські свободи практично безконтрольно.

Німеччина прагне запобігти повторенню подібних порушень. Навіть у надзвичайних ситуаціях в Німеччині діє принцип верховенства права, передбачаючи, що обмеження прав і свобод повинні бути чітко визначені законом і пропорційні загрози. Окрім цього, Німеччина, як член міжнародного співтовариства, зобов'язана дотримуватися міжнародних норм у галузі прав людини.

Водночас, Німеччина має різноманітні закони, які дозволяють вводити надзвичайні стани в окремих регіонах або на всій території країни. Однак, ці стани мають обмежену тривалість і передбачають чітко визначені обмеження.

Додамо, що безпосередньо питання оборони і воєнного стану у Німеччині регулюється Конституцією. «Захист федеральної території від нападів ззовні та захист населення є основними державними завданнями, тому Федеративна Республіка Німеччина надала оборонним завданням конституційний статус» [8]. Конкретні положення щодо воєнного стану містяться у розділі Ха (статті 115а-115і), що присвячений стану оборони (Verteidigungsfall).

Ст. 115а Конституції Федеративної Республіки Німеччини визначає процедуру оголошення стану оборони (Verteidigungsfall) у Німеччині. Стан оборони оголошується федеральним парламентом за пропозицією федерального уряду, якщо територія ФРН зазнає збройного нападу або така загроза є невідвратною. Це рішення вимагає більшості у дві третини поданих голосів або принаймні більшості членів Бундестагу. Якщо на федеральну територію напали збройні сили, і відповідальні федеральні органи не можуть негайно прийняти рішення про стан оборони, таке рішення вважається прийнятим і оголошеним у момент початку нападу.

Ст. 115b передбачає, що з оголошенням стану оборони повноваження командувати та контролювати збройні сили переходять до Федерального канцлера.

Ст. 115с надає уряду право запроваджувати особливі заходи під час стану оборони, включаючи обмеження прав і свобод громадян

у випадках, коли це необхідно для забезпечення безпеки держави.

Узагальнюючи, вкажемо, що для того, щоб держава залишалася функціональною навіть у разі оборони, компетенції, контрольні повноваження та процедури в системі поділу влади змінюються. Виконавча влада посилюється (ст. 115f та ст. 115i). Федеральний канцлер, зокрема, отримує більше повноважень, оскільки повноваження командувати та контролювати збройні сили автоматично переходять до нього, коли оголошується стан оборони (ст. 115b). Крім того, надзвичайна конституція дозволяє зосередити законодавчі та адміністративні завдання на федеральному рівні (стаття 115с), щоб забезпечити ефективний захист від викликів, що постають під час стану оборони [9].

Ці положення є основою для регулювання введення воєнного стану та визначення повноважень органів влади в Німеччині у надзвичайних умовах.

Франція. Прямого закону про введення воєнного стану у Франції, як і в багатьох інших сучасних демократичних країнах, не існує. Як і у випадку з Німеччиною, це пов'язано з історичним досвідом, коли воєнний стан часто використовувався для обмеження громадянських свобод і встановлення авторитарних режимів. Натомість, Франція, як і багато інших європейських країн, має систему надзвичайних заходів, які можуть бути введені у випадку загрози національній безпеці або громадському порядку. Ці заходи передбачають: стан облоги (état de siège) – режим може бути введений у разі внутрішніх заворушень або загрози ззовні; він дозволяє уряду вживати більш жорсткі заходи, такі як комендантська година, обшуки тощо; стан надзвичайної ситуації (état d'urgence) – режим може бути введений у разі природних катастроф, терористичних атак або інших надзвичайних подій; дозволяє уряду вживати заходи для відновлення порядку і надання допомоги постраждалим.

Слід наголосити на відмові від використання поняття «воєнний стан». Історично воєнний стан часто використовувався для придушення опозиції та обмеження демократичних свобод. Міжнародні договори з прав людини встановлюють певні обмеження на застосування надзвичайних

заходів. Окрім цього, важливим є імплементація вимог принципу верховенства права.

Доцільно виокремити також ключові положення застосування надзвичайних заходів у Франції: пропорційність: заходи повинні бути пропорційними загрози; тимчасовість: обмеження прав і свобод повинні бути тимчасовими; контроль: дії уряду підлягають судовому контролю; прозорість: громадськість повинна бути поінформована про причини введення надзвичайних заходів і про вжиті заходи.

Відзначимо й наявність у Франції Кодексу оборони (Code de la défense) [10]. Це фундаментальний правовий документ у Франції, який регулює широке коло питань, пов'язаних з обороною країни, включаючи організацію збройних сил, національну безпеку та мобілізацію. «Національна безпека та захист цілісності французької території та людей, які на ній проживають, є ключовим питанням, яке вимагає конкретних заходів і положень. Кодекс оборони визначає загальні принципи законодавства про оборону, а також правові режими оборони (визначення воєнного, облогового, надзвичайного стану тощо), організацію оборони Міністерства оборони та військового персоналу та окремі адміністративні та фінансові положення» [11].

Однак, Code de la défense не є прямим інструментом для введення воєнного стану. Його основна функція – це встановлення правового каркасу для функціонування оборонної системи країни. Одним з факторів цього є те, що кожна надзвичайна ситуація має свої особливості, які потребують гнучких і швидких рішень. Тому жорстке закріплення процедур у кодексі може обмежити можливості держави адекватно реагувати на різноманітні загрози. Хоча, слід вказати, що питання правової природи та значення Кодексу оборони має стати предметом окремого дослідження, зокрема, у аспекті запозичення такого досвіду.

Висновки. Отже, Німеччина обрала шлях правової держави, у якій навіть у надзвичайних ситуаціях права і свободи людини залишаються пріоритетом. Франція, як і багато інших розвинених країн, віддає перевагу системі надзвичайних заходів, яка дозволяє реагувати на загрози, але при цьому забезпечує захист прав і свобод громадян. Такі підходи відображають прагнення до балансу між безпекою і демократією. При цьому європейські держави уникають використання терміну «воєнний стан», що обумовлено історичними факторами.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Зінкевич В.К. Проблеми правового статусу військових адміністрацій. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2023. Вип. 79. Ч. 2. С. 64–68.
2. Корелова В. А., Рябченко Я. С., Солодка А. П. Вплив правового режиму воєнного стану на діяльність Кабінету Міністрів України та військових адміністрацій. *Проблеми законності*. 2023. Вип. 161. С. 119–138.
3. Рой О.В. Військові адміністрації як суб'єкти владних повноважень. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. С. 441–446. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/300015/292436>
4. Хомишин І.Ю. Публічна служба в умовах війни. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 3. С. 308–312.
5. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/gg/BJNR000010949.html>
6. Конституція Французької Республіки (з передмовою Володимира Шаповала). Київ : Москаленко О. М., 2018. 56 с.
7. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
8. Konzeption Zivile Verteidigung. URL <https://www.bmi.bund.de/DE/themen/bevoelkerungsschutz/zivil-und-katastrophenschutz/konzeption-zivile-verteidigung/konzeption-zivile-verteidigung-node.html>
9. Parlament. Verteidigungsfall. URL <https://www.bundestag.de/parlament/grundgesetz/gg-serie-14-verteidigungsfall-634560>
10. Code de la défense. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006071307/
11. Code de la défense. URL: <https://www.juritravail.com/code/code-defense#product-description>

Коваленко А. В.,

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінального права та кримінології
Донецького державного університету внутрішніх справ*

Романов М. Ю.,

*доктор філософії в галузі права,
старший науковий співробітник НДЛ з проблем запобігання кримінальним правопорушенням
Донецького державного університету внутрішніх справ*

РОЛЬ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ В АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОМУ ЗАХИСТІ ПРАВ І СВОБОД ДИТИНИ

CONCEPTS, FEATURES AND SEPARATE ASPECTS OF THE LEGAL REGULATION OF THE PROTECTION OF CHILDREN'S RIGHTS AND FREEDOMS

Актуальність статті полягає в тому, що правоохоронна функція сучасної української державності реалізується в нових умовах, оскільки широкомасштабна збройна агресія російської федерації привнесла суттєво негативні зміни в плин соціально-правових відносин на території Української держави та всього європейського континенту. Під особливою загрозою, на нашу думку, опинився інститут прав і свобод дитини, які є одними з найбільш незахищених серед всіх інших верств населення. Таким чином, особливої ваги та актуальності набуває зазначена тематика, зокрема в світлі того, що до кола компетенції одного з основних правоохоронних органів держави – Національної поліції України, чітко відноситься не лише реалізація державної політики у сфері охорони прав і свобод дитини, а й інші функції та обов'язки, чітко пов'язані з відбиттям та відсічю збройній агресії, що додатково завантажує відповідний орган охорони правопорядку. Метою статті є аналіз особливостей та ролі Національної поліції України в адміністративно-правовому захисті прав і свобод дитини в Україні. У статті авторами проаналізовано позиції та думки вчених і дослідників, а також окремі норми законодавства України, щодо дії інституту адміністративно-правової охорони прав і свобод дитини, а також ролі і місця в цьому механізмі Національної поліції України, як самостійного центрального органу виконавчої влади, що здійснює реалізацію державної політики у сфері охорони прав і свобод людини і громадянина загалом. Досягнуто висновку про те, що адміністративно-правова охорона прав і свобод дитини є комплексною системою соціально-правових відносин, що чітко поширюється на всі сфери соціально-правових відносин, що оточують дітей та жорстко регулюється нормами законодавства України в імперативній формі. При цьому, аналіз компетенції та змісту окремих повноважень Національної поліції України чітко демонструє те, що зазначений центральний орган виконавчої влади володіє виключними функціями, щодо забезпечення охорони інституту прав і свобод дитини. Національна поліція України є одним з небагатьох органів охорони правопорядку в Україні, що забезпечує реалізацію державної політики у сфері запобігання та протидії адміністративній та кримінальній злочинності в усіх її сферах, в тому числі серед дітей. Крім цього, підрозділи ювенальної превенції Національної поліції України, на які покладено виключні функції, щодо забезпечення охорони прав і свобод дитини, забезпечують укріплення та прогрес функціонування зазначеного інституту не лише в масштабі Національної поліції України, а й на загальнодержавному та міжнародному рівнях, що є безперечно позитивним в світлі євроінтеграційних намагань України. Перспектива подальшого дослідження полягає в необхідності структурно-компонентного аналізу повноважень і кола компетенції підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України та порівняння отриманих даних із міжнародним досвідом функціонування аналогічних підрозділів, зокрема в Європейському Союзі.

Ключові слова: *права дитини, правова охорона, відповідальність, міжнародне право, дотримання прав, об'єкт адміністративного права, Національна поліція України.*

The relevance of the article lies in the fact that the law enforcement function of modern Ukrainian statehood is implemented in new conditions, since the large-scale armed aggression of the Russian Federation brought significant negative changes to the flow of social and legal relations on the territory of the Ukrainian state and the entire European continent.

In our opinion, the institution of children's rights and freedoms, which are among the most unprotected among all other sections of the population, is under special threat. Thus, the specified topic acquires special importance and relevance, in particular in light of the fact that the sphere of competence of one of the main law enforcement bodies of the state – the National Police of Ukraine, clearly includes not only the implementation of state policy in the sphere of protection of the rights and freedoms of the child, but also other functions and duties clearly related to repelling and repelling armed aggression, which additionally burdens the relevant law enforcement agency. The purpose of the article is to analyze the features and role of the National Police of Ukraine in the administrative and legal protection of the rights and freedoms of children in Ukraine. In the article, the authors analyze the positions and opinions of scientists and researchers, as well as certain norms of the legislation of Ukraine, regarding the operation of the institute of administrative and legal protection of the rights and freedoms of the child, as well as the role and place in this mechanism of the National Police of Ukraine, as an independent central executive body that implements state policy in the field of protection of human and civil rights and freedoms in general. It is concluded that the administrative and legal protection of the rights and freedoms of the child is a complex system of social and legal relations, which clearly extends to all spheres of social and legal relations surrounding children and is strictly regulated by the norms of the legislation of Ukraine in an imperative form. At the same time, the analysis of the competence and content of certain powers of the National Police of Ukraine clearly demonstrates that this central executive body has exclusive functions to ensure the protection of the institution of the rights and freedoms of the child. The National Police of Ukraine is one of the few law enforcement agencies in Ukraine that ensures the implementation of state policy in the field of preventing and combating administrative and criminal crime in all its spheres, including among children. In addition, the juvenile prevention units of the National Police of Ukraine, which are entrusted with exclusive functions to ensure the protection of the rights and freedoms of the child, ensure the strengthening and progress of the functioning of this institution not only on the scale of the National Police of Ukraine, but also at the national and international levels, which is undoubtedly positive in the light of Ukraine's European integration efforts. Prospect for further research lies in the need for a structural and component analysis of the powers and competence of juvenile prevention units of the National Police of Ukraine and comparison of the data obtained with the international experience of the functioning of similar units, in particular in the European Union.

Key words: child rights, legal protection, responsibility, international law, observance of rights, object of administrative law, National Police of Ukraine.

Актуальність тематики. Правоохоронна функція сучасної української державності реалізується в нових умовах, оскільки широкомасштабна збройна агресія російської федерації привнесла суттєво негативні зміни в плин соціально-правових відносин на території Української держави та всього європейського континенту. Під особливою загрозою, на нашу думку, опинився інститут прав і свобод дитини, які є одними з найбільш незахищених серед всіх інших верств населення. Таким чином, особливої ваги та актуальності набуває зазначена тематика, зокрема в світлі того, що до кола компетенції одного з основних правоохоронних органів держави – Національної поліції України, чітко відноситься не лише реалізація державної політики у сфері охорони прав і свобод дитини, а й інші функції та обов'язки, чітко пов'язані з відбиттям та відсіччю збройній агресії, що додатково завантажує відповідний орган охорони правопорядку.

Крім цього, особливої гостроти та актуальності зазначена тематика набуває в світлі динамічності внесення змін до законодавства України, активних успіхів у сфері європейської

інтеграції нашої держави, а також відсутності належної кількості та якості результатів наукових досліджень у відповідній сфері, що в свою чергу потребує ґрунтовного системного аналізу та напрацювання чітких кроків подальшої оптимізації функціонування окресленого кола соціально-правових відносин.

Об'єктом статті виступають суспільні відносини, в сфері забезпечення охорони прав і свобод дитини.

Метою статті є аналіз особливостей та ролі Національної поліції України в адміністративно-правовому захисті прав і свобод дитини в Україні.

Виклад основного матеріалу статті. Права і свободи дитини, як цілісна теоретико-правова та нормативна конструкція формують зміст і сутність взаємин дитини та держави та створюють необхідність їх постійного захисту, що в умовах дії принципів правової державності, а також відповідних демократичних інституцій потребує належної організаційно-управлінської та нормативно-правової уваги з боку державників та конкретних представників суб'єктів реалізації державної політики у сфері

захисту прав дитини. Зокрема, одним із таких суб'єктів, чи не найбільшим та тим, що володіє найширшою компетенцією, є національна поліція України.

Водночас, не всі працівники Національної поліції України безпосередньо відносяться до інституту захисту прав і свобод дитини, хоч кожен поліцейський і зобов'язаний здійснювати відповідні функції в конкретній ситуації. Так, захист прав і свобод дитини в діяльності відповідного центрального органу виконавчої влади прямо покладається на конкретний підрозділ в межах напряму реалізації правоохоронної функції держави.

Діяльність підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України як напрямок правоохоронної діяльності Національної поліції України – це система поліцейських заходів та повноважень, методів та способів їх реалізації, що здійснюються з метою попередження вчинення правопорушень серед неповнолітніх або попередження чи зменшення їх негативних наслідків, зниження рівня правопорушень в державі та в окремих регіонах, забезпечення високого рівня публічної безпеки та порядку. Профілактична робота з дітьми та підлітками сьогодні визнається одним із пріоритетних завдань, які постають перед органами Національної поліції. Саме з цією метою у грудні 2017 року наказом МВС України було створено підрозділи ювенальної превенції Національної поліції України відповідно до статті 23 Закону України «Про Національну поліцію», статті 5 Закону України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей», статті 10 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», Положення про Національну поліцію, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2015 року № 877 [1]. Таким чином, необхідно зазначити, що роль Національної поліції України серед кола інших суб'єктів, що забезпечують правову охорону інституту прав і свобод дитини в Україні є однією з основних оскільки її коло компетенції не просто опосередковано визначає спектр правоохоронних функцій в даному колі правовідносин, а прямо відносить до кола обов'язків та компетенції відповідні державницькі повноваження та функції.

Створення в Україні Національної поліції та наділення її відповідною компетенцією у сфері забезпечення прав дитини відіграє важливу роль, адже діяльність цих органів спрямована на те, щоб зменшувати рівень зростання потенційних майбутніх злочинців, притягувати до відповідальності винних дітей за скоєння правопорушення, чим виховувати у неповнолітніх правомірну поведінку, у деякій мірі правову культуру та «дружити з законом». У цьому напрямі органами Національної поліції неухильно проводиться діяльність щодо виявлення, припинення та розкриття кримінальних правопорушень, що вчинені дітьми, та вжиття з цією метою оперативно-розшукових і профілактичних заходів, передбачених чинним законодавством; розгляду заяв і повідомлень про правопорушення, вчинені дітьми; виявлення причин та умов, що сприяють вчиненню правопорушень дітьми, та ужиття заходів до їх усунення; участь у правовому вихованні дітей; розшуку дітей, що зникли; виявлення дорослих осіб, які втягують дітей у злочинну діяльність, проституцію, пияцтво, наркоманію та жебрацтво; виявлення батьків або осіб, що їх замінюють, які ухиляються від виконання передбачених законодавством обов'язків щодо створення належних умов для життя, навчання та виховання дітей; ведення обліку правопорушників, що не досягли 18 років, з метою проведення профілактичної роботи, інформування відповідних служб у справах дітей стосовно цих дітей тощо. Також слід звернути увагу й на те, що органи Національної поліції наділяються певними правами у ході законного затримування дітей. У свою чергу, спеціальними установами (юридичними особами) органів Національної поліції, призначеними для тимчасового тримання дітей віком від 11 років є приймальники-розподільники для дітей. Такі заклади створюються в областях, місті Києві та діють згідно з положенням, затвердженим наказом Міністерства внутрішніх справ України [2]. Слід зазначити, що адміністративно-правова характеристика компетенції Національної поліції України у сфері реалізації державної політики, щодо охорони прав і свобод дитини дає підстави стверджувати про широке коло повноважень зазначеного центрального органу виконавчої влади у сфері убезпечення дітей від

будь-якого виду протиправних посягань у тому числі вчинюваних цією категорією населення. При цьому, необхідно зазначити, що функціонування спеціалізованих підрозділів в системі Національної поліції України прямо забезпечує можливість дотримання прав і свобод дитини, що стали суб'єктами вчинення адміністративного чи кримінального правопорушення, що на нашу думку цілком релевантно з урахуванням соціальної незрілості таких осіб та неможливості усвідомлення, окремими їх представниками, протиправності своїх діянь.

Загалом, сам термін «ювенальна превенція» слід розглядати як правову систему заходів щодо попередження та запобігання дитячій злочинності. Безперечно, органи внутрішніх справ і раніше долучалися до діяльності у цій сфері. Однак необхідність прийняття рішення щодо створення спеціалізованих органів ювенальної превенції була зумовлена «необхідністю переорієнтації діяльності підрозділів кримінального блоку, що спеціалізувалися на боротьбі зі злочинністю неповнолітніх, із репресивно-профілактичної на превентивно-виховну діяльність, спрямовану на роботу з дітьми категорії так званого «правоохоронного ризику», а також попередження будь-яких загроз безпеці дітей» [3]. У 2017 році у складі Департаменту превентивної діяльності створено Управління ювенальної превенції, а основними завданнями підрозділів ювенальної превенції Інструкцією з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України, визначено: профілактичну діяльність, спрямовану на запобігання вчиненню дітьми кримінальних і адміністративних правопорушень, виявлення причин і умов, які цьому сприяють, вжиття в межах своєї компетенції заходів для їх усунення; ведення профілактичного обліку дітей, схильних до вчинення правопорушень та проведення із ними заходів індивідуальної профілактики; участь в установленні місцезнаходження дитини в разі її безвісного зникнення чи отриманні даних для цього в межах кримінального провадження, відкритого за фактом її безвісного зникнення; вжиття заходів щодо запобігання та протидії домашньому насильству, вчиненому дітьми та стосовно них, а також жорсткому поводженню з дітьми; вжиття заходів щодо запобігання

дитячій бездоглядності, у тому числі здійснення поліцейського піклування щодо неповнолітніх осіб та інші [4]. Спеціалізований підхід до забезпечення прав і свобод дитини на території України, зокрема у спосіб суворого дотримання всіх визначених законодавством України гарантій дитини, навіть у випадку вчинення нею адміністративного чи кримінального правопорушення, безперечно позитивно впливає на загальний фон забезпечення дотримання прав і свобод людини і громадянина на території України, що, зокрема, в умовах дії правового режиму воєнного стану, лише посилює демократичні позиції всієї держави та Національної поліції України, як одного з основних правоохоронних органів.

Разом з тим, статистика кримінальних проваджень, учасниками яких є неповнолітні, вказує на те, що навіть зі створенням та реформуванням органів ювенальної превенції ситуація зі злочинністю серед цієї вікової категорії змінюється поволі. Тому гостро постає питання щодо подальшого реформування діяльності поліції у цій сфері, приведення законодавства у відповідність до міжнародних стандартів та створення умов щодо його реалізації в нашій країні, а також підготовки кадрів у сфері ювенальної превенції. Okремо варто наголосити на тому, що забезпечення безпеки суспільства Національною поліцією України неможливо без розуміння якісної співпраці усіх підрозділів, в тому числі, і підрозділів ювенальної превенції. Вищезазначені питання впливають не тільки на чітке та ефективне виконання норм чинного законодавства, але й на досягнення відповідного високого рівня безпеки суспільства та держави. Актуальність проблем дитинства для перспективи розвитку держави разом із завданням посилення результативності ювенальної превенції як напрямку діяльності органів поліції України обумовлюють необхідність вироблення якісно нового підходу щодо забезпечення дітям нашої країни повноцінного розвитку відповідно до їх потреб, докорінних змін у механізмах співпраці органів влади і громадськості [5]. Забезпечення прав і свобод дитини здійснюється Національною поліцією України, зокрема і у спосіб ізоляції від дитячої спільноти тих її представників, що деструктивно впливають на своє оточення. Такий процес, на

нашу думку, повинен мати всі необхідні демократичні характеристики та в жодному разі не принижувати гідність дитини та не утискати її права і свободи.

Як зазначають дослідники, наведене зазначеним нормативно-правовим актом, перш за все, не лише вирізняє підрозділи ювенальної превенції з-поміж інших, а й декларує конкретні повноваження органу, щодо здійснення превентивної функції Національної поліції України в окремій галузі суспільного буття [6]. Взагалі кожен підрозділ органів Національної поліції має специфічні функції. Функція підрозділу ювенальної превенції – робота, щодо попередження, профілактики злочинів, які скоюють неповнолітні. Якщо казати щодо важливості даного підрозділу, то слід зауважити, що в даний час спостерігається тенденція «омолодження» злочинності. Це виникає через вплив того ж телебачення та глобальної мережі інтернет, де дуже часто показують прояви насилля одних людей по відношенню до інших. Хотілося б зупинитися на впливі глобальної мережі інтернет на свідомість неповнолітніх. Це дуже актуальне питання, тому що свідомість саме неповнолітнього найбільш вразлива до інформації, яку останній може спостерігати використовуючи технічні засоби, які підтримують зв'язок з інтернетом. Не помилюся, якщо зазначу, що багато злочинів, які скоюють особи, які не досягли повноліття, в той чи інший мірі, вчиняють через вплив сучасних технологій. Наприклад, серед молоді, і не тільки, в даний час дуже популярним є відеохостинг «YouTube». На даному сайті дуже популярним став такий формат випуску відеозаписів жанру «Пранк». Одним з найбільш популярних каналів є канал Едварда Біла, який публікує відеозаписи, в яких він дуже неетично поводить себе по відношенню до незнайомих осіб, в деяких випадках навіть спостерігається прояв фізичного та психологічного насилля. Даний контент є дуже популярним серед молоді. Дані молоді люди навіть починають повторювати дії за своїм кумиром [7]. Враховуючи адміністративну протиправність, а також ймовірний кримінально-правовий зміст приведених у приклад діянь, роль і місце Національної поліції України у системі забезпечення охорони прав і свобод дитини на території України та поза її межами виходить на новий рівень. Крім цього, необхідно

підкреслити, що зазначені інструменти можуть бути використані ворогом для досягнення успіхів у гібридній довготривалій війні, що в свою чергу стосуючись національної та державної безпеки України потребує суттєвої, не лише практичної та адміністративно-управлінської а й наукової та законодавчої уваги.

Неодноразово в дослідженнях учених зазначалось, що ювенальна поліція є ключовим суб'єктом превентивної діяльності у сфері захисту прав дітей, що володіє спеціальними повноваженнями відповідно до Закону України «Про Національну поліцію». Однак, функціональні повноваження саме підрозділів ювенальної превенції, що діють в структурі Національної поліції, сьогодні нормативно не визначені. Інструкція з організації роботи підрозділів кримінальної міліції у справах дітей вже не відповідає чинному правовому полю. Проблемою, яка потребує негайного вирішення, залишатиметься також відсутність правового механізму взаємодії ювенальної поліції та усіх соціальних та державних суб'єктів, що забезпечують захист прав дітей [8]. З метою профілактики вчинення дітьми адміністративних і кримінальних правопорушень підрозділи ювенальної превенції Національної поліції самостійно або у взаємодії із суб'єктами публічної адміністрації мають здійснювати такі заходи загальної профілактики: виявляти причини й умови, що призводять до вчинення адміністративних і кримінальних правопорушень дітьми, вживати організаційні та практичні заходи для їх усунення; проведення зустрічей із адміністрацією навчальних закладів і представниками батьківських комітетів; проведення у навчальних закладах лекцій і практичних занять, спрямованих на формування в дітей правосвідомої поведінки, навичок до здорового способу життя [9; 10]. Слід зазначити, що не лише підрозділи ювенальної превенції здійснюють відповідний функціонал, а тому логічним буде підведення підсумку про те, що взаємодіючи між собою всі структурні підрозділи Національної поліції України спрямовують свої зусилля на реалізацію та втілення в життя механізму адміністративно-правової охорони прав і свобод дитини на території України та поза її межами.

Не менш важливим напрямом роботи органів ювенальної превенції є налагодження

активної взаємодії з громадськістю та навчальними закладами. Продовжується реалізація проекту, «Шкільний офіцер поліції», який було започатковано ще з 2016 року: налагоджуючи тісну співпрацю з населенням, працівники поліції проводять виховні бесіди з неповнолітніми, зокрема, з таких питань, як особливості адміністративної та кримінальної відповідальності за вчинення правопорушень, протидія булінгу, запобігання домашньому насильству тощо. Така діяльність спрямована на підвищення присутності поліції та її роботи з населенням у різних сферах його життєдіяльності, зокрема, у галузі існування певного соціуму на конкретній території, забезпечення публічної безпеки в межах останньої, профілактики правопорушень в школі та підвищення правосвідомості неповнолітніх, а також усієї частини населення тощо [11]. Таким чином, логічним є висновок про те, що впровадження окремих інструментів управління ресурсами Національної поліції України до кола компетенції яких віднесено функції з охорони прав і свобод дитини позитивно впливає на здійснення відповідної діяльності. Так званий “пакетний менеджмент”, що широко застосовується як в Європейському Союзі так і в Сполучених Штатах Америки є ефективним інструментом досягнення результатів у всіх сферах праввідносин що потребують чіткого та виваженого державного регулювання.

Висновки. Отже, у статті авторами проаналізовано позиції та думки вчених і дослідників, а також окремі норми законодавства України, щодо дії інституту адміністративно-правової охорони прав і свобод дитини, а також ролі і місця в цьому механізмі Національної поліції України, як самостійного центрального органу

виконавчої влади, що здійснює реалізацію державної політики у сфері охорони прав і свобод людини і громадянина загалом.

Досягнуто висновку про те, що адміністративно-правова охорона прав і свобод дитини є комплексною системою соціально-правових відносин, що чітко поширюється на всі сфери соціально-правових відносин, що оточують дітей та жорстко регулюється нормами законодавства України в імперативній формі. При цьому, аналіз компетенції та змісту окремих повноважень Національної поліції України чітко демонструє те, що зазначений центральний орган виконавчої влади володіє виключними функціями, щодо забезпечення охорони інституту прав і свобод дитини.

Національна поліція України є одним з небагатьох органів охорони правопорядку в Україні, що забезпечує реалізацію державної політики у сфері запобігання та протидії адміністративній та кримінальній злочинності в усіх її сферах, в тому числі серед дітей. Крім цього, підрозділи ювенальної превенції Національної поліції України, на які покладено виключні функції, щодо забезпечення охорони прав і свобод дитини, забезпечують укріплення та прогрес функціонування зазначеного інституту не лише в масштабі Національної поліції України, а й на загальнодержавному та міжнародному рівнях, що є безперечно позитивним в світлі євроінтеграційних намагань України.

Перспектива подальшого дослідження полягає в необхідності структурно-компонентного аналізу повноважень і кола компетенції підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України та порівняння отриманих даних із міжнародним досвідом функціонування аналогічних підрозділів, зокрема в Європейському Союзі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про затвердження Інструкції з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України : наказ МВС України від 19.12.2017 № 1044. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0686-18>
2. Мельник Л.А. Суб'єкти державної політики у сфері захисту прав дітей. *Державне управління: удосконалення та розвиток*, № 1 (34), 2020. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/pdf/1_2020/34.pdf
3. Костенко Я. В. Психологічні та правові особливості дитячої злочинності. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2017. Вип. 6 (21). Т. 2. С. 130–134.
4. Джагулов Г. В. Ювенальна превенція в системі забезпечення безпеки суспільства. Сучасна європейська поліцейстика та можливості її використання в діяльності Національної поліції України. Харків, 2019. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/11_04_2019/pdf/45.pdf
5. Яровець Д.А., Повноваження підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України, щодо забезпечення прав дітей. URL: https://library.pp-ss.pro/index.php/ndippsn_20201210/article/view/yarovets/381

6. Сулацький В. С. Адміністративно-правовий механізм превентивної діяльності Національної поліції України : дис. докт. філос. : НАВС, 2022.
7. Романенко Є. С., Робота підрозділу ювенальної превенції в Україні. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/11_04_2019/pdf/109.pdf
8. Королюк І. М. Ювенальна превенція як один із основних напрямків діяльності Національної поліції. *Юридична наука як правова основа інноваційного розвитку України* : збірники наукових праць, матеріали конференцій (семінарів, круглих столів). URL: <http://elar.naiu.kiev.ua/jspui/handle/123456789/3360>
9. Парханов Г. Р., Превентивна діяльність поліції у сфері ювенальної превенції. URL: <https://lj.journal.kspu.edu/index.php/lj/article/view/225/210>
10. Про затвердження Інструкції з організації роботи підрозділів кримінальної міліції у справах дітей : наказ МВС України від 19 грудня 2012 р. № 1176. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/z0121-13>
11. В Україні запустили проєкт «Поліцейський офіцер громади»: стаття від 28.05.2019. *Єдиний веб-портал органів виконавчої влади* : Урядовий портал. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/news/v-ukrayini-zapustili-proekt-policejskij-oficergromadi>

Кожевников А. Ю.,
адвокат

ОСОБЛИВОСТІ СПРОЩЕНОГО ПОЗОВНОГО ПРОВАДЖЕННЯ ПРИ РОЗГЛЯДІ ПУБЛІЧНО-ПРАВОВИХ СПОРІВ АДМІНІСТРАТИВНИМИ СУДАМИ

FEATURES OF SIMPLIFIED CLAIM PROCEEDINGS WHEN CONSIDERING PUBLIC LAW DISPUTES BY ADMINISTRATIVE COURTS

Наукова стаття присвячена дослідженню питання особливостей спрощеного позовного провадження при розгляді публічно-правових спорів адміністративними судами. Увага приділяється аналізу законодавчих основ, які регулюють даний вид провадження, а також визначенню його ролі у підвищенні ефективності та доступності адміністративного судочинства. Вивчаються основні характеристики спрощеного провадження, його відмінності від загального порядку та особливості застосування в адміністративних судах України.

У статті констатується, що впровадження спрощеного позовного провадження сприяє прискоренню розгляду справ, зменшенню судових витрат та підвищенню доступності правосуддя для громадян. Проте, водночас, виявлено, що законодавче регулювання спрощеного провадження має певні недоліки, які можуть призводити до неоднозначного тлумачення процесуальних норм і створювати правову невизначеність. Це особливо важливо у контексті публічно-правових спорів, де чіткість і передбачуваність судових процедур мають вирішальне значення.

Обґрунтовується позиція, що для успішного застосування спрощеного позовного провадження необхідно не лише вдосконалювати законодавчу базу, але й забезпечити належну підготовку суддів та інших учасників процесу. Розробка методичних рекомендацій та проведення спеціалізованих тренінгів допоможуть покращити розуміння і застосування спрощених процедур. Крім того, важливо постійно моніторити ефективність спрощеного провадження, враховуючи практичний досвід та відповідні судові рішення.

Робиться висновок, що спрощене позовне провадження має значний потенціал для підвищення ефективності адміністративного судочинства при розгляді публічно-правових спорів. Однак для його реалізації необхідний комплексний підхід, включаючи вдосконалення законодавчої бази, підготовку фахівців та постійний моніторинг і корекцію процесуальних норм. Такий підхід дозволить забезпечити швидкий, ефективний та справедливий розгляд справ, підвищуючи рівень довіри громадян до судової системи.

Ключові слова: *спрощене позовне провадження, адміністративні суди, публічно-правові спори, законодавче регулювання, доступність правосуддя, процесуальні норми, адміністративне судочинство, адміністративний процес.*

The scientific article is devoted to the study of the specifics of simplified claim proceedings when considering public law disputes by administrative courts. Attention is paid to the analysis of the legislative framework governing this type of proceedings, as well as determining its role in improving the efficiency and accessibility of administrative proceedings. The main characteristics of simplified proceedings, their differences from the general procedure and features of application in administrative courts of Ukraine are studied.

The article states that the introduction of simplified claim proceedings helps to speed up the consideration of cases, reduce court costs and increase the availability of justice for citizens. However, at the same time, it is revealed that the legislative regulation of simplified proceedings has certain shortcomings that can lead to ambiguous interpretation of procedural norms and create legal uncertainty. This is especially important in the context of public law disputes, where clarity and predictability of judicial procedures are crucial.

The position is justified that for the successful application of simplified claim proceedings, it is necessary not only to improve the legislative framework, but also to ensure proper training of judges and other participants in the process. Developing methodological recommendations and conducting specialized trainings will help improve the understanding and application of simplified procedures. In addition, it is important to constantly monitor the effectiveness of simplified proceedings, taking into account practical experience and relevant court decisions.

It is concluded that simplified claim proceedings have a significant potential for improving the efficiency of administrative proceedings when considering public law disputes. However, its implementation requires a comprehensive approach, including improving the legislative framework, training specialists, and constant monitoring and correction of

procedural norms. This approach will ensure fast, efficient and fair consideration of cases, increasing the level of public confidence in the judicial system.

Key words: *simplified claim proceedings, administrative courts, public law disputes, legislative regulation, accessibility of Justice, procedural norms, administrative proceedings, administrative process.*

Постановка проблеми. Впровадження спрощеного позовного провадження стало значним і ефективним кроком для підвищення продуктивності судочинства. Однак, законодавче регулювання цього процесу ще не досягло необхідного рівня, що спричинило неоднозначність у застосуванні процесуальних норм і труднощі у виконанні завдань судочинства. Головна мета спрощеного позовного провадження полягає в забезпеченні ефективного та доступного правосуддя через прискорення та спрощення судових процедур. Це провадження повинно підвищити ефективність судового процесу, полегшити розгляд окремих категорій справ, зменшити судові витрати та забезпечити розгляд справ у розумні строки.

В українській науці питання спрощених проваджень залишаються дискусійними і нестабільними. Є розбіжності щодо природи та сутності цих проваджень, їх характеристик та співвідношення з загальною позовною формою судового захисту прав, свобод і інтересів. Розширення сфери застосування спрощених проваджень викликало необхідність перегляду сучасного співвідношення загальних і спрощених процесуальних форм.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання особливостей спрощеного позовного провадження при розгляді публічно-правових спорів адміністративними судами, як частина дослідження ширшого явища адміністративного судочинства, були частково розглянуті у працях провідних вчених-адміністративістів таких, як О. М. Бандурка, В. М. Бевзенко, Ю. П. Битяк, Е. Ф. Демський, С. В. Ківалов, В. К. Колпаков, І. Б. Коліушко, В. П. Кононець, Т. О. Коломоєць, А. Т. Комзюк, О. В. Кузьменко, Р. О. Куйбіда, Т. П. Мінка, Р. В. Миронюк, Р. С. Мельник, О. М. Пасенюк, Ю. С. Педько, О. П. Рябченко, М. І. Смокович, М. М. Тищенко та інші. Водночас в українській правовій системі продовжуються пошуки оптимальної моделі адміністративного судочинства, де значна увага має приділятися саме спрощеному провадженню при розгляді публічно-правових спорів, а відтак, тема є актуальною та потребує подальшого вивчення.

Метою статті є дослідження особливостей спрощеного позовного провадження при розгляді публічно-правових спорів адміністративними судами для виявлення його переваг, недоліків та розробки рекомендацій щодо вдосконалення законодавчого регулювання і практичного застосування.

Виклад основного матеріалу. Значна частина наукової спільноти продовжує обговорювати та аналізувати оптимальні шляхи інтеграції спрощених проваджень у систему адміністративного судочинства. Важливим аспектом цього процесу є визначення меж застосування спрощених процедур, щоб уникнути переважання судів та забезпечити рівний доступ до правосуддя для всіх учасників процесу. Вивчення іноземного досвіду може надати корисні інструменти та практики, які можна адаптувати до українських реалій.

Крім того, важливим є забезпечення належної підготовки суддів та інших працівників судової системи для ефективного застосування спрощених процедур, що включає розробку спеціальних навчальних програм та підвищення кваліфікації. Необхідно також забезпечити прозорість та передбачуваність спрощеного провадження, щоб уникнути зловживань і маніпуляцій з боку учасників процесу. Важливим є створення чітких критеріїв та правил для відбору справ, які підлягають розгляду в спрощеному порядку.

У підсумку, вдосконалення законодавчої бази та практики застосування спрощеного позовного провадження може стати ключовим фактором для підвищення ефективності, доступності та справедливості адміністративного судочинства в Україні. Це потребує системного підходу, залучення різних зацікавлених сторін і постійного моніторингу результатів впроваджених змін.

За своєю правовою природою, спрощене провадження є додатковою, спеціальною формою розгляду та вирішення справ, що ґрунтується на добровільності його застосування [1]. Ця форма характеризується скороченими процесуальними правилами порівняно із загаль-

ним порядком та завершується винесенням особливого судового рішення.

Основні ознаки спрощеного провадження в адміністративних справах включають:

1. Результат диференціації процесуальних форм – спрощене провадження виникло внаслідок потреби раціоналізації та оптимізації судочинства, особливо для справ, які є формально обтяжливими в загальному порядку розгляду.

2. Модифікація позовного провадження – спрощене провадження є похідною формою, що структурно доповнює основну позовну форму.

3. Додатковість до позовного провадження – спрощене провадження діє як допоміжний механізм, призначений для швидкого та економічного розгляду певних категорій справ, з невисокою складністю та незначною ціною позову.

4. Самостійність у системі проваджень – спрощене провадження забезпечує автономність у межах загальної судової системи, дозволяючи, за потреби, перехід до загального позовного порядку.

5. Добровільність застосування – засноване на принципі диспозитивності, тобто сторони можуть обирати застосування спрощеного порядку.

6. Обмеження деяких процесуальних принципів – у спрощеному провадженні можуть бути обмежені принципи усності, безпосередності та змагальності.

7. Особливі правила доказування – деякі етапи доказування можуть мати спеціальні правила або скорочений склад процесуальних дій.

8. Особлива форма стадійності – Спрощене провадження може об'єднувати окремі стадії та етапи руху адміністративної справи.

9. Система гарантій процесуальних прав – спрощене провадження забезпечує особливу систему гарантій прав учасників справи.

10. Особлива форма судового рішення – результати розгляду справ у спрощеному порядку оформлюються у вигляді спеціального судового рішення.

11. Особливі порядки перегляду та оскарження – у спрощеному провадженні існують специфічні порядки перегляду рішень та обмежені можливості використання інстанційних механізмів оскарження.

Варто відзначити, що спрощене провадження має важливе значення для підвищення ефек-

тивності судової системи, оскільки воно дозволяє швидше розглядати справи, що потребують менших процесуальних зусиль. Цей механізм допомагає зменшити навантаження на суди, прискорити правосуддя та забезпечити доступність правосуддя для громадян.

Щодо вдосконалення правового регулювання спрощеного провадження при розгляді публічно-правових спорів, важливо забезпечити законодавчу визначеність спрощеного провадження, чітко встановивши критерії його застосування [2, с. 438–454]. Зазначене дозволить уникнути неоднозначного трактування та забезпечити єдність судової практики. Крім того, необхідно належно підготувати суддів та інший судовий персонал для ефективного використання цього механізму. Це включає проведення спеціалізованих тренінгів та освітніх програм, спрямованих на розуміння особливостей спрощеного провадження та його правильне застосування.

Захист прав учасників процесу у спрощеному провадженні також має бути на належному рівні. Спрощене провадження не повинно призводити до зниження стандартів правосуддя або порушення процесуальних прав сторін. Навпаки, воно повинно забезпечувати баланс між швидкістю розгляду справ і дотриманням основних принципів правосуддя. Важливо створити ефективну систему моніторингу та оцінки спрощеного провадження, щоб своєчасно виявляти та усувати недоліки, а також вдосконалювати цей механізм.

Досвід інших країн може стати корисним для вдосконалення спрощеного провадження в Україні. Вивчення та адаптація найкращих міжнародних практик дозволить впровадити ефективні рішення, що сприятимуть підвищенню якості правосуддя.

Таким чином, спрощене провадження є важливим інструментом для підвищення ефективності судочинства, який потребує належного законодавчого регулювання, підготовки суддів та персоналу, забезпечення захисту прав учасників процесу і постійного вдосконалення на основі національного та міжнародного досвіду.

Спрощення адміністративного судочинства може бути зрозумілим у декількох аспектах. По-перше, це може означати загальне спрощення стандартної процедури захисту прав, свобод

та інтересів. По-друге, це може передбачати заміну окремих елементів процесуальної форми, таких як провадження, процедури, стадії та процесуальні дії, на інші, більш ефективні елементи. По-третє, спрощення може відображати напрямок диверсифікації процесуальної форми, зокрема введення окремих проваджень для специфічних категорій спорів. Нарешті, це також може включати надання альтернативних можливостей для здійснення окремих процесуальних дій [3, с. 142–147].

Також, у науковій літературі, під спрощеним позовним провадженням розуміють скорочену процесуальну форму розгляду справ, яка проводиться у порядку позовного провадження і спрямована на виконання визначених завдань та досягнення цілей адміністративного судочинства щодо певних категорій адміністративних справ, передбачених КАС України [4, с. 116–120]. Ця процедура характеризується короткими строками розгляду справ, переважно у письмовій формі, але може включати виклик сторін.

Характерні ознаки спрощеного позовного провадження включають його похідний характер стосовно загальної позовної процесуальної форми, змінену адміністративну процесуальну форму порівняно зі звичайною, підвищену ефективність та доступність, а також альтернативність застосування. У спрощеній процедурі діють певні обмеження окремих принципів адміністративного судочинства, встановлюються особливі правила доказування, скорочуються окремі процесуальні дії, прискорюється розгляд справ, і специфікується зміст судового рішення та форма оскарження [5, с. 66–75].

Крім того, ознаки процесуальної форми є досить широкими за змістом, але вони можуть бути уточнені та доповнені для більш повного розуміння та ефективного застосування спрощеного позовного провадження.

Впровадження спрощеного позовного провадження є важливим кроком для підвищення ефективності адміністративного судочинства, але законодавче регулювання цього нововведення має певні недоліки, через які в судовій практиці може виникати неоднозначне застосування деяких процесуальних норм.

Ці недоліки можуть призводити до різного тлумачення процесуальних норм суддями, що

створює правову невизначеність і потенційно підриває довіру до судової системи. Для забезпечення більшої однозначності та передбачуваності в застосуванні спрощеного позовного провадження необхідно вдосконалити законодавчу базу, чітко визначивши критерії та процедури його застосування [6, с. 12–17].

Важливо також забезпечити відповідну підготовку суддів та інших учасників судового процесу, щоб вони мали чітке розуміння специфіки та вимог спрощеного позовного провадження. Це включає проведення спеціалізованих тренінгів, розробку методичних рекомендацій та створення інформаційних ресурсів для практикуючих юристів.

Крім того, необхідно постійно моніторити та оцінювати ефективність спрощеного позовного провадження, враховуючи досвід його застосування на практиці та відповідні рішення судових інстанцій. Це дозволить вчасно виявляти та усувати проблеми, а також адаптувати законодавство до нових викликів та потреб судочинства.

Загалом, спрощене позовне провадження має значний потенціал для підвищення ефективності адміністративного судочинства, але його успішне впровадження вимагає комплексного підходу, який включає вдосконалення законодавчої бази, підготовку фахівців та постійний моніторинг і корекцію процесуальних норм.

Запровадження спрощених процедур судочинства, зокрема в адміністративній сфері, стало загальноприйнятою та необхідною практикою для забезпечення розгляду справ у розумні строки. Європейський Союз впровадив уніфіковані правила для скороченого провадження на національному рівні, що підтверджує ефективність уніфікації судочинства, включаючи скорочені форми провадження. Це обумовлено необхідністю створення таких судових процедур, які б дозволяли оперативно захищати порушені права, зменшувати судові витрати та водночас дотримуватися принципів об'єктивного й справедливого розгляду справ у розумний строк [7, с. 32–35].

Національне законодавство може перейняти підхід Європейського Союзу, відповідно до якого справи адміністративної юрисдикції розглядаються у порядку скороченого провадження за відсутності складнощів фактичного чи правового характеру, коли всі фактичні обставини справи

вже встановлені. Це дозволяє оптимізувати процес судочинства, забезпечуючи швидке та ефективне вирішення справ без зайвих затримок.

В умовах спрощеного провадження суди можуть більш ефективно розподіляти свої ресурси, зосереджуючись на складніших і більш трудомістких справах, тоді як менш складні справи розглядаються швидше.

Важливо також зазначити, що запровадження спрощених процедур повинно супроводжуватися належною правовою регламентацією, яка б чітко визначала критерії для застосування спрощеного провадження. Це включає визначення категорій справ, які можуть розглядатися у спрощеному порядку, та встановлення конкретних процесуальних норм, що забезпечують оперативний і справедливий розгляд. Досвід Європейського Союзу показує, що уніфікація судових процедур і запровадження спрощених форм провадження позитивно впливають на правову систему, роблячи її більш прозорою та передбачуваною [8, с. 200–202]. Уніфіковані правила сприяють однаковому застосуванню закону в різних юрисдикціях, що зміцнює довіру громадян до судової системи та забезпечує більш рівний доступ до правосуддя.

Крім того, для ефективного впровадження спрощених процедур необхідно забезпечити відповідну підготовку суддів і працівників судової системи. Це включає навчання новим процесуальним правилам, роз'яснення особливостей спрощеного провадження та розвиток навичок, необхідних для швидкого та якісного розгляду справ.

Таким чином, інтеграція спрощених процедур судочинства, зокрема адміністративного, у національне законодавство може значно покращити ефективність судової системи. Це дозволить забезпечити швидкий і справедливий розгляд справ, знизити навантаження на суди та підвищити рівень довіри громадян до судової системи. Успішне запровадження таких процедур потребує комплексного підходу, включаючи вдосконалення законодавчої бази, підготовку суддів та постійний моніторинг ефективності впроваджених змін.

Висновки. Вивчення особливостей спрощеного позовного провадження при розгляді публічно-правових спорів адміністративними судами дозволяє зробити кілька важливих висновків.

Так, спрощене позовне провадження сприяє підвищенню ефективності адміністративного судочинства, забезпечуючи швидкий та економічний розгляд певних категорій справ. Це знижує навантаження на суди та сприяє доступності правосуддя для громадян.

Незважаючи на позитивні аспекти, законодавче регулювання спрощеного провадження містить недоліки, що можуть призводити до неоднозначного застосування процесуальних норм. Це вимагає подальшого вдосконалення нормативної бази для забезпечення однозначності та передбачуваності судової практики.

Успішне застосування спрощеного провадження потребує належної підготовки суддів та інших учасників процесу. Проведення спеціалізованих тренінгів і розробка методичних рекомендацій є необхідними для розуміння та ефективного застосування спрощених процедур.

Крім того, важливою умовою є забезпечення захисту прав учасників процесу в умовах спрощеного провадження. Хоча спрощене провадження передбачає деякі обмеження процесуальних дій і принципів, воно не повинно призводити до зниження стандартів правосуддя.

Постійний моніторинг та оцінка ефективності спрощеного позовного провадження дозволяє виявляти недоліки та вдосконалювати механізм його застосування. Аналіз практики та відповідних судових рішень є ключовими для адаптації процесуальних норм до нових викликів і потреб судочинства.

Таким чином, спрощене позовне провадження має значний потенціал для підвищення ефективності адміністративного судочинства при розгляді публічно-правових спорів. Однак для реалізації цього потенціалу необхідно комплексно підходити до вдосконалення законодавчої бази, підготовки фахівців, забезпечення захисту прав учасників та постійного моніторингу ефективності впроваджених процедур.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кузнєцов Д. В. Скорочене провадження в адміністративному судочинстві України : дис. ... канд. юрид. наук: спец. : 12.00.07. Дніпро, 2017. 216 с.
2. Pchenko O., Brusakova O., Burchenko Y., Yaroshenko A., Bagan Y. The role of a defence industry in the system of national security: a case study. *Entrepreneurship and Sustainability Issues*. 2021. № 8. 438–454.

3. Kononets V. P. Practice of application by administrative courts of legislation in cases of appeals of decisions, actions or inaction of state executor. *KELM*. 2020. № 6. С. 142–147.

4. Палій Є. А. Правова природа спрощених позовних проваджень в адміністративному судочинстві України. *Юридичний бюлетень*. 2018. Вип. 6. С. 116–120.

5. Ярошенко А. С., Костенко О. М. Визнання судом недійсними фіктивних договорів дарування, укладених з метою приховання майна боржника: проблеми формування єдиної правозастосовної практики. *Проблеми законності*. 2020. Вип. 148. С. 66–75.

6. Кононець В. П. Аналіз суддівської практики щодо застосування технічних приладів та технічних засобів органами поліції в рамках адміністративних проваджень. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія : «Юридичні науки»*. 2018. № 1. С. 12–17.

7. Кононець В. П. Роль Європейського Суду з Прав Людини у контролі за виконанням судових рішень органами публічної адміністрації в Україні. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер. : Юриспруденція*. 2020. № 44. С. 32–35.

8. Бліхар М., Чубай А. Проблеми та основні напрями удосконалення діяльності адміністративних судів у системі державних органів України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 5. С. 200–202.

УДК 342.6; 342.9; 352.07
DOI <https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-3-19>

Козін А. О.,
*доктор філософії в галузі права,
старший науковий співробітник відділу
актуальних питань філософії права та юридичної лінгвістики
Науково-дослідного інституту публічного права*

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕЛЕГОВАНИХ ПОВНОВАЖЕНЬ ОРГАНАМИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

DEVELOPMENT TENDENCIES IN IMPLEMENTATION OF DELEGATED POWERS BY LOCAL GOVERNMENT BODIES

Наукова стаття присвячена дослідженню питання тенденцій розвитку реалізації делегованих повноважень органів місцевого самоврядування в рамках співпраці з органами виконавчої влади. Наведено позитивні приклади співпраці органів місцевого самоврядування та органів виконавчої влади в частині реалізації делегованих повноважень, а також практичні особливості такого процесу в Україні. Зазначено перспективні напрямки розвитку взаємодії органів місцевого самоврядування та місцевих органів державної виконавчої влади в частині реалізації делегованих повноважень; та особливості реформування місцевого самоврядування у рамках адміністративної реформи на місцевому та регіональному рівнях шляхом розмежування функцій і повноважень між місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування. Досліджено особливості фінансування делегованих повноважень у зарубіжних країнах, особливості передачі ресурсів (фіскальних тощо), необхідних для реалізації делегованих повноважень. Визначено проблеми, з якими стикаються органи місцевого самоврядування під час взаємодії з органами виконавчої влади в рамках реалізації вищезазначеними органами делегованих повноважень; а також проблеми реалізації місцевого самоврядування на районному і обласному рівнях без власних виконавчих структур та відсутністю належного нормативного регулювання управління комунальним майном тощо. Запропоновано способи запозичення позитивного досвіду органів місцевого самоврядування зарубіжних країн щодо розвитку реалізації делегованих повноважень та розвитку співпраці між органами місцевого самоврядування та органами виконавчої влади в частині виконання таких повноважень; а також способи утримування балансу між гілками влади шляхом розмежування сфер компетенції між органами місцевого самоврядування та органами виконавчої влади.

Ключові слова: *співпраця в рамках делегованих повноважень, взаємодія між державними органами, взаємодія з органами виконавчої влади, зарубіжний досвід взаємодії, тенденції взаємодії з органами виконавчої влади в Україні.*

The scientific article is devoted to the study of trends in the development of the implementation of delegated powers of local self-government bodies within the framework of cooperation with executive authorities. Positive examples of cooperation between local self-government bodies and executive bodies in the implementation of delegated powers, as well as practical features of such a process in Ukraine, are given. Prospective directions for the development of cooperation between local self-government bodies and local state executive bodies in the implementation of delegated powers are indicated; and specifics of reforming local self-government within the framework of administrative reform at the local and regional levels by dividing functions and powers between local executive bodies and local self-government bodies. The peculiarities of the financing of delegated powers in foreign countries, the peculiarities of the transfer of resources (fiscal, etc.) necessary for the implementation of delegated powers have been studied. The problems faced by local self-government bodies during interaction with executive bodies in the framework of implementation of delegated powers by the above-mentioned bodies have been identified; as well as the problems of implementing local self-government at the district and oblast levels without their own executive structures and the lack of proper regulatory regulation of communal property management, etc. Methods of borrowing the positive experience of local self-government bodies of foreign countries regarding the development of the implementation of delegated powers and the development of cooperation between local self-government bodies and executive power bodies in the implementation of such powers are proposed; as well as ways of maintaining a balance between the branches of government by dividing the spheres of competence between local self-government bodies and executive bodies.

Key words: *cooperation within the framework of delegated powers, interaction between state bodies, interaction with executive authorities, foreign experience of interaction, trends in interaction with executive authorities in Ukraine.*

Постановка проблеми. Напрями взаємодії органів місцевого самоврядування та органів державної виконавчої влади є різноманітними та включають майже всі галузі та сфери відання, зокрема у частині виконання делегованих органами виконавчої влади органам місцевого самоврядування повноважень. Взаємодія між зазначеними органами дає змогу суттєво підвищити ефективність вирішення питань місцевого значення, підтримувати баланс загальнодержавних та регіональних інтересів. Водночас сучасний стан правового регулювання правовідносин взаємодії, що виникають між органами місцевого самоврядування та місцевими органами державної виконавчої влади, свідчить про недостатньо чітке розмежування компетенції вказаних органів, що на практиці створює деякі проблеми у сфері реалізації повноважень в окремих сферах. Таким чином, питання розвитку реалізації делегованих повноважень, та з-поміж іншого, удосконалення напрямів взаємодії між органами місцевого самоврядування та органами державної виконавчої влади, – є актуальним та потребує дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням питань співпраці органів місцевого самоврядування та органів виконавчої влади займалися такі українські та зарубіжні науковці як Ключевський В., Батанов О., Мальчин Ю., Панчишин Р, Євтушенко С., Свіфт Н., Кервелла Г., Войцік М., Галаскова Р., Галаскова М., Вапнярчук В., Пучковська І., Таволжанський О., Ташян Р., Паласіос Гарай Дж., Толдо-Кордова М., Міранда-Абурто Е., Флорес Фарро А. та інші.

Метою наукової статті є дослідження співпраці органів місцевого самоврядування з органами виконавчої влади у частині реалізації делегованих повноважень в Україні та зарубіжних країнах, визначення способів розвитку зазначеної співпраці на основі зарубіжного досвіду.

Виклад основного матеріалу дослідження. З метою оптимізації будь-якого процесу, державницького чи іншого, постає потреба у делегуванні, передачі функцій зі збереженням контролю і самостійним фінансуванням такого процесу. З метою дотримання принципів місцевого самоврядування, зокрема принципу децентралізації влади, на з метою забезпечення можливості громад самостійно вирішувати

питання місцевого значення, держава в особі центральних органів виконавчої влади передала ряд повноважень органам місцевого самоврядування (делеговані повноваження), зберігши за ними контроль та фінансування реалізації таких повноважень. Однак, в українських муніципалітетах прослідковується відсутність співпраці між органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування, зокрема, під час реалізації вищезазначених повноважень. Забюрократизованість зводить таку співпрацю в фактичну реалізацію повноважень, а діалог, спільне стратегічне планування чи обговорення існуючого стану чи покращень спільних процесів стає другорядною дією, яка фактично відсутня. Більшість зарубіжних країн має інакшу практику співпраці органів місцевого самоврядування з органами виконавчої влади, зокрема, у частині реалізації делегованих повноважень, тож такий зарубіжний досвід потребує дослідження з метою подальшої імплементації в Україну.

Реформування місцевого самоврядування у Франції було направлено не на зміну базових принципів та структур, а на чітке розмежування сфер компетенції різних рівнів влади, а також здійснення контролю за їх діяльністю. Так, моніторинг за діяльністю органів місцевого самоврядування провадиться з огляду на той факт, що вони є самоврядними, але необхідно координувати їх дії в рамках унітарної держави, аби впевнитися, що принцип рівності всіх громадян не превалює над загальними інтересами нації в цілому. Французьке законодавство (1982) дещо змінило фінансування делегованих повноважень, будь-яке делегування повноважень органам місцевого самоврядування повинно супроводжуватися передачею відповідних ресурсів (насамперед фіскальних), необхідних для їх реалізації. Крім того, реформа розширила компетенцію комунальних, відомчих і районних бухгалтерів, надавши їм статус головного бухгалтера, який звітує безпосередньо перед казначейством, з відповідальністю регіональної аудиторської палати за попередній аудит рахунків місцевих органів влади [1].

Зауважимо, що з точки зору розподілу фінансових ресурсів Франція є однією з найбільш централізованих країн Європейського Союзу; через

усі субнаціональні рівні (регіони, департаменти та муніципалітети) здійснюється лише близько 20% усіх державних витрат, які розподіляється близько 11% податкових надходжень. Приблизно 50% місцевих доходів формують власні податки, які бувають чотирьох видів: податки на майно (житло, землю) – 51,7% податкових надходжень; податки на підприємницьку діяльність – 32,5%; оподаткування окремих товарів і послуг – 12,7%. Уряд визначає діапазон, у якому ставки кожного з чотирьох основних податків можуть бути знижені, розподілені між різними рівнями влади [2].

Процес децентралізації кардинально змінив місцеве самоврядування у Франції. Нова система стала дорожчою за стару для державного бюджету та призвела до певної фрагментації завдань і цілей, оскільки місцева влада діє насамперед у власних, а не в загальнодержавних інтересах. Однак децентралізація допомогла забезпечити виконання завдань на найбільш прийнятному рівні відповідальності в усіх секторах суспільного життя, таким чином посилюючи демократичні процеси в адмініструванні та управлінні країною.

Прикладом досягнення значного рівня взаємодії у частині реалізації делегованих повноважень, зокрема з метою децентралізації, є Польща. Так, польським громадам та регіонам було надано великі обсяги ресурсів для розвитку, що дозволило їм стати лідерами за обсягом виділених коштів з бюджету для забезпечення децентралізації влади. Наразі важливим завданням органів місцевого самоврядування Польщі є вирівнювання рівня життя мешканців міста та села. Для цього створено спеціальну програму розвитку сільського господарства (SAPARD2001–2004). Для розвитку міської інфраструктури було укладено 4493 контракти на суму понад 2024 мільйони злотих (500 мільйонів євро): на ремонт міських доріг – 2139 договорів, 1303 договори – на очищення стічних вод, 987 договорів – на водопостачання сільського господарства, 39 договорів – на енергопостачання, 25 – утилізацію відходів [3].

Загалом же, витрати місцевих та регіональних урядів країн Європейського Союзу складають приблизно 17% ВВП і близько 34% загальних державних витрат державного сектора. Основні видатки органів місцевого та

регіонального самоврядування в країнах ЄС спрямовуються на надання державних послуг, освіти (дошкільну, початкову, середню, вищу), забезпечення соціальних послуг, охорону здоров'я, економічні питання, житло та комунальні послуги (ремонт водопровідних мереж, громадське освітлення, будівництво житла), відпочинок і культуру (спортивні послуги, обладнання та інші спортивні заходи, бібліотеки, музеї та театри), витрати на навколишнє середовище (збір і переробка відходів, утримання парків, охорона навколишнього середовища) та громадський порядок і безпеку (забезпечення регіональної та муніципальної поліції, пожежних бригад та рятувальників) [4, с. 53].

У Німеччині близько 50 % усіх податків надходить до Федерації, але лише 45% усіх витрат нею ж здійснюються. Землі отримують близько 35% податкових надходжень і здійснюють 35% витрат. Громади та громадські об'єднання отримують близько 14% податкових надходжень і здійснюють 20% витрат. Залишок приблизно 3% податкових надходжень надходить до Європейського співтовариства. Землі надають додаткові кошти громадам у своєму регіоні, аби закрити ті питання, на які фінансування не вистачило. Федеральний уряд виділяє фінанси для цих субсидій, які є частиною комплексної системи розподілу доходів. Сам федеральний уряд отримує близько 95% своїх доходів з податків, тоді як податки складають лише близько 70% доходів земель та 40% доходів місцевих органів влади. Частина, що залишилася, виплачується за рахунок субсидій, зборів, платежів та інших джерел. Надаючи субсидії, федеральний уряд значним чином підтримує місцеву владу [5, с. 20].

У Данії з 2007 року система місцевого самоврядування була зміцнена шляхом консолідації територіальних громад і забезпечення для них надійних джерел доходу (так само, як і у Франції та Польщі). Зокрема, кількість комун зменшилася з 271 до 98, а їх розмір значно зріс – майже 75% громад із населенням понад 30 тис., а середня чисельність перевищує 50 тис. осіб. Крім того, об'єднання торкнулося регіонів (з 14 до 5) з населенням 0,6 – 1,6 млн, що дозволило їм приєднатися до групи районів NUTS-2 і таким чином стати об'єктами регіональної політики ЄС (політики згуртованості ЄС).

Фактично основним рівнем влади є місцевий, який забезпечує надання широкого спектру послуг – від місцевих економічних до соціальних: початкова освіта, спеціальна освіта для дорослих, догляд за людьми похилого віку, охорона здоров'я, ремонт місцевих доріг тощо [6, с. 15].

Позитивні результати принесло об'єднання територіальних громад й у Фінляндії, де значна кількість послуг надається на місцевому рівні через механізми міжмуніципального співробітництва. Наприклад, функціонують загальні медичні центри, які обслуговують невеликі муніципалітети; спеціалізовані ж медичні послуги надаються у медичних округах, якими керують об'єднані муніципальні ради. Крім того, співпраця здійснюється у сферах освіти, утилізації відходів, водопостачання тощо. Основним джерелом надходжень до міських бюджетів є податок на прибуток, який становить лише 3%. Частка трансфертів становить 18%, а муніципалітети мають досить високий рівень автономії у прийнятті рішень щодо своїх видатків у межах, дозволених національними стандартами та правилами [7].

Для країн, які не пішли шляхом консолідації на місцевому рівні, механізми міжмуніципального співробітництва стали єдиною можливістю надання широкого спектру послуг на місцях. Практика міжмуніципального співробітництва найбільш розвинена у Франції, де кількість міжмуніципальних одиниць перевищує 2500, а в їх діяльності задіяно близько 93% усіх комун. Співпраця може здійснюватися як у простій формі – без належного фінансування – виключно з метою забезпечення надання певних спільних послуг, так і у формі створення міжмуніципального утворення з власним фінансуванням [8, с. 564–577]. Звичайно, така система забезпечення населення необхідними державними послугами на місцях є значно складнішою, ніж шлях простого об'єднання громад, але вона більшою мірою відповідає суті децентралізації щодо визначення та реалізації функцій місцевого самоврядування.

Сучасна практика країн ЄС передбачає можливість запровадження інших моделей децентралізації без «посилення» місцевого рівня. Зокрема, Іспанія є прикладом так званої регіональної децентралізації, коли основні резуль-

тати децентралізації зосереджені в напрямку передачі повноважень від центрального уряду до урядів автономій (регіонів).

Як слушно зауважує Ключевський В., за період після ухвалення Конституції України та Закону «Про місцеве самоврядування в Україні» можна було б зробити набагато більше в напрямі розвитку і зміцнення місцевого самоврядування в нашій державі, якби на те була добра воля керівництва держави, проте у практичній діяльності вищого державного керівництва проголошувати час від часу декларації не завжди підкріплюються конкретними і дієвими кроками щодо зміцнення та розвитку місцевого самоврядування [9, с. 105].

Враховуючи вищезазначене, мова йде про необхідність вживати конкретних заходів щодо зміцнення і розвитку місцевого самоврядування, про це постійно нагадує Рада Європи, членом якої є Україна. Ратифікувавши 1997 року Європейську хартію місцевого самоврядування, Україна взяла на себе у цій сфері низку зобов'язань, що повною мірою до цього часу не виконано. Недовершеним залишається місцеве самоврядування на районному і обласному рівнях, оскільки ради не мають своїх виконавчих структур; не розмежовано належним чином повноваження між органами місцевого самоврядування різних рівнів, а також між ними та місцевими органами виконавчої влади; не врегульованим залишається питання управління комунальним майном, не визначено правовий статус об'єктів спільної власності територіальних громад; не на користь місцевого самоврядування розмежовано землі державної та комунальної власності; місцеві бюджети все ще не забезпечено достатніми джерелами їх наповнення; законодавчо не визначено статус, функції і повноваження територіальних громад, що є базовим елементом системи місцевого самоврядування.

Зрештою, в Україні не забезпечено реалізації повною мірою на практиці основоположних принципів місцевого самоврядування, передбачених Європейською хартією місцевого самоврядування, якими є організаційна, правова та фінансова автономія органів місцевого самоврядування [9, с. 106].

Усі ці проблеми потребують нагального вирішення з тим, аби місцеве самоврядування

стало самодостатньою системою, яка володіє достатніми фінансовими та іншими ресурсами для реалізації своїх повноважень, у тому числі делегованих, а також для чіткого розподілення сфер компетенції між ним та органами виконавчої влади, щоб забезпечити автономність територіальних громад при вирішенні питань місцевого значення і виключити можливість втручання з боку держави при їх розв'язанні.

На думку Батанова О. фундаментальною проблемою розвитку місцевого самоврядування є відсутність чіткої доктринальної основи цього політико-правового інституту, невизначеність його правової природи та перспективних напрямів розвитку як виду публічної влади – муніципальної влади. Саме тому у тексті Конституції доцільно було закріпити принцип, згідно з яким місцеве самоврядування – це самостійний та організаційно відокремлений від органів державної влади вид публічної влади, який здійснюється територіальною громадою в порядку, встановленому законом, як безпосередньо, так і через органи та посадових осіб місцевого самоврядування. Такого роду норма створювала б конституційні умови для формування в Україні муніципальної влади як окремого виду публічної влади, її поділу не тільки по горизонталі – на законодавчу, виконавчу та судову, а й вертикалі – державну та муніципальну. Крім того, у тексті Конституції необхідно чітко зафіксувати положення, що держава гарантує усі права територіальних громад, при цьому зробити акцент на тому, що вони володіють усією повнотою прав юридичної особи [10, с. 39].

Мальчин Ю. пропонує реформування місцевого самоврядування у чотирьох напрямках: у рамках адміністративної реформи на місцевому та регіональному рівнях (розмежування функцій і повноважень між місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування і, що не менш важливо, між органами місцевого самоврядування різних рівнів; розв'язання проблем довгострокового стратегічного планування розвитку територій; налагодження співробітництва місцевих органів влади, неурядових організацій, бізнесових структур; чітке визначення статусу органів місцевого самоврядування регіонального рівня, місцевих державних адміністрацій); на

шляху законодавчого забезпечення реформи місцевого самоврядування (прийняття нової редакції Закону «Про місцеве самоврядування в Україні»; розроблення і прийняття Програми законодавчого забезпечення розвитку місцевого самоврядування; здійснення кодифікації законодавства про місцеве самоврядування); у напрямку зміцнення фінансово-економічних основ місцевого самоврядування (вдосконалення положень Бюджетного кодексу України в частині міжбюджетних відносин на рівні району, міст районного значення, селищ та сіл; визначення і встановлення мінімальних державних соціальних стандартів надання громадських послуг населенню та фінансових нормативів їх забезпечення; здійснення паспортизації комунальних бюджетних установ та об'єктів, визначення фактичних витрат на їх утримання для кожної адміністративно-територіальної одиниці, розроблення на цій базі мінімальних рівнів місцевих бюджетів; розроблення правового статусу комунальної власності, об'єктів спільної власності територіальних громад; проведення реформи житлово-комунального господарства); на шляху проведення реформи адміністративно-територіального устрою (вдосконалення системи адміністративно-територіального устрою; визначення статусу адміністративно-територіальних одиниць первинного рівня та критеріїв забезпечення їх дієздатності та самоврядності; визначення оптимальних кордонів адміністративно-територіальних одиниць; обов'язкове проведення комплексу земельних кадастрових робіт; опрацювання і прийняття Закону «Про порядок вирішення питань адміністративно-територіального устрою») [11, с. 28–29].

Панчишин Р. вважає, що перспективними напрямами розвитку взаємодії органів місцевого самоврядування та місцевих органів державної виконавчої влади є: по-перше, розмежування сфери відповідальності органів місцевого самоврядування відповідного рівня та місцевих державних адміністрацій у межах кожної предметної сфери відання, яка складає компетенцію цих органів; по-друге, утворення інституту префектури, за умови прийняття вже розробленого Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади)» з доопрацюванням, зокрема

визначити виключний перелік конституційних повноважень префекта [12, с. 51; 13].

Варто зазначити, що Україна продовжує реформу місцевого самоврядування та територіальної організації влади навіть в умовах воєнного стану. Задля цього Міністерством розвитку громад, територій та інфраструктури України було розроблено план заходів з реалізації реформи з Децентралізації влади до 2027 року. Серед ключових заходів з реалізації реформи: переформатування місцевих державних адміністрацій в органи префектурного типу; відновлення діяльності органів місцевого самоврядування та органів виконавчої влади на деокупованих територіях; посилення фінансової спроможності органів місцевого самоврядування; формування професійної конкурентної служби в органах місцевого самоврядування; розвиток форм прямого народовладдя; посилення інституційної спроможності асоціацій органів місцевого самоврядування; врегулювання окремих питань адміністративно-територіального устрою [14].

Висновки. За результатом дослідження зарубіжного досвіду взаємодії органів місцевого самоврядування та органів виконавчої влади, який зарекомендував свою ефективність, можемо запропонувати наступні напрямки з метою удосконалення в Україні такого процесу взаємодії: необхідність належного фінансування органів місцевого самоврядування задля

того, щоб вони могли повноцінно і результативно реалізовувати покладені на них функції і повноваження; зміцнення місцевого самоврядування шляхом консолідації (об'єднання, укрупнення) територіальних громад і забезпечення для них надійних джерел доходу. Такий досвід сприятиме набагато ефективнішому використанню державних коштів і дозволить таким угрупованням стати об'єктами регіональної політики; забезпечення співпраці між територіальними громадами. Як показує європейська практика, для країн, які не пішли шляхом консолідації на місцевому рівні, механізми міжмуніципального співробітництва стали єдиною можливістю надання населенню якісних послуг на місцях; інститут префекта (або подібний до нього) успішно функціонує у ряді країн Європи, зокрема у Франції, Польщі, Чехії та інших. Посада префекта має утримувати баланс між гілками влади, а децентралізація не призводитиме до безконтрольності країни; необхідно чітко на законодавчому рівні розмежувати сфери компетенції між органами місцевого самоврядування та органами виконавчої влади з тим, аби забезпечити автономність територіальних громад при вирішенні питань місцевого значення і виключити можливість втручання з боку держави при їх розв'язанні; забезпечити відновлення діяльності органів місцевого самоврядування на деокупованих територіях.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Swift N. and Kervella G. A complex system aims to bring French local government closer to the people. 2003. URL: http://www.citymayors.com/france/france_gov.html
2. Committee of the Regions of the EU. Study on the Division of Powers between the European Union, the Member States, and Regional and Local Authorities. 2012. URL: https://cor.europa.eu/en/engage/studies/Documents/division_of_powers/division_of_powers.pdf
3. Wojcik, M. Local Government Reforms in Poland and European Integration: a report. Warsaw : KSAP. 2019.
4. Halaskova R., Halaskova M. Local governments in EU countries: Competences and financing of public services. *Scientific Papers of the University of Pardubice, Series D: Faculty of Economics and Administration*. 2017. № 24. P. 49–60.
5. Bahrenberg West Germany: from decentralization in theory to centralization in practice' in Bennett (ed) Territory and administration in Europe (1989) 255 et seq; Leder/Friedrich (n 3) 20.
6. Vapniarchuk, V.V., Puchkovska, I.I., Tavalzhanskyi, O.V., & Tashian, R.I. Protection of ownership right in the court: the essence and particularities. *Asia Life Science*. 2019. 21(2). P. 1–19.
7. Resolution No. 2 on The European regional/spatial planning charter (Torremolinos Charter). 1983. URL: <https://rm.coe.int/6th-european-conference-of-ministers-responsible-for-regional-planning/16807>
8. Palacios Garay, J. P., Toledo-Córdova, M. F., Miranda-Aburto, E. J., Flores Farro, A. Public policies and local participatory governance. *Revista Venezolana De Gerencia*. 2021. 26(95). P. 564–577.
9. Ключевський В. Органи місцевого самоврядування в Україні: історичний аспект та нагальні проблеми сьогодення. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія : Державне управління*. Т. 30. № 6. 2019. С. 102–108.

10. Батанов О. Актуальні проблеми реформи конституційної моделі місцевого самоврядування в Україні. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2016. Вип. 5–6. С. 34–43.
11. Мальчин Ю. Проблеми розвитку місцевого самоврядування в Україні. *Вчені записки Таврійськ. нац. ун-т у ім. В. І. Вернадського. Серія : Історичні науки*. 2017. Т. 28 (67), № 1. С. 25–31.
12. Панчишин Р. Перспективні напрями розвитку взаємодії органів місцевого самоврядування та місцевих органів державної виконавчої влади. *Український часопис конституційного права*. 2018. № 3(8). С. 47–53. DOI: <https://doi.org/10.30970/jcl.3.2018.4>
13. Євтушенко Є. В. Інститут префекта в контексті децентралізації як однієї з форм стратегії сталого розвитку. *Публічне управління*. 2016. Вип. 14. URL: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/conf/2016-5/doc/2/14.pdf>
14. Міністерством розвитку громад, територій та інфраструктури. Реформа децентралізації. Дорожня карта. URL: <https://mtu.gov.ua/content/reforma-decentralizacii-dorozhnya-karta.html>

Колпаков В. К.,

*доктор юридичних наук, професор
завідувач кафедри конституційного та адміністративного права
Запорізького національного університету*

Курінний Є. В.,

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного та адміністративного права
Запорізького національного університету*

Шарая А. А.,

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного та адміністративного права
Запорізького національного університету*

КОНСТИТУЦІЙНІ ОСНОВИ ОХОРОНИ ДИТИНСТВА

CONSTITUTIONAL FOUNDATIONS FOR THE PROTECTION OF CHILDHOOD

У статті представлено дослідження конституційних основ охорони дитинства, їх правової природи, поняття, структури і систематики.

Метою статті є отримання нових знань про конституційні основи охорони дитинства на підставі аналізу їх генези, сучасного стану, тенденцій розвитку і сприйняття міжнародних стандартів.

Методологія дослідження гармонізована з принциповим положенням, відповідно до якого використання того чи іншого методу не можна звести до єдиної формули, а конкретні дослідницькі технології (процедури аналізу, порівняння, систематики) варіюють в залежності від характеру предмета дослідження і його мети. У нашому випадку предмет пізнання (конституційні основи охорони дитинства) уявляє собою складний і багатомірний системний феномен, гармонія якого скріплена: а) плюралізмом праворозуміння; б) поліструктурністю його системи і структури. Це обумовлює стійку методологічну парадигму дослідження феномену "конституційні основи охорони дитинства".

Позиція авторів базується, по-перше, на визнанні домінуючої ролі державної політики щодо забезпечення всебічного розвитку кожної дитини; по-друге, визнанні питань дитинства сегментом стратегічних національних пріоритетів; по-третє, на розумінні основ охорони дитинства результатом спряження державної політики, нормативного матеріалу, доктринальних концепцій та суджень; по-четверте, на постулаті що за межами Конституції України на національному правовому просторі не існує правових реалій.

Підкреслюється, що основи охорони дитинства є структурованим феноменом, в архітектоніці якого детермінуються засади, принципи, стандарти, гарантії, заборони, критерії.

Особливо зазначено, що основи охорони прав дитинства, які сприйняті правовою системою України, мають або винятково конституційну природу, або ж поєднують у собі як конституційну, так і міжнародно-правову природу (мають дуальну правову природу).

Зазначено, що провідним засобом об'єктивізації основ і впровадження їх у соціальний простір є їх нормативізація, тобто фіксація у позитивних нормах права шляхом прийняття відповідних юридичних актів.

Проаналізовано зміст універсальних і спеціальних основ захисту прав дитини, які містяться у міжнародно-правових актах (Женевська декларація прав дитини, 1924; Декларація прав дитини 1959; Конвенції про права дитини, 1989). Окрема увага зосереджена на аналізі Закону України від 26.04.2001р. "Про охорону дитинства".

Запропоновано систематику основ захисту прав дитини на конституційні; домінуючі; основоположні; науково-дослідницькі (що відбивають методологічні, гносеологічні, епістемологічні, онтологічні властивості їх системи); організаційно-управлінські; функціональні; спеціалізовані; цільові; процесуально-процедурні (діяльності, функціонування, взаємодії, координації, комунікації тощо); матеріально-правові (статутні, режимні, відповідальності); антропологічні (людиноцентриські); системно орієнтовані; соціально орієнтовані; державно орієнтовані; інтернаціонально орієнтовані тощо.

Ключові слова: Конституція України, міжнародно-правові основи охорони дитинства, нормативні акти охорони дитинства, організація охорони дитинства, основи охорони дитинства, права дитини, принципи охорони дитинства, система заходів щодо охорони дитинства.

The article presents a study of the constitutional foundations of child protection, their legal nature, concept, structure, and systematization.

The purpose of the article is to gain new knowledge about the constitutional foundations of child protection based on the analysis of their genesis, current state, development trends, and the adoption of international standards.

The research methodology is harmonized with the fundamental principle that the use of any particular method cannot be reduced to a single formula, and specific research techniques (procedures of analysis, comparison, systematization) vary depending on the nature of the subject of study and its objectives. In our case, the subject of knowledge (the constitutional foundations of child protection) represents a complex and multidimensional systemic phenomenon, the harmony of which is consolidated by: a) pluralism of legal understanding; b) the multi-structural nature of its system and structure. This determines the stable methodological paradigm for studying the phenomenon of the "constitutional foundations of child protection."

The authors' position is based, first, on the recognition of the dominant role of state policy in ensuring the comprehensive development of every child; second, on recognizing childhood issues as a segment of strategic national priorities; third, on understanding the foundations of child protection as the result of the conjunction of state policy, normative material, doctrinal concepts, and judgments; and fourth, on the postulate that outside the Constitution of Ukraine, there are no legal realities in the national legal space.

It is emphasized that the foundations of child protection are a structured phenomenon, within the architecture of which the principles, standards, guarantees, safeguards, and criteria are determined.

It is particularly noted that the foundations of child protection rights, which are adopted by Ukraine's legal system, either have an exclusively constitutional nature or combine both constitutional and international legal nature (having a dual legal nature).

It is noted that the primary means of objectifying the foundations and implementing them in the social space is their normalization, i.e., their fixation in positive legal norms through the adoption of relevant legal acts.

The content of universal and specific foundations of children's rights protection, contained in international legal acts (Geneva Declaration of the Rights of the Child, 1924; Declaration of the Rights of the Child, 1959; Convention on the Rights of the Child, 1989), is analyzed. Special attention is paid to analyzing the Law of Ukraine dated April 26, 2001, "On Child Protection."

A systematization of the foundations for the protection of children's rights is proposed: constitutional; dominant; fundamental; research-based (reflecting the methodological, epistemological, and ontological properties of their system); organizational and managerial; functional; specialized; targeted; procedural (concerning activities, functioning, interaction, coordination, communication, etc.); substantive law-based (statutory, regulatory, accountability); anthropological (human-centered); system-oriented; socially-oriented; state-oriented; internationally-oriented, etc.

Key words: *Constitution of Ukraine; international legal foundations of child protection; normative acts of child protection; organization of child protection; foundations of child protection; children's rights; principles of child protection; system of measures for child protection.*

Вступ. Діти та їхня захищеність – це предмет особливої уваги в будь-якому суспільстві, проте кожне суспільство в процесі самостійного розвитку проходить власний цивілізаційний шлях, який формує систему цінностей, підходів, організаційних форм та методів роботи з дітьми.

На цьому шляху українське суспільство і держава спираються на міжнародно-правовий досвід, власну практику розбудови відносин охорони і захисту дитинства, наукові дослідження ролі держави та інститутів громадянського суспільства щодо забезпечення дитині належних умов реалізації прав на життя, здоров'я, освіти, достатній життєвий рівень, піклування батьків, на залучення до національної та світової культури тощо.

Конституція України зафіксувала у своїх положеннях фундаментальні інструменти і параметри регулюючого впливу на сферу

дитинства, які утворюють основи захисту його прав. Основи системно поєднують у своїй архітектоніці засади, принципи, стандарти, гарантії, запоруки і критерії охорони прав дітей, генерують правові реалії їх безпечного і суверенного прогресу.

Особливі кластери конституційних основ охорони дитинства утворюють, по-перше, норми міжнародних актів згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України; по-друге, норми актів внутрішнього законодавства, які ґрунтуються на Конституції України і міжнародних договорах, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Їх дослідження дозволили авторам запропонувати систематизацію основ захисту дитинства на конституційні; домінуючі; основоположні; науково-дослідницькі (що відбивають методологічні, гносеологічні, епістемологічні,

онтологічні властивості їх системи); організаційно-управлінські; функціональні; спеціалізовані; цільові; процесуально-процедурні (діяльності, функціонування, взаємодії, координації, комунікації тощо); матеріально-правові (статутні, режимні, відповідальності); антропологічні (людиноцентристські); системно орієнтовані; соціально орієнтовані; державно орієнтовані; інтернаціонально орієнтовані тощо.

У рамках даної статті проаналізовано роботи, які позиціонувались авторами внеском у розробку проблем, пов'язаних із пошуком актуальних засобів правого регулювання охорони і захисту дитинства, осмислення відповідних стандартів і принципів, підвищення ефективності діяльності спеціалізованих інституцій. Це насамперед праці І. Борисюк "Правовий механізм взаємодії громадянського суспільства та Української держави у сфері захисту прав дитини" (2021); І. Бандурки "Права дитини та деякі проблеми, пов'язані з їх застосуванням" (2021); М. Веселова "Адміністративно-правові засади функціонування ювенальної юстиції у системі забезпечення прав дітей в Україні" (2020); О. Волокітенко "Загальні засади адміністративно-правового статусу дітей в умовах воєнного стану" (2022); Л. Зілковської "Сутність конституційних гарантій прав дітей і їх взаємозв'язок із сімейним правом" (2015); Н. Коломоєць "Адміністративно-правовий захист прав дитини в Україні" (2019); Л. Кривачук "Принципи державної політики у сфері охорони дитинства в Україні" (2015); Н. Опольської "Права дитини в Україні" (2019); В. Стешенко "Правовий захист прав дітей та підлітків і безпечний інформаційний простір" (2019) та інших.

Виклад основного матеріалу. Важливу роль у забезпеченні сталого прогресу інтелектуального потенціалу, відіграє державна політика щодо забезпечення всебічного розвитку кожної дитини. Держава визнає контур асоційованих з дитинством питань сегментом стратегічних національних пріоритетів і системно забезпечує охорону прав дитини на життя, здоров'я, освіту, гарантує їх соціальний, правовий, економічний, фізичний та інформаційний захист.

Спряження державної політики, нормативного матеріалу, доктринальних концепцій та суджень генерують інтегративний феномен фундаментальних положень – **основи охорони**

дитинства. Як правило, у системному вимірі основи поєднують: засади, принципи, стандарти, гарантії, запоруки, критерії. Втім, ця сукупність відкрита до сприйняття інших політико-правових інструментів, які відповідають державницькому баченню на їх співмірність соціальним очікуванням.

За нашими дослідженнями, основи охорони прав дитинства, які сприйняті правовою системою України, мають або винятково конституційну природу, або ж поєднують у собі як конституційну, так і міжнародно-правову природу (мають дуальну правову природу). Іншими словами, за межами Конституції України на національному правовому просторі не існує правових реалій.

Провідним засобом об'єктивізації основ і впровадженням їх у соціальний простір є їх нормативізація, тобто фіксація у позитивних нормах права шляхом прийняття відповідних юридичних актів.

Основними нормативними актами українського законодавства, які регулюють права дитини, охорону і захист дитинства, є Конституція України[1], Сімейний кодекс України[2], Цивільний кодекс України[3], Закон України "Про охорону дитинства"[4]. Юридична відповідальність у цій сфері врегульована також Кодексом України про адміністративні правопорушення (КУпАП)[5] і Кримінальним кодексом України (ККУ)[6]. Ключовим міжнародним документом, який регулює ці питання, є Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 року[7].

У зазначених (та інших) нормативних документах охорона дитинства розуміється як система державних та громадських заходів, спрямованих на забезпечення повноцінного життя, всебічного виховання і розвитку дитини та захисту її прав.

Види державного захисту можна поділити на кілька категорій, серед яких виділяються: а) соціальний захист; б) правовий захист; в) економічний захист; г) фізичний захист; д) інформаційний захист.

Соціальний захист, це комплекс заходів, спрямованих на підтримку осіб, які опинилися у скрутній життєвій ситуації. До нього відносяться грошові виплати, матеріальні допомоги, соціальні послуги для малозабезпечених,

інвалідів, багатодітних сімей та інші заходи, спрямовані на забезпечення гідного рівня життя та захист найуразливіших верств населення. Приклади соціального захисту: рівність прав незалежно від соціального походження; забезпечення соціально-психологічної адаптації та активної життєдіяльності; доступ мережі навчальних закладів, закладів охорони здоров'я, соціального захисту, а також поза-шкільних навчальних закладів, діяльність яких спрямована на організацію дозвілля, відпочинку і оздоровлення дітей, зміцнення їх матеріально-технічної бази; соціальна допомога; безкоштовне медичне обслуговування; включення дітей у безкоштовні освітні програм; забезпечення житлом тощо.

Правовий захист, це комплекс юридичних дозволів, заборон, гарантій, які мають на меті захист прав та свобод дитини шляхом: а) їх дотримання суб'єктами правовідносин і б) застосування відповідальності за їх порушення. Він включає допомогу у відстоюванні своїх прав через судові органи, адвокатуру, прокуратуру, захист від незаконних дій держави, а також безоплатну юридичну допомогу. Приклади: захист прав у суді, надання адвокатських послуг, можливість звертатися до органів прокуратури та інших інститутів захисту прав.

Економічний захист включає заходи, спрямовані на забезпечення стабільного рівня грошового і матеріального забезпечення, захист трудових прав, економічну безпеку дитини, сім'ї і соціального середовища. Приклади: прийом дітей на роботу лише після попереднього медичного огляду за наявності письмового медичного висновку про відсутність протипоказань для участі у трудовій діяльності; встановлення державного контролю і нагляду додержанням трудових прав дитини; створення безпечних і здорових умов праці; заборона залучення дітей до участі у важких роботах і роботах з шкідливими або небезпечними умовами праці, а також на підземних роботах та до праці понад встановлений законодавством скорочений робочий час; економічні пільги тощо.

Фізичний захист це сукупність засобів, прийомів, методів, спрямованих на створення умов, що унеможливають завдання дітям фізичної шкоди у процесі їх життєдіяльності, а також загроз і посягань на таку шкоду. Це заходи,

спрямовані на захист життя, здоров'я та безпеки від зовнішніх та внутрішніх загроз, включаючи кримінальні дії, теракти, природні та техногенні катастрофи. Приклади: організація безпечного переміщення дітей в освітніх закладах, таких як дитячі садки та школи; обладнання шкіл та громадських місць системами оповіщення, сигналізації та кнопками екстреного виклику; присутність охоронців або відповідальних дорослих на дитячих майданчиках, у парках та місцях масового скупчення людей; навчання дітей правилам безпеки (наприклад, не спілкуватися з незнайомцями, знати телефонні номери екстреної допомоги тощо); навчання дітей основам першої допомоги та правилам поведінки при небезпеці (наприклад, під час пожежі або стихійного лиха); проведення інструктажу та освітніх програм для дітей щодо правил дорожнього руху тощо.

Інформаційний захист дітей – це комплекс заходів і стратегій, спрямованих на забезпечення безпеки дітей в інформаційному просторі, зокрема в Інтернеті, медіа та інших цифрових платформах. Мета цього захисту, по-перше, захистити дітей від шкідливої, неправдивої або небажаної інформації; по-друге, від небезпек, пов'язаних з використанням інформаційних технологій; по-третє, не тільки обмежити їх доступ до небезпечного контенту, але й навчити їх відповідальною і безпечно використовувати цифрові ресурси. Приклади: використання батьківського контролю для обмеження доступу до небажаних веб-сайтів, контенту та програм; встановлення фільтрів на пошукові системи для блокування шкідливого контенту, такого як порнографія, насильство чи шкідливе програмне забезпечення; навчання дітей правилам безпечної поведінки в Інтернеті, зокрема, уникати спілкування з незнайомими людьми та не ділитися особистою інформацією; навчання дітей, як захищати свої особисті дані в мережі, включаючи створення складних паролів і уникнення небезпечних додатків, які можуть збирати персональні дані; включення тем інформаційної безпеки в шкільні програми для підвищення обізнаності дітей і підлітків щодо загроз, пов'язаних із сучасними технологіями тощо.

Кожен із цих видів захисту має свою сферу застосування та спрямований на захист інтересів дітей у різних життєвих ситуаціях.

Зазначимо, що наведений перелік не вичерпним. Окрім згаданих, доречно привернути увагу до таких міжнародних документів, як Загальна декларація прав людини 1948 р.; Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р.; Європейська конвенція про здійснення прав дітей 1996 р.; Женевська декларація прав дитини 1924 р.; Конвенція про боротьбу з торгівлею жінками та дітьми 1921 р.; Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни 1949 р.; Конвенція про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей 1980 р.; Конвенція про юрисдикцію, право, що застосовується, визнання, виконання та співробітництво щодо батьківської відповідальності та заходів захисту дітей 1996 р. та інші. А також до внутрішньодержавних актів: "Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування" (Закон України від 13.01.2005 № 2342-IV); "Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю" (Закон України від 21.06.2001 № 2558-III); "Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей" (Закон України від 24.01.1995 № 20/95-ВР); "Про запобігання та протидію домашньому насильству" (Закон України від 07.12.2017 № 2229-VIII); "Про надання державної цільової підтримки деяким категоріям громадян для здобуття професійної (професійно-технічної), фахової передвищої та вищої освіти" (Постанова Кабінету Міністрів України від 23.11.2016 № 975); "Про затвердження Порядку надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів" (Постанова Кабінету Міністрів України від 05.04.217 № 268); "Деякі питання здійснення наставництва над дитиною" (Постанова Кабінету Міністрів України від 04.07.2017); "Про забезпечення соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах" (Постанова Кабінету Міністрів України від 01.06.2020 № 585); "Про схвалення Концепції Державної соціальної програми оздоровлення та відпочинку дітей на період до 2025 року" (Постанова Кабінету Міністрів України від 26.05.2021 № 524-р); "Про затвердження Державного стандарту соціального супроводу сімей, у яких виховуються діти-сироти і діти, позбавлені батьківського піклування" (Наказ Міністерства

соціальної політики України від 11.08.2017 № 1307); "Про затвердження Державного стандарту соціальної послуги догляду та виховання дітей в умовах, наближених до сімейних" (Наказ Міністерства соціальної політики України від 09.03.2021 № 115) та інші.

Вони суттєво вплинули і продовжують впливати на правові реалії українського суспільства. Це означає, що в українській державі збудована парадигма захисту прав дитини, основи якої (засади, принципи, стандарти, гарантії, запоруки, критерії) складають взаємопов'язані між собою кластери фундаментальних універсальних і спеціалізованих положень міжнародного і внутрішньодержавного рівнів. Їх системність і чинність в Україні забезпечується інтеграцією з Конституцією України і залежністю від конституційних норм. Сприйняті Конституцією України і екстрапольовані у чинне законодавство, вони набрали значення домінантних конституційних основ охорони дитинства

Безпосередньо зафіксовані в Основному Законі основи (засади, принципи, стандарти, гарантії, запоруки, критерії та інші положення Основного Закону України) утворили головний інструментарій, що визначає параметри регулюючого впливу на суспільні відносини незалежно від їх генези, правової природи, галузевої належності і суб'єктно-об'єктних особливостей.

У її нормах містяться прямі вимоги щодо охорони і захисту дитинства, забезпечення потреб малолітніх і неповнолітніх осіб. Безпосередньо йдеться про піклування про їх здоров'я, матеріальну підтримку, рівність перед законом, надання професійної правничої допомоги, рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності, обов'язок батьків утримувати дітей до їх повноліття.

Стаття 24. Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками. Рівність прав жінки і чоловіка забезпечується: наданням жінкам рівних з чоловіками можливостей у громадсько-політичній і культурній діяльності, у здобутті освіти і професійній підготовці, у праці та винагороді за

неї; спеціальними заходами щодо охорони праці і здоров'я жінок, встановленням пенсійних пілг; створенням умов, які дають жінкам можливість поєднувати працю з материнством; правовим захистом, матеріальною і моральною підтримкою материнства і дитинства, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пілг вагітним жінкам і матерям.

Стаття 43. Кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується. Держава створює умови для повного здійснення громадянами права на працю, гарантує рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності, реалізовує програми професійно-технічного навчання, підготовки і перепідготовки кадрів відповідно до суспільних потреб. Кожен має право на належні, безпечні і здорові умови праці, на заробітну плату, не нижчу від визначеної законом. Використання праці жінок і неповнолітніх на небезпечних для їхнього здоров'я роботах забороняється.

Стаття 51. Шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки і чоловіка. Кожен із подружжя має рівні права і обов'язки у шлюбі та сім'ї. Батьки зобов'язані утримувати дітей до їх повноліття. Повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків. Сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою.

Стаття 92. Виключно законами України визначаються: б) основи соціального захисту, форми і види пенсійного забезпечення; засади регулювання праці і зайнятості, шлюбу, сім'ї, охорони дитинства, материнства, батьківства; виховання, освіти, культури і охорони здоров'я; екологічної безпеки;

Стаття 131-2. Для надання професійної правничої допомоги в Україні діє адвокатура. Законом можуть бути визначені винятки щодо представництва в суді у трудових спорах, спорах щодо захисту соціальних прав, щодо виборів та референдумів, у малозначних спорах, а також стосовно представництва малолітніх чи неповнолітніх осіб та осіб, які визнані судом недієздатними чи дієздатність яких обмежена.

Особливі кластери конституційних основ охорони дитинства утворюють, по-перше, норми міжнародних актів згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України; по-друге,

норми актів внутрішнього законодавства, які ґрунтуються на Конституції України і міжнародних договорах, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Стаття 2 "Законодавство про охорону дитинства та його завдання" Закону України "Про охорону дитинства": Законодавство про охорону дитинства ґрунтується на Конституції України, Конвенції ООН про права дитини, міжнародних договорах, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, і складається з цього Закону, а також інших нормативно-правових актів, що регулюють суспільні відносини у цій сфері. Завданням законодавства про охорону дитинства є розширення соціально-правових гарантій дітей, забезпечення фізичного, інтелектуального, культурного розвитку молодого покоління, створення соціально-економічних і правових інститутів з метою захисту прав та законних інтересів дитини в Україні.

Міжнародні акти, що утворюють основи захисту прав дитини, можна поділити на універсальні і спеціалізовані.

Універсальні міжнародно-правові основи захисту прав людини, включаючи права дитини, містяться в Статуті ООН 1945, Загальної декларації прав людини 1948, Пактах 1966, Конвенції про права дитини 1989 та інших Основних актах.

Їхньому прийняттю передувала Женевська декларація прав дитини, яка була прийнята 26.11.1924 р. у рамках П'ятої Асамблеї Ліги Націй. Вона закріпила ряд основоположних початків, спрямованих на захист та покращення добробуту дітей, обмеження дитячої праці, а також на заборону дитячої проституції, рабства та торгівлі дітьми.

До універсальних міжнародно-правових принципів та норм захисту прав людини належать, ті з них, які закріплені в універсальних міжнародних договорах та звичаях установ Організації Об'єднаних Націй. Універсальні принципи та норми є загальноновизнаними, імперативними та діють щодо всіх держав, оскільки регулюють важливі та загальні суспільні відносини, включаючи права дитини.

Систематизація зазначених основ дозволила запропонувати їх класифікації, з огляду на рівень імплементації в українську нормативну систему. Так, висловлено бачення, що у їх

масиві детермінуються: а) міжнародно-правові договори універсального характеру про захист прав дітей та підлітків; б) міжнародно-правові договори Ради Європи про захист прав дітей та підлітків; в) міжнародно-правові акти рекомендаційного характеру про захист прав дітей та підлітків[8, с.40-61].

Спеціалізовані міжнародно-правові основи формулюються у низці актів, серед яких важливе місце займають: а) Декларація прав дитини 1959 року і б) згадана вище Конвенція про права дитини 1989 року.

Декларація прав дитини 1959 р. проголошена з метою забезпечити дітям щасливе дитинство та користування передбаченими нею правами і свободами для їхнього особистого блага та блага суспільства. У її тексті містяться десять принципів міжнародно-правового захисту прав дитини: 1) рівність та вся повнота прав дитини; 2) спеціальний захист прав дитини; 3) право на ім'я і громадянство; 4) право на соціальний захист; 5) забезпечення належних умов захисту та розвитку дітей з обмеженими можливостями; 6) повний і гармонійний розвиток дитини в любові й розумінні; 7) право на безоплатну й обов'язкову освіту; 8) пріоритетність захисту прав дитини; 9) захист від усіх форм недбайливого ставлення, жорстокості та експлуатації; 10) виховання дитини в дусі взаєморозуміння, терпимості, дружби між народами, миру і братерства.

За дослідженням Н. В. Коломоєць вони поставили першим конкретизованим і зверненням до громадськості програмним викладом фундаментальних основ охорони і захисту дитинства [9, с. 38].

Конвенція про права дитини була підписана у Нью-Йорку 20 листопада 1989 р., набрала чинності 2 вересня 1990 р., підписана Українською РСР 21.02.1990, ратифікована Постановою Верховної Ради Української РСР 27.02.1991 № 789-ХІІ, набрала чинності для України 27.09.1991 року.

Спираючись на принципи Декларації прав дитини 1959 року, Конвенція у своїх нормах консолідувала систему домінуючих вимог (основ, засад, принципів, стандартів, гарантій, заборук, критеріїв) за якими детермінується стан захищеності дитинства.

Її основна ідея полягає в тому, що всі діти визнаються повноправними членами суспіль-

ства. Вони мають рівні права, незалежно від походження, статі, національності чи соціального статусу. Конвенція визнає, що діти заслуговують на особливий захист та турботу, зокрема через свої вразливість і залежність від дорослих. Вона гарантує дітям не лише загальні права людини, а й специфічні права, які відповідають їхнім потребам: право на розвиток, освіту, медичну допомогу, захист від експлуатації, право на сімейне середовище та участь у суспільному житті. Вона підкреслює, що дитинство є важливим етапом життя, а забезпечення благополуччя дітей є обов'язком як держави, так і міжнародної спільноти.

Конвенція, насамперед, встановила зміст базової категорії "дитина". За її першою статтею дитиною є кожна людська істота до досягнення 18-річного віку, якщо за законом, застосованим до даної особи, вона не досягає повноліття раніше.

Конвенція закріпила право на життя та ім'я, на набуття громадянства, збереження індивідуальності, на контакти з обома батьками, а також інші права та свободи. Вона вперше встановила відповідальність держав за її реалізацію на підставі контролю за її виконанням. Держави-учасниці Конвенції зобов'язалися поважати та забезпечувати всі права дитини без дискримінації.

Стаття 28 передбачає право на особливий захист та допомогу, що надаються державою для дитини, яка тимчасово або постійно позбавлена свого сімейного оточення або яка у її власних найкращих інтересах не може залишатися в такому оточенні. Зокрема, держави-учасниці відповідно до своїх національних законів забезпечують заміну догляду за такою дитиною, що може включати передачу на виховання, усиновлення, поміщення до спеціалізованих установ тощо. При цьому, від правомочних суб'єктів зажадається необхідність належним чином враховувати бажаність наступності у вихованні дитини, її етнічне походження, релігійну та культурну приналежність, рідну мову.

Таким чином, Конвенція про права дитини 1989 року, проголошує дитину повноцінною та повноправною особистістю, самостійним суб'єктом права. У розвиток цього концепту вона встановлює, що найкраще забезпечення інтересів дитини є першочерговим завданням

для державних і приватних установ, які займаються питаннями соціального забезпечення, для судів, адміністративних і законодавчих органів. Наведене свідчить, що норми Конвенції створюють правові підстави для визнання та реалізації прав дітей в Україні та інших країнах світу.

Слід погодитися з думкою, що Конвенція про права дитини є основним міжнародним актом у сфері захисту дітей, а введення в дію її норм (1990) стало кульмінацією майже 70-літньої боротьби за те, щоб міжнародне співтовариство визнало особливі потреби й уразливість дітей [10, с.4].

Серед актів **внутрішнього законодавства** важлива роль щодо формування основ охорони дитинства належить Закону України "Про охорону дитинства" від 26.04.2001р.

Закон визначає охорону дитинства в Україні як стратегічний загальнонаціональний пріоритет, що має важливе значення для забезпечення національної безпеки України, ефективності внутрішньої політики держави, і з метою забезпечення реалізації прав дитини на життя, охорону здоров'я, освіти, соціальний захист, всебічний розвиток та виховання в сімейному оточенні встановлює основні засади державної політики у цій сфері, що ґрунтуються на забезпеченні найкращих інтересів дитини.

Відповідно до закону, особа вважається дитиною до досягнення 18 річного віку (повноліття), а дитинством – період розвитку людини до досягнення повноліття. У цей період держава і суспільство зобов'язуються забезпечувати найкращі інтереси дитини. Під такими інтересами законодавець розуміє дії та рішення, що спрямовані на задоволення індивідуальних потреб дитини відповідно до її віку, статі, стану здоров'я, особливостей розвитку, життєвого досвіду, родинної, культурної та етнічної належності та враховують думку дитини, якщо вона досягла такого віку і рівня розвитку, що може її висловити.

Ці основні положення конкретизуються у регламентації системи заходів щодо охорони дитинства (ст. 4) і організації охорони дитинства (ст. 5).

Система заходів включає у себе визначення основних правових, економічних, організаційних, культурних та соціальних засад щодо охоро-

ни дитинства, удосконалення законодавства про правовий і соціальний захист дітей, приведення його у відповідність з міжнародними правовими нормами у цій сфері; забезпечення належних умов для гарантування безпеки, охорони здоров'я, навчання, виховання, фізичного, психічного, соціального, духовного та інтелектуального розвитку дітей, їх соціально-психологічної адаптації та активної життєдіяльності, зростання в сімейному оточенні в атмосфері миру, гідності, взаємоповаги, свободи та рівності. Окреме місце у цій системі займають заходи відповідальності юридичних і фізичних осіб (посадових осіб і громадян) за порушення прав і законних інтересів дитини, заподіяння їй шкоди.

В організації охорони дитинства провідне місце відведено Верховній Раді України і кабінету Міністрів України. Саме Верховна Рада України визначає основні засади охорони дитинства та державну політику у цій сфері шляхом затвердження відповідних загальнодержавних програм.

Проведення державної політики щодо охорони дитинства, розробку і здійснення цільових загальнодержавних програм соціального захисту та поліпшення становища дітей, підтримки сімей з дітьми, координацію діяльності центральних та місцевих органів виконавчої влади у цій сфері забезпечує Кабінет Міністрів України. Він щорічно звітує Верховній Раді України про стан демографічної ситуації в Україні, становище дітей та тенденції його змін у ході впроваджених соціально-економічних перетворень.

Відповідні компетенції мають місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування. Долучаються до сфери охорони дитинства і суб'єкти громадянського суспільства, які не мають владних повноважень. Держава, у свою чергу, сприяє їм у діяльності, спрямованій на поліпшення становища дітей, охорону їх прав та інтересів.

У порядку, встановленому законодавством, трудові колективи, благодійні та інші громадські організації, фізичні особи можуть брати участь у забезпеченні реалізації заходів з охорони дитинства, поліпшення становища дітей, створення розвиненої системи сімейних форм виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, та патронату над

дітьми, які перебувають у складних життєвих обставинах, розвитку послуг з підтримки батьків або осіб, які їх замінюють, заходів, спрямованих на забезпечення відповідних умов для виховання, освіти, всебічного гармонійного культурного і фізичного розвитку дитини. Держава сприяє трудовим колективам, громадським та благодійним організаціям, іншим об'єднанням громадян та фізичним особам у їх діяльності, спрямованій на поліпшення становища дітей, охорону їх прав та інтересів, заохочує розвиток усіх форм благодійності, патронату і спонсорства щодо дітей шляхом надання податкових, інвестиційних, митних, кредитних та тарифних пільг у порядку, встановленому законами України.

Провідне місце в системі основ охорони прав дитинства займають саме права дітей. Найбільш актуальні з них законодавець закріплює у нормах позитивного права. Це, насамперед, право на життя та охорону здоров'я; право на ім'я та громадянство; право на достатній життєвий рівень; право дитини на вільне висловлення думки та отримання інформації; право на захист від усіх форм насильства; право на проживання в сім'ї разом з батьками або в сім'ї одного з них та на піклування батьків; право дитини на контакт з батьками, іншими членами сім'ї та родичами, які проживають у різних державах; право дитини на майно; право дитини на житло; право на освіту; право на залучення до національної та світової культури; право на зайняття підприємницькою діяльністю; право на об'єднання в дитячі та молодіжні організації; право на працю, відповідно до чинного законодавства.

Порядок застосування праці дітей визначається законодавством України про працю. Вік, з якого допускається прийняття дитини на роботу, становить 16 років. Діти, які досягли 15-річного віку, можуть прийматися на роботу, що не завдає шкоди їх здоров'ю і навчанню, за згодою одного з батьків або особи, яка замінює батьків. Для дітей, молодших 16 років, тривалість робочого часу обмежується відповідно до потреб їх розвитку та професійної підготовки. Час, витрачений дитиною за згодою власника або уповноваженого ним органу на професійну підготовку в межах встановленого законодавством робочого часу, зараховується як робочий

час. Забороняється залучення дітей до найгірших форм дитячої праці, участі у важких роботах і роботах з шкідливими або небезпечними умовами праці, а також на підземних роботах та до праці понад встановлений законодавством скорочений робочий час. До найгірших форм дитячої праці належать: усі форми рабства або практика, подібна до рабства, зокрема, продаж дітей та торгівля ними, боргова залежність, а також примусова чи обов'язкова праця, включаючи примусове чи обов'язкове вербування дітей для використання їх у збройних конфліктах; використання, вербування або пропонування дитини для зайняття проституцією, виробництва порнографічної продукції чи порнографічних вистав; використання, вербування або пропонування дитини для незаконної діяльності; робота, яка за своїм характером чи умовами, в яких вона виконується, може завдати шкоди фізичному або психічному здоров'ю дитини. Діти приймаються на роботу лише після попереднього медичного огляду за наявності письмового медичного висновку про відсутність протипоказань для участі у трудовій діяльності та в подальшому до досягнення 21 року щорічно підлягають обов'язковим профілактичним медичним оглядам. Участь у трудовій діяльності дітей з інвалідністю та дітей з вадами фізичного та розумового розвитку забезпечується шляхом створення відповідної мережі робочих місць. З метою захисту своїх трудових прав діти, які працюють, можуть створювати професійні спілки або вступати до існуючих професійних спілок у порядку, встановленому законодавством України. Державний контроль і нагляд за додержанням трудових прав дитини забезпечується в порядку, встановленому законодавством України.

Опорним конструктом системи і структури основ охорони прав дитинства є принципи охорони дитинства.

Дослідженню принципів, пов'язаних зі сферою адміністративно-правової реальності, присвячена велика кількість наукових публікацій. Це, наприклад, роботи К. В. Бережної "Принципи організації та функціонування інститутів влади в Європейському Союзі та Україні" (2017); М. А. Бояринцевої "Принципи діяльності адміністративного суду в Україні в аспекті імплементації Європейських стан-

дартів судочинства" (2019); Т. О. Коломоець і П. О. Баранчика "Принципи адміністративного права" (2012); Г. З. Остапенко "Принцип правової визначеності: теоретико-прикладні засади" (2023); А. А. Пухтецької "Принципи адміністративного права: питання теорії та практики" (2021); А. А. Шарої "Теорія принципів адміністративно-процедурного права" (2019) та інших.

У кожній з них висловлені цікаві бачення щодо їх розуміння, правової природи, взаємозалежностей всередині всієї сукупності принципів та кореляцій з іншими правовими засобами, особливостей впливу на формування та реалізацію норм і правовідносин тощо. Цілком зрозуміло, що в рамках окремої наукової статті ми не в змозі проаналізувати всі аспекти проблематики правових принципів, тому низку узагальнених суджень будемо використовувати як відправні методологічні положення, не вступаючи в предметну дискусію.

Без ризиків великої помилки можна зазначити, що існуючі в адміністративному праві судження про принципи можна звести, як мінімум, до двох концептуальних підходів.

Відповідно до першого, принципи виконують функції засобів чи засад правового регулювання суспільних відносин. Правові засади розуміються як категорії правосвідомості, тобто елементи правової науки, що відбивають вихідні ідеї, характеризуються універсальністю, загальною значущістю, вищою імперативністю.

Відповідно до другого, принципи це закономірності, які пізнані наукою і відповідають потребам розвитку людини і суспільства. Розмисли щодо цієї конструкції розвиваються таким чином. Закономірності можуть бути пізнаними і непізнаними. Пізнані поділяються на дві групи: а) ті, що відповідають потребам людини і суспільства (позитивні), і б) ті, що не відповідають або суперечать таким потребам (негативні). Наприклад, закономірності існування корупції. Обидві групи пізнаних закономірностей використовуються (враховуються) державою в інтересах суспільного розвитку, створення умов для економічного прогресу, укріплення законності і верховенства права.

Враховання позитивних закономірностей здійснюється вживанням заходів стимулюван-

ня, посилення і безперешкодної реалізації їх впливу на суспільні відносини. Врахування негативних закономірностей полягає в обмеженні і мінімізації їх впливу. Побудовуванні ідеологічних, економічних, політичних, адміністративних та інших перепон і бар'єрів щодо їх впливу на суспільні відносини. Чим більш дійовими є заходи щодо посилення впливу перших і обмеження дії других закономірностей, тим ефективніше функціонують інститути адміністративного права, тим швидше і краще розв'язуються назрілі питання і досягаються поставлені цілі.

Принципи охорони дитинства, як безпосередній предмет дослідження, отримали наукове осмислення у працях "Спеціальні принципи правової політики щодо неповнолітніх" (Н. Ортинська), "Регулювання прав дитини за законодавством ЄС: передумови та основні принципи" (І. Ревуцька, І. Хохлова), "Генезис принципу забезпечення найкращих інтересів дитини в міжнародному праві" (Т. Томляк), "Впровадження керівних принципів комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей, в Україні" (О. Юшкевич), "Верховенство права як універсальний принцип забезпечення прав людини" (В. Сенько), "Принципи адміністративно-правового забезпечення реалізації дитиною права на безпечні умови життя" (М. Максимова) та інших.

Закон України від 26.04.2001р. "Про охорону дитинства" містить спеціальну статтю (ст. 3), яка встановлює принципи охорони дитинства. Відповідно до неї, по-перше, всі діти на території України, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного, етнічного або соціального походження, майнового стану, стану здоров'я та народження дітей і їх батьків (чи осіб, які їх замінюють) або будь-яких інших обставин, мають рівні права і свободи, визначені законом та іншими нормативно-правовими актами; по-друге, держава гарантує всім дітям рівний доступ до безоплатної правничої допомоги, необхідної для забезпечення захисту їхніх прав, на підставах та в порядку, встановлених Законом України "Про безоплатну правничу допомогу"; по-третє, разі якщо вік особи не встановлено, але є підстави вважати, що особа є дитиною, до встановлення віку

такої особи їй надається захист, передбачений для дитини згідно з актами законодавства.

Привертає увагу те, що законодавець: а) не пішов шляхом конкретизації принципів і фіксації їх переліку і б) назвав статтю "основні принципи охорони дитинства". З такого підходу випливає розуміння, що система принципів не є раз і назавжди встановленою даністю. Вона рухома і взаємодіє з іншими складовими основ за правилами акомодатії, чим забезпечує свою вітальність у різних умовах мінливої реальності.

Спираючись на зазначені судження, пропонуємо систематизацію основ охорони дитинства на конституційні; домінантні; основоположні; науково-дослідницькі (що відбивають методологічні, гносеологічні, епістемологічні, онтологічні властивості їх системи); організаційно-управлінські; функціональні; спеціалізовані; цільові; процесуально-процедурні (діяльності, функціонування, взаємодії, координації, комунікації тощо); матеріально-правові (статутні, режимні, відповідальності); антропологічні (людиноцентриські); системно орієнтовані; соціально орієнтовані; державно орієнтовані; інтернаціонально орієнтовані тощо.

З огляду на викладене, дослідження основ охорони дитинства є актуальним і має практичне значення. Процес встановлення і легалізації основ, а також визначення ефективних форм їх юридичного вираження в нормативному матеріалі, фактично є процесом створення механізмів і систем для вдосконалення правового регулювання суспільних відносин, які виникають,

функціонують і змінюються у сфері охорони дитинства.

Висновки

1. За межами Конституції України на національному правовому просторі не існує правових реалій щодо охорони прав дітей.

2. Конституція України зафіксувала у своїх положеннях фундаментальні інструменти і параметри регулюючого впливу на сферу дитинства, які утворюють основи захисту його прав.

3. Основи є феноменом, який системно поєднують у своїй архітектоніці засади, принципи, стандарти, гарантії, запоруки і критерії охорони дітей, генерують правові реалії їх безпечного і суверенного прогресу.

4. Основи охорони прав дитинства, які сприйняті правовою системою України, мають або винятково конституційну природу, або ж поєднують у собі як конституційну, так і міжнародно-правову природу (мають дуальну правову природу).

5. Основи охорони прав дитинства систематизуються на конституційні; домінантні; основоположні; науково-дослідницькі (що відбивають методологічні, гносеологічні, епістемологічні, онтологічні властивості їх системи); організаційно-управлінські; функціональні; спеціалізовані; цільові; процесуально-процедурні (діяльності, функціонування, взаємодії, координації, комунікації тощо); матеріально-правові (статутні, режимні, відповідальності); антропологічні (людиноцентриські); системно орієнтовані; соціально орієнтовані; державно орієнтовані; інтернаціонально орієнтовані тощо.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція України : Прийнята Верховною Радою України 28 червня 1996р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Сімейний кодекс України. Київ : Парлам. вид-во, 2024. 112 с.
3. Цивільний кодекс України. Київ : Парлам. вид-во, 2024. 456 с.
4. Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001р., № 2402-III. *Відомості Верховної Ради України*, 2001, № 30, ст. 142. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2402-14>
5. Кодекс України про адміністративні правопорушення. Київ : Парлам. вид-во, 2024. 320 с.
6. Кримінальний кодекс України. Київ : Парлам. вид-во, 2024. 368 с.
7. Конвенція про права дитини. Вчинена в м. Нью-Йорку 20.11.1989. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021/card6#Public
8. Стешенко В. М. Правовий захист прав дітей та підлітків і безпечний інформаційний простір : навчальний посібник. Харків : "Право", 2019, 392 с. С. 40–61.
9. Коломоєць Н. В. Адміністративно-правовий захист прав дитини в Україні : монографія. Харків : Панов, 2019. 352 с. С. 38.
10. Права дитини та механізм їх захисту. Об'єднана асоціація студентів-юристів Закарпаття. Ужгород, 2009. 46 с. С. 4.

Махиня Д. В.,
аспірант кафедри права
Європейського університету

ПРАВА ТА ОБОВ'ЯЗКИ ПЛАТНИКІВ ПОДАТКІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

RIGHTS AND OBLIGATIONS OF TAXPAYERS UNDER THE CONDITIONS OF MARTIAL LAW

Права та обов'язки платників податків в умовах воєнного стану набувають особливого значення. Це пов'язано з необхідністю забезпечення стабільного державного фінансування для підтримки економіки, здійснення соціальних виплат та забезпечення військових потреб. Платники податків зобов'язані своєчасно та в повному обсязі сплачувати податки, дотримуватися податкового законодавства та подавати необхідну звітність. Водночас платники податків мають право отримувати інформацію про зміни в податковій системі, користуватися податковими пільгами та захищати свої інтереси у разі виникнення спору з податковими органами. У період воєнного стану можуть бути запроваджені додаткові податкові заходи, які потребують особливої уваги платника податків з метою уникнення штрафних санкцій та забезпечення виконання зобов'язань. Податкові правовідносини складаються з обов'язків обох сторін — і зобов'язаної (представлена переважно платниками податків і зборів, податковими агентами тощо), і владної (держави і територіальні громади як отримувачі коштів від сплати податків і зборів, органи, що уповноважені ними на контроль за виконанням своїх обов'язків платника). Наслідком податкового конфлікту є виникнення і вирішення податкового спору, в умовах якого інтереси публічного суб'єкта та платника податку здебільшого не збігаються.

Правовий статус платника податку включає облікові, реєстраційні обов'язки. Але вони виражають зміст лише одного з елементів податкового обов'язку. Щоб платник цей обов'язок належним чином реалізовував, необхідне таке ж належне дотримання прав і обов'язків державним органом.

Податкове законодавство потребує внесення змін на законодавчому рівні з метою спрощення процедур застосування заходів контролю та строків як для платників податків, так і для контролюючих органів. Пропозиції стосуються податкового контролю за трансфертним ціноутворенням, податкового контролю за нерезидентами (представництвами нерезидентів), валютного контролю за дотриманням умов імпорту та експорту товарів, реструктуризації строків погашення податкового боргу та відповідей платників податків на адміністративні запити з питань оподаткування юридичних осіб та інших нерезидентів, які провадять господарську діяльність. Що стосується зміни строків, то пропонується реорганізувати окремі види податкових перевірок.

Ключові слова: воєнний стан, додаткові заходи, обов'язки, права, податки, платники.

The rights and duties of taxpayers in the conditions of martial law acquire special importance. This is due to the need to ensure stable state funding to support the economy, make social payments and ensure military needs. Taxpayers are obliged to pay taxes in full and on time, comply with tax legislation and submit the necessary reports. At the same time, taxpayers have the right to receive information about changes in the tax system, use tax benefits and protect their interests in the event of a dispute with tax authorities. During the period of martial law, additional tax measures may be introduced that require special attention of the taxpayer in order to avoid fines and ensure the fulfillment of obligations. Tax legal relations consist of the responsibilities of both parties – both the obliged (represented mainly by tax and fee payers, tax agents, etc.) and the authoritative (the state and territorial communities as recipients of funds from the payment of taxes and fees, bodies authorized by them to control by fulfilling his obligations as a payer). The consequence of a tax conflict is the emergence and resolution of a tax dispute, in which the interests of the public entity and the taxpayer mostly do not coincide.

The legal status of a tax payer includes accounting and registration duties. But they express the content of only one of the elements of tax liability. In order for the payer to properly implement this obligation, the same proper observance of rights and obligations by the state body is necessary.

Tax legislation needs to be amended at the legislative level in order to simplify procedures for applying control measures and deadlines for both taxpayers and control bodies. The proposals concern tax control over transfer pricing, tax control over non-residents (representative offices of non-residents), currency control over compliance with the terms of import and export of goods, restructuring of tax debt repayment terms, and taxpayers' responses to administrative inquiries on the taxation of legal entities and other non-residents who conduct economic activity. As for changing the terms, it is proposed to reorganize certain types of tax audits.

Key words: additional measures, martial law, obligations, payers, rights, taxes.

В умовах воєнного стану державна податкова система має особливе значення для забезпечення фіскальної стабільності та підтримки життєдіяльності суспільства. Податки є основним джерелом надходжень до державного бюджету, за рахунок якого фінансуються потреби оборони, соціальне планування та інші державні зобов'язання. Тому права та обов'язки платників податків стають важливим фактором, що визначає ефективність податкової системи в умовах кризи.

Важливість дослідження прав та обов'язків платників податків в умовах воєнного стану зумовлена необхідністю адаптації податкового законодавства до змін, спричинених кризовою ситуацією.

Нові обов'язки, покладені на платників податків в умовах воєнного стану, вимагають більшої гнучкості та адаптивності податкової системи. Водночас зростає потреба у захисті прав платників податків та забезпеченні прозорості й ефективності податкових процедур. Повне розуміння та чітке регулювання прав та обов'язків платників податків є важливим фактором підтримки економічної стабільності, соціальної справедливості та загального добробуту суспільства в умовах воєнного стану.

У зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України в країні було введено воєнний стан, який вплинув на всі сфери діяльності фізичних та юридичних осіб, починаючи від виконання цивільно-правових зобов'язань і закінчуючи веденням бізнесу, та унеможливив своєчасне та повне виконання платниками податків своїх податкових зобов'язань.

У цей період було прийнято низку нормативно-правових актів у податковій сфері, які передбачали суттєві зміни в контексті захисту прав та інтересів платників податків, зокрема, пом'якшення вимог до податкової звітності, запровадження заходів щодо зупинення перевірок контролюючими органами, звільнення платників податків від фінансової відповідальності у разі порушення податкових зобов'язань та зупинення граничних строків сплати податків.

Важливі публікації з цієї теми останнім часом були зроблені такими науковцями, як: А. Боксгорн, В. Борисенко, О. Маричева, О. Фоміна, Б. Трохимець та інших. Проте, зміни в податковому законодавстві, які відбулися

під час введення в Україні воєнного стану, обумовлюють доцільність подальших досліджень цієї проблематики.

В умовах воєнного стану правове регулювання податкових відносин в Україні набуває особливого значення для забезпечення фінансової стабільності держави та підтримки економіки. У таких обставинах права та обов'язки платників податків повинні бути чітко визначені та дотримані для запобігання фінансовим кризам та забезпечення необхідних надходжень до державного бюджету.

Умови воєнного стану в Україні вносять значні корективи в права та обов'язки платників податків. Права платників податків у цей період регулюються спеціальними законами та положеннями, які спрямовані на підтримку економічної стабільності та забезпечення справедливості.

1. Оскарження податкових повідомлень-рішень та інших рішень адміністративних органів, які визначають грошові зобов'язання платників податків з причин, не пов'язаних з порушенням податкового законодавства, прийнятих у період дії воєнного стану, зупиняється. Перебіг строків подання та розгляду таких скарг починається з дня, наступного за днем закінчення або скасування воєнного стану в Україні, введеного Указом Президента України № 64 «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 року.

2. Тимчасово, до закінчення або скасування воєнного стану на території України, справляння податків і зборів здійснюється з урахуванням особливостей, передбачених п.п. 10 п. 69 розділу XX Податкового кодексу України («ПКУ»).

3. Закон України № 3303-IX («Закон № 3303»), який набрав чинності 03.09.2023, передбачає, що якщо платник податків не зміг своєчасно виконати свої податкові зобов'язання, він зобов'язаний виконати ці зобов'язання протягом шести місяців з дня закінчення або скасування воєнного стану в Україні та звільняється від виконання податкових зобов'язань, визначених ПКУ. Зміни набирають чинності з 1 серпня 2023 року.

4. Щодо філій, складів товарів, представництв, відокремлених або інших структурних підрозділів, які своєчасно виконують свої

податкові зобов'язання до закінчення або скасування воєнного стану в Україні, такі платники податків звільняються від відповідальності, передбаченої податковим законодавством.

5. Платники податків, які спроможні своєчасно виконувати свої податкові зобов'язання, звільняються від відповідальності за затримку виконання цих зобов'язань у таких аспектах: реєстрація в ЄРПН податкових накладних та розрахунків коригування, складених таким платником податку у період з 1 лютого 2022 року по 31 травня 2022 року; реєстрація в ЄРПН зведених ПН, складених за операціями, передбаченими пунктами 198.5 та 199.1 ПКУ, та/або РК до таких зведених ПН; реєстрація платниками акцизного податку акцизних накладних/розрахунків коригування в ЄРАН з останньою датою реєстрації 24 лютого 2022 року до кінця місяця, в якому набере чинності Закон № 3303 (тобто до кінця вересня 2023 року), або за умови її реєстрації протягом 30 календарних днів з дня набрання чинності Законом № 3303; електронні документи, що містять дані про фактичні залишки пального та обіг пального або спирту етилового за весь період з 24 лютого 2022 року до кінця місяця, в якому набрав чинності Закон № 3303, у порядку, встановленому статтею 230 ПКУ, або станом на перший та останній день періоду, зазначеного в цьому пункті, електронні документи, що відображають залишки та обіг пального та/або спирту етилового за зазначений період.

6. Зазначені документи, включаючи ті, що передбачені пунктом 46, подаються протягом 30 календарних днів з дня подання звіту: 2 (звітність за річний звітний (податковий) період), I квартал 2022 року (звітність за квартальний звітний (податковий) період) та лютий – травень 2022 року (звітність за місячний звітний (податковий) період) за умови їх подання до контролюючого органу до 20 липня 2022 року; податки та збори, що сплачуються за 2021 рік (річний звітний (податковий) період), I квартал 2022 року (квартальний звітний (податковий) період) та січень-травень 2022 року (місячний звітний (податковий) період); строки сплати грошових зобов'язань, встановлених адміністративним органом, які підлягають сплаті у період з 24 лютого до 1 червня 2022 року.

Права платників податків в умовах воєнного стану включають кілька важливих аспектів.

По-перше, платники податків мають право на доступ до інформації. Це означає, що вони повинні своєчасно отримувати інформацію про зміни в податковому законодавстві, нові податкові ставки, процедури сплати податків та подання звітності. Така інформація дозволяє платникам своєчасно адаптувати свою діяльність до нових умов. По-друге, платники податків мають право на податкові пільги та відстрочки. В умовах воєнного стану держава може надавати такі пільги або відстрочки для підтримки окремих галузей економіки або підприємств, що зазнали збитків через воєнні дії. По-третє, платники податків мають право на захист своїх інтересів. Вони можуть оскаржувати рішення податкових органів у разі, якщо вважають, що їхні права були порушені. Це може здійснюватися через адміністративний або судовий порядок. По-четверте, платники податків мають право на повернення надмірно сплачених податків. У разі переоплати податків вони мають право на повернення надмірно сплачених сум або нарахування їх у рахунок майбутніх платежів [1].

Обов'язки платників податків в умовах воєнного стану також мають велике значення. Перш за все, платники податків зобов'язані своєчасно та в повному обсязі сплачувати встановлені податки та збори. Це забезпечує необхідні надходження до державного бюджету, що є особливо важливим в умовах воєнного стану. По-друге, платники податків повинні своєчасно подавати податкові декларації та іншу звітність відповідно до вимог законодавства. Це дозволяє державі контролювати правильність нарахування та сплати податків. По-третє, платники податків повинні вести бухгалтерський облік та зберігати відповідні документи протягом встановленого терміну. Це необхідно для перевірки правильності нарахування та сплати податків. По-четверте, у разі надходження запитів від податкових органів платники податків зобов'язані надавати необхідну інформацію та документи у встановлені терміни [2].

Отже, у контексті воєнного стану права та обов'язки платників податків в Україні набувають особливого значення. Строге дотримання податкового законодавства забезпечує стабільність державного бюджету, підтримку економіки та соціальну справедливість в умовах зростаючої нестабільності [3].

Деякі законодавці не врахували положення Закону України від 3 березня 2022 року «Про захист інтересів осіб, які зобов'язані подавати фінансову та іншу звітність в умовах воєнного або надзвичайного стану» при визначенні специфіки подання податкової звітності в умовах воєнного стану [12]. Закон встановлює деякі особливості подання фінансової та іншої звітності та юридичну відповідальність за її неподання.

Фізичні особи, фізичні особи-підприємці та юридичні особи (за винятком тих, яким законом надано бюджетні повноваження) зобов'язані подавати бухгалтерську, фінансову, облікову та аудиторську звітність та інші документи відповідно до законодавства у письмовій та/або електронній формі протягом трьох місяців з дня закінчення або скасування воєнного чи надзвичайного стану, за весь період, протягом якого звітність не подавалася або не виконувалася обов'язок щодо подання документів.

Важливо зазначити, що ці положення не стосуються податкових питань. Порядок подання податкової звітності визначається виключно відповідно до положень глави 2 «Податкова звітність» Податкового кодексу України з урахуванням особливостей, передбачених розділом XX ПКУ, до закінчення або скасування воєнного стану в Україні [10].

Серед багатьох змін, запроваджених щодо окремих податків, варто виділити такі:

- 1) визначення строків подання податкових декларацій та сплати окремих податків;
- 2) встановлення граничних строків подання податкових декларацій та сплати окремих податків;
- 3) визначення кінцевих строків подання податкових декларацій та сплати окремих податків;
- 4) визначення крайніх строків подання податкових декларацій та сплати окремих податків [6].

Таким чином, платники податків не завжди можуть своєчасно виконати свої податкові зобов'язання щодо дотримання крайніх строків сплати податків і зборів, подання звітності та/або документів (повідомлень), реєстрації податкових чи акцизних накладних, розрахунків коригування, подання електронних документів. Однак законодавець не надав чіткого визначення поняття «відсутність можливості виконати податкові зобов'язання»: лише в липні 2022 року Міністерство фінансів України

видало Наказ № 225 («Порядок № 225»), який затвердив процедуру перевірки можливості платника податків виконати вищезазначені податкові зобов'язання [10].

Порядок № 225 застосовується до платників податків, які володіють майном, що підлягає оподаткуванню, включаючи фізичних осіб, самозайнятих осіб, юридичних осіб (резидентів і нерезидентів України) та їх відокремлені підрозділи, розташовані в Україні, які отримують (передають) об'єкти оподаткування або здійснюють діяльність (операції), що підлягають оподаткуванню, і зобов'язані сплачувати податки та збори, подавати звітність та виконувати інші обов'язки, передбачені ПКУ [10].

Звільнення від виконання податкових зобов'язань надається платникам податків, які повинні сплачувати податки і збори, подавати звітність та виконувати інші обов'язки, передбачені Податковим кодексом. Підстави та умови звільнення від податкових зобов'язань залежать від типу платника податків [4]. Наприклад, для юридичних осіб такими підставами є:

1) втрата (знищення або пошкодження) важливих документів, комп'ютерів чи іншого обладнання через воєнні дії, терористичні акти або диверсії внаслідок військової агресії Російської Федерації;

2) диверсії внаслідок воєнних дій, терористичних актів або військової агресії Російської Федерації;

3) використання або вивезення документів, комп'ютерів чи іншого обладнання, що становить небезпеку для життя чи здоров'я посадових осіб платника податків або заборони та/або обмеження;

4) складання та реєстрація акцизної накладної та/або подання електронних документів, які містять дані про фактичні залишки пального та обіг пального або спирту етилового, та/або заявки з реалізації пального або спирту етилового транспортним засобом, що не має акцизного складу пересувного, тощо, та можливість їх знищення в майбутньому (виключно для виконання обов'язків, передбачених цим розділом) тощо [9].

Причинами, через які фізичні особи, включаючи самозайнятих осіб, не можуть виконати свої податкові зобов'язання, є:

1) проживання за місцем, де виникає податкове зобов'язання платника податків, яке знаходиться на території, де ведуться військові дії

або яке заблоковане чи тимчасово окуповане військами Російської Федерації;

2) виконання обов'язків військової служби;

3) госпіталізація та лікування у медичних закладах (включаючи закордонні) через поранення, контузію, травму, каліцтво або після важких поранень, згідно з висновками листка непрацездатності або військово-лікарської комісії;

4) призов на військову службу під час мобілізації, перебування у складі Збройних Сил України, Національної гвардії України, Служби безпеки України, Служби зовнішньої розвідки України тощо;

5) робота в правоохоронному органі, військова служба або робота [11].

Очевидно, що цей перелік не є вичерпним, оскільки можуть виникати інші форс-мажорні обставини, які адміністративні органи повинні враховувати під час документального оформлення [3].

Це означає, що:

а) платники податків зобов'язані зареєструвати свої податкові накладні та розрахунки коригування у Єдиному реєстрі податкових накладних у період з 1 лютого 2022 року по 31 травня 2022 року, але не пізніше 15 липня 2022 року;

б) платники податків повинні реєструвати свої рахунки-фактури та розрахунки коригування у Єдиному реєстрі дебіторської заборгованості;

в) платники податків мають зареєструвати свої рахунки-фактури та розрахунки коригування в Єдиному реєстрі вимог з 1 лютого 2022 року до 31 травня 2022 року, але не пізніше 15 липня 2022 року [5].

Платники податків, які відновили платоспроможність, звільняються від відповідальності за несвоєчасну сплату податкових зобов'язань за умови виконання ними таких зобов'язань у період з 24 лютого 2022 року до дня відновлення платоспроможності, зокрема реєстрації податкових накладних та розрахунків коригування в Єдиному реєстрі, подання податкової звітності та сплати податків і зборів протягом місяця, наступного за звітним, протягом 60 календарних днів з 1 числа місяця, наступного за звітним [6].

У разі несвоєчасного виконання податкових зобов'язань платники єдиного податку третьої групи, які застосовують єдину ставку у розмірі 2%, звільняються від виконання податкових

зобов'язань. У разі прострочення виконання податкового зобов'язання платники єдиного податку третьої групи, які застосовують єдину ставку 2%, звільняються від виконання податкового зобов'язання [8].

Граничний термін для третьої групи платників – з 24 лютого 2022 року до дати переходу на застосування ставки 2% за умови виконання ними обов'язків щодо реєстрації податкових накладних, розрахунків коригування в зведеному реєстрі податкових накладних, подання звітності та сплати податку.

Відповідно до Закону України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні», неподання річної фінансової звітності та річної консолідованої фінансової звітності або неоприлюднення її разом з аудиторським висновком у зв'язку з порушенням строку подання річної фінансової звітності, що підлягає оприлюдненню разом з аудиторським висновком [14].

Платники податків, які спроможні своєчасно виконувати свої податкові зобов'язання, звільняються від відповідальності за затримку виконання цих зобов'язань у таких аспектах:

– реєстрація в ЄРПН податкових накладних та розрахунків коригування, складених таким платником податків у період з 1 лютого 2022 року по 31 травня 2022 року;

– реєстрація в ЄРПН зведених ПН, складених за операціями, передбаченими пунктами 198.5 та 199.1 ПКУ, та/або РК до таких зведених ПН;

– реєстрація платниками акцизного податку акцизних накладних/розрахунків коригування в ЄРАН з останньою датою реєстрації 24 лютого 2022 року до кінця місяця, в якому набере чинності Закон № 3303 (тобто до кінця вересня 2023 року), або за умови її реєстрації протягом 30 календарних днів з дня набрання чинності Законом № 3303;

– електронні документи, що містять дані про фактичні залишки пального та обіг пального або спирту етилового за весь період з 24 лютого 2022 року до кінця місяця, в якому набрав чинності Закон № 3303, у порядку, встановленому статтею 230 ПКУ, або станом на перший та останній день періоду, зазначеного в цьому пункті, електронні документи, що відображають залишки та обіг пального та/або спирту етилового за зазначений період [9].

Зазначені документи, включаючи ті, що передбачені пунктом 46, подаються протягом 30 календарних днів з дня подання звіту: 2 (звітність за річний звітний (податковий) період), I квартал 2022 року (звітність за квартальний звітний (податковий) період) та лютий – травень 2022 року (звітність за місячний звітний (податковий) період) за умови їх подання до контролюючого органу до 20 липня 2022 року;

– податки та збори, що сплачуються за 2021 рік (річний звітний (податковий) період), I квартал 2022 року (квартальний звітний (податковий) період) та січень-травень 2022 року (місячний звітний (податковий) період);

– строки сплати грошових зобов'язань, встановлених адміністративним органом, які підлягають сплаті у період з 24 лютого до 1 червня 2022 року [10].

У контексті сучасних глобальних викликів, що постали перед державами, зокрема воєнного стану, питання прав та обов'язків платників податків набуває особливої актуальності.

Воєнний стан вимагає від держави оперативної та ефективної мобілізації ресурсів для забезпечення національної безпеки, підтримки економіки та соціальної стабільності.

Відповідно, податкова система стає основним інструментом забезпечення фінансових потреб держави, що зумовлює необхідність чіткого регулювання прав та обов'язків платників податків.

Одним з ключових аспектів є збереження та захист прав платників податків. В умовах воєнного стану держава повинна забезпечити платникам податків доступ до актуальної інформації про податкові зміни та нововведення. Це включає своєчасне інформування про нові податкові пільги та винятки, що можуть бути введені для підтримки окремих категорій платників, а також про можливі зміни у термінах та процедурах сплати податків. Важливо, щоб права платників податків були захищені, а будь-які конфліктні ситуації вирішувалися справедливо та в межах закону.

Обов'язки платників податків в умовах воєнного стану також зазнають змін. Зокрема,

зростає значення своєчасної та повної сплати податків, оскільки державі необхідні стабільні надходження для фінансування оборонних та соціальних програм [7].

Платники податків повинні дотримуватися всіх вимог податкового законодавства, своєчасно подавати податкову звітність та виконувати інші встановлені зобов'язання. Особлива увага повинна приділятися забезпеченню дотримання податкової дисципліни, що сприятиме підтримці фінансової стабільності держави.

Водночас, воєнний стан створює додаткові виклики для платників податків. Зміни в економічній ситуації, такі як зниження доходів, порушення ланцюгів постачання та збільшення витрат, можуть ускладнити виконання податкових зобов'язань. У таких умовах держава повинна розробити ефективні механізми підтримки платників податків, включаючи введення тимчасових податкових пільг, відтермінування сплати податків та інші заходи, що полегшують податковий тягар.

Особливу увагу варто приділити удосконаленню податкового адміністрування. В умовах воєнного стану податкові органи повинні діяти максимально прозоро та ефективно, забезпечуючи справедливе та неупереджене виконання податкових норм. Важливо, щоб податкові органи не лише контролювали дотримання податкових вимог, але й надавали платникам податків необхідну підтримку та консультації.

На основі проведеного дослідження можна зробити висновок, що належне регулювання прав та обов'язків платників податків в умовах воєнного стану є ключовим елементом для підтримки економічної стабільності та соціальної справедливості.

Забезпечення ефективного функціонування податкової системи в кризових умовах вимагає збалансованого підходу, що враховує інтереси як держави, так і платників податків.

Лише за таких умов можна досягти стабільності та розвитку суспільства навіть у періоди найскладніших викликів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Fomina, O., Zadniprovsy, O., Korol, S. and Romashko, O. (2022). Professional judgement in accounting: contents and conditions of application. *Business: Theory and Practice*, VGTU Press. Latvia, 23(1), 26–38.
2. Frizell, J. (2022). War and Modern Taxation. In: *Global Taxation* (pp. 43–66). Oxford: Oxford University Press.

3. Guénette, J., Kenworthy, P. and Wheele, C. (2022). Implications of the War in Ukraine for the Global Economy. Washington : World Bank
4. Law of Ukraine No. 2115-IX “On protection of the interests of subjects submitting reports and other documents during martial law or a state of war”. (2022). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2115-20#Text>. (дата звернення: 15.07.2024).
5. Shahini, E., Skuraj, E., Sallaku, F. and Shahini, S. (2022). The Supply Shock in Organic Fertilizers for Agriculture Caused by the Effect of Russia-Ukraine War. *Scientific Horizons*, 25(2), 97-103. (дата звернення: 15.07.2024).
6. Боксгорн А. (2022) Адміністрування місцевих податків і зборів: питання теорії і практики : монографія. Одеса : Юридика. 226 с.
7. Індекс очікувань ділової активності підприємств у листопаді 2022 року. URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/biznespogirshiv-otsinki-dilovuyi-aktivnosti> (дата звернення: 15.07.2024).
8. Маричева О. «Покарати не можна. Помилувати» або де податкова «ставити кому» за невиконання податкових зобов'язань в умовах воєнного стану в Україні. URL:https://buh.ligazakon.net/analitics/215710_pokarati-ne-mozhna-pomiluvati-abo-de-podatkova-stavit-komu-za-nevikonannya-podatkovikh-zobovyazan-v-umovakh-vonnogo-stanu-v-ukran(дата звернення: 15.07.2024).
9. Податкове право : підручник / за ред. Д. О. Гетманцева та М. П. Кучерявенка ; (2023) Київ. нац. унт ім. Т. Шевченка ; Нац. юрид. унт ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право. 464 с.
10. Податковий кодекс України (зі змін. та доп.). URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text7> (дата звернення: 15.07.2024).
11. Порядок підтвердження можливості чи неможливості виконання платником податків обов'язків, визначених у підпункті 69.1 пункту 69 підрозділу 10 розділу XX «Перехідні положення» Податкового кодексу України, та переліків документів на підтвердження: Наказ Міністерства фінансів України від 29.07.2022 р. No 225. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0967-22#Text>(дата звернення: 15.07.2024).
12. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законів України щодо забезпечення адміністрування податків, зборів та єдиного внеску під час дії воєнного стану». URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1453017>(дата звернення: 15.07.2024).
13. Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію: Указ Президента України від 24.02.2022 р. No 64/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text> (дата звернення: 15.07.2024).
14. Про захист інтересів суб'єктів подання звітності та інших документів у період дії воєнного стану або стану війни: Закон України від 03.03.2022 р. No 2115-IX. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2115-20#Text9> (дата звернення: 15.07.2024).
15. Трохимець Б. (2022) Податкові зміни під час дії воєнного стану: новий Закон. URL:https://biz.ligazakon.net/analitics/211542_podatkov-zmni-pd-chas-d-vonnogo-stanu-noviy-zakon (дата звернення: 15.07.2024).

Петер Г. Г.,

*проректор з правових питань та розвитку,
викладач кафедри адміністративного і кримінального права
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара*

КОСМІЧНИЙ ПРОСТІР ЯК СКЛАДОВА ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ ПОТРЕБУЄ АТМОСФЕРИ БЕЗПЕКИ ТА НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

SPACE AS A COMPONENT OF GLOBALIZATION PROCESSES REQUIRES AN ATMOSPHERE OF SECURITY AND LEGAL REGULATION

Через прискорення темпів науково-технічного прогресу в сфері космічної діяльності, глобалізаційних процесів та геополітичної перебудови, виникають нові види космічних відносин, які потребують не лише правового регулювання та приведення у відповідність з міжнародними правовідносинами національного законодавства країн-учасниць (в тому числі і України), а і створення заходів безпеки від суспільно небезпечних посягань та явищ техногенного характеру в діяльності з освоєння Космосу. В цьому контексті О. С. Стельмах зазначає: «Поряд з безсумнівними перевагами космічних технологій, дослідження та використання космічного простору пов'язане з низкою ризиків, загроз і викликів, що створюють небезпеку як для населення Землі, так і для космічного простору, а також для людей та інших біологічних істот, що перебувають у космосі. Саме тому безпека космічної діяльності в останні роки набуває характеру однієї з найсерйозніших проблем космічної діяльності» [1, с. 1]. У статті розкривається недостатня ефективність чинного міжнародного космічного права, його невідповідність сучасним світовим соціально-економічним реаліям, як наслідок, неналежної уваги до кримінологічної космічної безпеки. Кримінологічна модель космічної безпеки має стати одним із пріоритетних напрямків наукових розробок сучасної кримінології та найбільш пріоритетним у системі кримінологічних інститутів, що забезпечать ефективну роботу механізму запобігання та протидії правопорушенням у космічній сфері.

Ключові слова: *кримінологічна модель космічної безпеки, зростання правопорушень в космічній сфері, «м'яке право», космічне право.*

Due to the acceleration of scientific and technological progress in the field of space activities, globalization processes and geopolitical restructuring, new types of space relations are emerging that require not only legal regulation and bringing the national legislation of the participating countries (including Ukraine) into line with international legal relations, but also the creation of security measures against socially dangerous encroachments and man-made phenomena in space exploration activities. In this context, O. Stelmakh notes: "Along with the undoubted advantages of space technologies, the exploration and use of outer space is associated with a number of risks, threats and challenges that pose a danger to both the Earth's population and outer space, as well as to people and other biological beings in space. That is why the security of space activities in recent years has become one of the most serious problems of space activities" [1]. The article reveals the insufficient effectiveness of the current international space law, its inconsistency with the current global socio-economic realities, and, as a result, inadequate attention to criminological space security. The criminological model of space security should become one of the priority areas of scientific developments in modern criminology and the highest priority in the system of criminological institutions which will ensure the effective operation of the mechanism for preventing and combating offences in the space domain.

Key words: *criminological model of space security, growth of offences in the space sphere, "soft law", space law.*

Вивчення злочину, злочинності, її детермінації й причинності показало, що кримінологія не повною мірою визначає свої задачі й можливості їх вирішення у міжнародно-правовій сфері.
В.Ф. Антипенко [2, с. 16]

лежної України характеризується процесами глобалізації, які охоплюють усі сфери життя суспільства, від науково-технічних процесів до змін у свідомості людства. Ці зміни співпадають у часі і пов'язані з початком освоєння космічного простору та визнання його стратегічною сферою, чому сприяв розвиток економік держав світу та появи: нових технологій, нових соціальних стосунків (коли міжнаціональні

інтереси домінують над національними), і намаганням удосконалити наявні способи вирішення актуальних міжнародних космічно-правових питань, спрямованих на зменшення правопорушень в космічній сфері та ймовірності виникнення конфліктів, тобто: «Інтернаціоналізація міжнародного життя все значнішою мірою інтернаціоналізує злочинність як складову мега-соціальної системи, якою є міжнародне суспільство.» – зазначає Антипенко В.Ф. [3, с. 66].

Є зрозумілим, що вже сьогодні стосовно об'єктів космічної інфраструктури, в тому числі і природних об'єктів: Місяця, Марсу та інших небесних тіл, виникають правовідносини, які є міжгалузевими, але наразі вони охоплюються предметом космічного права. За недостатності нормативно-правового регулювання правовідносин, які складаються в космічній сфері, порушується і баланс безпеки, що призводить до непорозумінь між суб'єктами (країнами), спорів і навіть конфліктних ситуацій, а запобігти цьому можна завдяки посиленню регулятивної та охоронної функцій міжнародного космічного права, зокрема, напрацюванню та створенню кримінологічної моделі космічної безпеки.

У цьому контексті професор В.Ф. Антипенко звертає увагу на наступне: «Свою специфіку має також детермінація і причинність міжнародної злочинності. Вона формується в зоні глобальних процесів та явищ і визначається вадами світового порядку, які все відчутніше виявляються на сучасній активній стадії глобалізації. Відповідно, міжнародна злочинність має специфічні характеристики, обумовлені триєдиною природою її складових: власне міжнародні злочини, внутрішньонаціональні злочини з міжнародним елементом, а також власне внутрішньонаціональні злочини (як базовий для міжнародних злочинів фактор)» [4, с. 77].

Проте, на сьогодні міжнародна космічна діяльність, зокрема, міжнародна космічна безпека, забезпечується «м'яким міжнародним правом», коли суперечності між учасниками міжнародних космічних правовідносин, правопорушення, що допускаються в космічній сфері, кваліфікуються, у відповідності до міжнародного права, як міжнародна ситуація, тобто, не наступає відповідальність держави-правопорушника за скоєний злочин.

Як зазначають Шемшученко Ю.С. і Семеняка В.В.: «Наявні норми не забезпечують адекватного й ефективного врегулювання складних космічних відносин, що виникають у процесі реалізації космічних проектів і програм. За таких обставин космічне законодавство не повною мірою задовольняє зростаючі потреби й інтереси суб'єктів космічної діяльності» [5, с. 11].

На думку більшості провідних науковців, із настанням періоду інтенсивного освоєння Космосу, його глобалізації, кримінологія виявилася нездатною адаптуватися до системи нових соціально-економічних взаємовідносин, а також політико-правових категорій, які саме і визначають причинність правопорушень у міжнародних правовідносинах. Проте, кримінологія, як наука, не приділила належної уваги зворотному впливу міжнародної протиправної поведінки та її впливу на стан злочинності у держав-учасниць. На жаль, стан кримінологічної космічної безпеки залишається поза увагою країн-учасниць та міжнародної спільноти і таке становище спостерігається і дотепер, що є неприпустимим та небезпечним. А тому, для виправлення ситуації, що склалася, необхідно розпочати наукові дослідження та формування нових наукових методів, здатних опанувати іншу за своєю суттю та природою міжнародну протиправну поведінку (злочинність), яка приховується за чеснотами освоєння Космосу. Адже правопорушення в міжнародній космічній діяльності зумовлюється і продукується не тільки державами, а і комерційними структурами, за якими в кінцевому підсумку стоять люди, які і генерують свої інтереси, мотиви та пристрасті. Так, досить нецивілізовано виглядає пояснення І. Маска на критику, що його супутники займають занадто багато місця в космосі і витісняють конкурентів: «Космос величезний, а супутники дуже крихітні. Це не та ситуація, коли ми якимось чином ефективно блокуємо інших. Ми нікому нічого не забороняли. Пара тисяч супутників – це дрібниця. Це як пара тисяч машин на землі» [6].

Огляд літератури. Теоретичні засади, сутність наукових ідей, що формують зміст концепції кримінологічної моделі космічної безпеки та ролі і можливостей кримінології у вирішенні задач в міжнародно-правовій сфері, розглядалися автором на базі опрацювання

наукових, нормативних і практичних джерел, праць вітчизняних науковців у галузі загально-го міжнародного права, міжнародного та національного космічного права, кримінології, інших галузей права, зокрема: Антипенко В.Ф. [2, 3, 4, 8], Стельмах О.С. [1, 14], Мозоль С.А. [7], Семеняка В.В. [5], Шемшученко Ю.С. [5], Коваленко А.В. [12], Теліпко В.Е. [10], Голіна В.В. [15], Головкін Б.М. [15].

Вчений, відомий український юрист В.Ф. Антипенко в концептуальних роботах [2, 3, 4, 8] сформулював позицію щодо інституту міжнародної кримінології, яка має стати ефективним інструментом дієвості міжнародного права, оскільки покликана функціонувати в сфері серйозних порушень міжнародного права (міжнародних правопорушень), зокрема, і міжнародного космічного права.

Нагальність цього питання вже тривалий час не залишає байдужими міжнародну юридичну спільноту, спеціалістів з кримінального та міжнародного права, політиків.

Знов таки, в цьому контексті доречним буде посилання на Антипенко В.Ф., який зазначив: «Вивчення злочину, злочинності, її детермінації й причинності показало, що кримінологія не повною мірою визначає свої задачі й можливості їх вирішення у міжнародно-правовій сфері» [2, с. 16].

Матеріали та методи. У роботі автором використовуються загальновідомі наукові методи та підходи пізнання, традиційні методологічні інструментарії юридичної науки, що ґрунтуються на принципах об'єктивності, всебічності, комплексності та історизму наукового пізнання. З метою отримання найбільш повних наукових результатів дослідження, автор у статті посиляється на роботи та правові висновки загально-визнаних авторитетів юридичної спільноти, на яких спирається правова наука. Саме на їх основі, в пошуках шляхів удосконалення існуючих і створення нових ефективних механізмів забезпечення космічної діяльності, автор звертається до юридично-соціологічних теорій, в основі яких лежать конкретно-соціологічні методи вивчення таких явищ, як: правопорушення в космічній сфері, суб'єкти правопорушення, запобігання правопорушенням, космічна безпека. Ця самостійна система поглядів, ідей і концепцій охоплюється саме кримінологічною наукою.

Автором застосовувався комплекс філософсько-світоглядних, загальнонаукових та спеціально-наукових методів, що мало на меті сприяти єдності гносеологічного та міжнародно-правового аналізу режиму космічної безпеки, зокрема, дослідження концепції кримінологічної моделі космічної безпеки та ролі і можливостей кримінології в вирішенні задач у міжнародно-правовій сфері.

При написанні статті, автором враховано той факт, що вчені виділяють різні підходи до класифікації рівнів забезпечення кримінологічної безпеки, окремо аналізуючи загальнонаціональний, регіональний і районний рівні. Так, відповідно до класифікації С. А. Мозоль, перший рівень кримінологічної безпеки – міжнародний (глобальний) рівень, який включає безпеку людства, тобто міжнародну безпеку. В даний час, з розвитком засобів знищення і можливостей їх транспортування в будь-яку точку земної кулі, з загостренням глобальних проблем, які зачіпають основи існування людської цивілізації, роль міжнародної безпеки значно зростає [7, с. 254]. Саме таку класифікацію і було використано автором при розгляді питання – міжнародна кримінологічна космічна безпека.

Подальшого глибокого вивчення з урахуванням нових наукових досліджень і розробок потребує питання забезпечення космічної діяльності, яка ще не отримала адекватного міжнародно-правового регулювання. Саме тому феномен міжнародної космічної безпеки у міжнародно-правовому сенсі є новітнім і за своєю суттю досить складним і багатоплановим.

Отже, кримінологічна модель міжнародної космічної безпеки передбачає своїм головним завданням – наукову розробку питань запобігання та протидії міжнародним правопорушенням у космічній сфері (діяльності), зменшення її негативного та руйнівного впливу як на суспільні відносини, так і на середовище проживання людства.

З огляду на значний масив у чинному космічному праві норм незобов'язального характеру, в статті розкривається його недостатня ефективність та невідповідність сучасним світовим соціально-економічним реаліям, як наслідок, неналежна увага до кримінологічної космічної безпеки. Кримінологічна модель космічної

безпеки має стати одним із пріоритетних напрямків наукових розробок сучасної кримінології та найбільш пріоритетним у системі кримінологічних інститутів, що забезпечать ефективну роботу механізму запобігання та протидії правопорушенням у космічній сфері.

Результати та обговорення

Походження генезису проблеми міжнародно-правового режиму безпеки космічної діяльності. З часу освоєння космічного простору, міжнародними інституціями сформована правова складова щодо врегулювання відносин стосовно космічної діяльності, проте вона не відповідає правовідносинам сьогодення в дослідженні Космосу, який перетворився в багатогалузевий, повноцінний і розвинений сектор економіки. Стало нормою, що відкриття та розвідка космічного простору здійснюється за допомоги комерціалізованих космічних технологій за участі нового інвестиційного середовища, що природно потребує не тільки належного правового регулювання, а і надійної космічної безпеки в якій, на жаль, відсутні необхідні нормативні гарантії.

За цих обставин, нагальним питанням сьогодення і окремої уваги, а відповідно, і правового регулювання, потребує мілітаризація космічного простору такими державами як: США, Китай та росія. Історія людства підтверджує той факт, що військова взаємозалежність завжди існувала, і сьогодні, на жаль, це необхідно враховувати. Військова сила зберігає свою значимість у світовій політиці.

Так, космічні програми США, Китаю та росії мають як громадянську, так і військову складові. І якщо в Китаю не виділено окремо такий вид збройних сил, як космічні сили, то в США з 2019 р. створено космічні війська. При цьому мова йде не про військовий підрозділ, а про вид збройних сил США. Діяльність космічних військ США врегульована законом, тоді як діяльність космічних військ росії не врегульована на законодавчому рівні, вони створені указом президента у 2001р. і сфокусовані на мілітаризацію Космосу, а от космічні війська США перейняли на себе справи не тільки від армії, військово-морського флоту та агентства протиракетної оборони, а і Управління стратегічних можливостей, NASA, NOAA та Міністерства торгівлі США.

Окремої уваги, як космічної держави, заслуговує Китайська Народна Республіка, посиленню якої об'єктивно сприяє залучення в космічну галузь великих ресурсів та створені особливі сили стратегічного забезпечення, які призначені для інтеграції кіберпростору, космосу і радіоелектронної боротьби з метою проведення об'єднаних військових операцій...

За цих підстав, слід враховувати той факт, що нескоординована діяльність суверенних держав у космічній сфері, які керуються своїми інтересами, формує міжнародну систему, що характеризується домінуванням обмеженої кількості найсильніших держав, а структура цієї системи визначає поведінку всіх міжнародних учасників. Саме це і спонукає аналізувати і прогнозувати лінії поведінки держав на міжнародній космічній арені з метою забезпечення кримінологічної космічної безпеки. Проте, протиправна поведінка окремих держав-учасниць космічної діяльності свідчить, що кримінологією не визначено задачі й можливості їх вирішення у міжнародно-правовій сфері з освоєння Космосу. В умовах зростаючих темпів окремих держав з освоєння Космосу, сьгодні криміногенні чинники і фактори набувають нових, незвичних для кримінології проявів і форм, проте кримінологія, на жаль, не реагує своєю дослідницькою увагою на ці чинники, а отже, міжнародне космічне право не отримує належно обґрунтованих рекомендацій щодо змісту нормотворчості і кримінально-правового контролю в космічній сфері. В цьому контексті Антипенко В.Ф. зазначає: «Зважаючи на координаційну сутність міжнародного права (на відміну від ієрархічного внутрішнього права), поведінка держави, що може утворити злочинність, розглядається з позицій оцінки дотримання (чи недотримання) добровільно взятих державою на себе зобов'язань (кримінальність) або поза такими зобов'язаннями (криміногенність)» [3, с. 70].

Усі намагання країн, які зайняті космічною діяльністю, отримати стратегічні переваги в космічному просторі, є складовою, а точніше новим викликом глобалізаційних процесів та геополітичних інтересів держав-учасників космічних програм. Саме активна діяльність космічних держав конче потребує перегляду космічного права, а точніше існуючих правил

поведінки, приведення їх у правове поле міжнародних відносин та закріплення відповідних норм у національному (внутрішньодержавному) законодавстві, з метою уможливлення подальшого розвитку та використання Космосу лише в мирних цілях, без шкоди інтересам інших держав та забезпеченню екологічної безпеки космічного простору. При цьому, слід враховувати, що всі ці заходи мають перебувати у тісному взаємному зв'язку з процесами забезпечення кримінологічної безпеки в космічній діяльності, що має стати пріоритетним завданням міжнародного космічного права.

У цьому контексті професор Антипенко В.Ф. зазначає: «Світове господарство зазнає глибокої кризи, що супроводжується зниженням якості життя для більшості населення землі, а також неухильним зростанням міжнародних правопорушень та міжнародної злочинності. Так звані позитиви глобалізації не трансформуються в головну якість «незлочинного» суспільства – соціальну рівність. Глобалізація не несе соціального примирення, підсилює соціально-економічну поляризацію. Вона породжує і нарощує міжнародну конфліктність, а отже – міжнародну криміногенність. Звідси виникають сумніви щодо ефективності міжнародного права» [8, с. 58].

За таких обставин, і підтвердженням цьому – є поведінка росії під час військового нападу на Україну в 2022 р. [9]. В майбутньому, вирішальним під час військових конфліктів будь-якої інтенсивності, будуть намагання сторін встановити контроль саме над космічною інфраструктурою супротивника. Зокрема, це можуть бути атаки стратегічно важливих супутників або застосування озброєнь у космічному просторі. Саме тому, зважаючи на глобалізаційні процеси та нарощування військової могутності космічними державами, зникнення монополярного світу та переходу до поліполярного світу, актуалізується питання кримінологічної космічної безпеки і не просто як об'єктів критичної інфраструктури, а саме як об'єктів космічної інфраструктури.

Проблеми міжнародної космічної безпеки – наслідок анархічної природи міжнародних відносин. Їх детермінація і причинність. На жаль, космічна інфраструктура, яка є потужним елементом національної інфраструктури

кожної космічної держави та одним із секторів (сфер) критичної інфраструктури, ще й досі не розглядається навіть найбільш розвиненими країнами, як постулат кримінологічної космічної безпеки.

Говорячи про кримінологічну космічну безпеку слід враховувати, що «особливої уваги вимагає ще одне з базових положень політичного реалізму – положення про анархічну природу міжнародних відносин, яка й відрізняє міжнародні відносини від сфери внутрішньодержавних. Якщо держава всередині підконтрольної їй території має монополію на легітимне насильство, то у сфері міжнародних відносин немає єдиного центру, наділеного правом застосовувати насильство для врегулювання конфліктів. Коли кожна держава дбає лише про свої власні національні інтереси, анархічність міжнародного середовища набуває особливого значення. У цих умовах держава може розраховувати тільки на власні сили й можливості у відстоюванні своїх інтересів. Єдиний прийнятний шлях для цього – нарощування своєї потужності. Остання оцінюється політичним реалізмом з погляду здатності впливати на інших гравців міжнародної політики й розуміється досить широко, насамперед, як військова й економічна міць, а також як гарантія забезпечення безпеки й добробуту, престижу, іміджу й авторитету» [10, с. 8–9]. Отже, з боку окремих космічних держав має місце ігнорування принципів поведінки в космічній діяльності, задекларованих у договорах ООН та резолюціях, а саме, в останній Резолюції 76/76 від 9 грудня 2021 р. ГА ООН «Міжнародне співробітництво в мирному використанні відкритого космосу» [11].

У цьому контексті Антипенко В.Ф. зазначає: «Проблему ефективності міжнародного права насамперед утворює ситуація, коли злочинні наслідки, що мають місце в міжнародному суспільстві, які є співставними з руйнівним потенціалом світових війн, у сучасних умовах глобальної капіталізації світу на деконструктивному фундаменті фінансової цивілізації, настають в результаті в основному легітимних, правомірних дій провідних держав світу та правлячих еліт» [8, с. 58]. Саме тому, на думку багатьох учених, першим рівнем кримінологічної безпеки прийнято вважати – міжнародний,

оскільки, як підкреслює Коваленко А.В., є найбільш масштабним у планетарному контексті і має на меті убезпечення від загроз міждержавного масштабу [12, с. 150].

Вищенаведене не є несподіванкою, оскільки ще з початком освоєння космічного простору, було зрозумілим, що його дослідження та використання створюють і будуть створювати нові й незвичні загрози для людства та довкілля, наприклад, застосування зброї масового ураження та ядерної зброї, яка зараз заборонена у використанні. На жаль, поки негативні наслідки переважають позитивні та потребують якнайшвидшого вирішення. Саме тому, переважна більшість світової юридичної спільноти закликає до заміни «м'якого права» в космічних відносинах на реальну владу права, а це передбачає створення всеосяжної системи безпеки, котра охопить усі держави та забезпечить не тільки військову, але й інші види безпеки, включно з космічною.

У цьому контексті Антипенко В. Ф. зазначає: «В умовах інтенсивної інтернаціоналізації міжнародної дійсності дедалі відчутнішим стає питання відповідності змісту кримінологічної науки специфіці і масштабам міжнародної злочинності». А далі: «Причинність міжнародної злочинності часто пов'язана з надприбутками транснаціональних корпорацій і держав, тому часткове її визнання не передбачає суттєвих заходів з усунення» [4, с. 75].

Для повноти питання щодо наслідків від безвідповідальної космічної діяльності та нагальності питання щодо космічної безпеки, як механізму запобігання та протидії правопорушень у Космосі, окремої уваги та міждержавного регулювання заслуговує питання космічного звалища на навколосемній орбіті. Слід розуміти, що космічне сміття – є результатом штучних вибухів супутників та вищих ступенів ракет, як найдешевшого способу ліквідації непотрібної більше космічної техніки.

Проте, за наявності такої глобальної проблеми, між космічними державами існує лише усна домовленість згідно якої власникам супутників необхідно самим вживати заходів щодо прибирання сміття і скеровувати в земну атмосферу супутники, які вичерпали свій ресурс, де вони згорять. Але цих домовленостей, на жаль, дотримуються не всі держави. «В силу відмін-

ності міжнародного права, як іншої системи права, держава може відмовитись від узятих на себе зобов'язань або відмовитись від їх узяття взагалі (шляхом, відповідно, виходу з договору та неприєднання). Тобто держава може завчасно або в процесі участі в міжнародній нормі права декриміналізувати свою поведінку. В подібних випадках специфічною сферою міжнародної кримінології є визначення криміногенності поведінки держави поза її участі в міжнародній нормі (договорі), її оцінка не лише за еквівалентом основоположних принципів міжнародного права *jus cogens*, але й зважаючи на міжнародно-правові звичаї, традиції, норми міжнародної моралі» – зазначає Антипенко В.Ф. [3, с. 70].

Проблемою космічного сміття намагалося опікуватись Організація Об'єднаних Націй. У Відні навіть був утворений спеціальний Комітет ООН та незважаючи на те, що від космічного сміття потерпають усі космічні держави, жодної міжнародної угоди з цієї проблеми так і не було ухвалено. За цих підстав, слід розуміти всю ту небезпеку, яку становить космічне сміття для кораблів та супутників, що забезпечують телекомунікаційний зв'язок, авіаційну та судноплавну навігацію. Як бачимо, на жаль, такі криміногенно-гострі проблеми в космічній сфері міжнародного життя до цього часу не набули кримінологічного «статусу» і відповідних, ну хоча б започаткованих, міжнародних кримінально-правових наслідків.

Отже, незважаючи на те, що міжнародні космічні відносини та їх регулятори, зокрема, право, базуються на координаційних принципах відносин держав-учасниць, навіть чітка констатація причин міжнародних правопорушень не гарантує добровільної згоди держави, переважно впливової, ідентифікувати їх саме зі своєю зовнішньою політикою і економічною діяльністю, конкретними рішеннями і заходами з їх реалізації.

Доречно звернути увагу, що дотриманню правових принципів діяльності держав з дослідження та використання космічного простору сприяло започатковане 13 грудня 1963 року Організацією Об'єднаних Націй прийняття Декларації правових принципів діяльності держав з дослідження та використання космічного простору. Вагомість проблеми безпеки використання та дослідження космічного простору у «виключно мирних цілях»

знаходить своє відображення у формулюваннях диспозиційних положень актів космічного права, зокрема, шляхом акцентування на «інтересах підтримки міжнародного миру та безпеки» [13].

Так, саме Організація Об'єднаних Націй є однією з міжнародних інституцій, яка сприяє глобалізаційним процесам та впливає на політико-правову систему держав-учасниць космічної діяльності, проте, на жаль, на сьогодні цього замало, оскільки ООН не в змозі забезпечити не те що кримінологічної космічної безпеки, а навіть належної організації роботи з правового забезпечення космічної діяльності держав-учасниць.

Такому стану сприяє той факт, що декларативна форма міжнародно-правових відносин, на яких ґрунтується міжнародне космічне право, сформували таку особливість, як відсутність міжнародних інститутів, які б забезпечували в примусовому порядку виконання договірних зобов'язань та відповідальність за їх невиконання. Саме тому, космічні країни, які і є суб'єктами договірних правовідносин і діють самостійно, можуть односторонньо відмовлятися від виконання зобов'язання за договором, посилаючись на зміну обставин, у зв'язку з чим подальше виконання договору нібито неможливе або ж недоцільне. За таких умов, космічна діяльність, яка потенційно є діяльністю з підвищеною небезпекою, як для усього людства, так і для навколишнього середовища не може регулюватися існуючим міжнародним космічним правом у якому відсутні міжнародні інститути, що забезпечують космічну безпеку.

Наприклад, відповідно до Статуту ООН Рада Безпеки відповідає за підтримання міжнародного миру і безпеки та володіє найширшими повноваженнями в вирішенні міжнародних спорів. Проте, повноваження Ради носять рекомендаційну процедуру, методи і умови для сторін у розв'язанні спорів. Тобто, функції Ради Безпеки зводяться до надання послуг посередництва, слідчих дій, організації узгоджувальних комісій, а рішення, висновки, вказівки Ради носять рекомендаційний характер.

Те ж саме можна сказати і про Генеральну Асамблею ООН, яка розглядає можливість використання положень Статуту для обговорення спорів або ситуацій, коли це доцільно,

і за результатами згідно ст.ст. 11, 12, 14, 35 приймає рішення, які також мають рекомендаційний характер для сторін.

Таким чином, на жаль, має місце неспроможність ООН забезпечити реальну міжнародну безпеку, зокрема космічну. Це сприяє зростанню загрози міжнародному миру, яка може набути катастрофічних масштабів, а ООН з її декларативними повноваженнями, за своєї неспроможності, останнім часом перебуває в стані паралічу. Внаслідок чого ані Генеральна Асамблея ООН, ані Рада Безпеки ООН, ані його органи неналежно та несвоєчасно виконують покладені на них важливі функції, щоб зберегти мир і забезпечити в повному обсязі міжнародну безпеку членів міжнародної спільноти.

У цьому контексті Антипенко В.Ф. зазначає: «Криміногенність, криміногенні обставини і чинники тут набувають нових незвичайних для кримінології форм і «образів». Власне кримінологія немов би не помічає (а можливо, і не здатна помічати) їх присутність у міжнародному соціальному житті, не реагує своєю дослідницькою увагою на ці обставини, а отже, міжнародне кримінальне право не отримує адекватних обґрунтувань і рекомендацій щодо змісту міжнародної нормотворчості і кримінально-правового контролю» [8, с. 59].

Актуальним залишається твердження О.С. Стельмаха, що визначальним вектором становлення режиму міжнародної безпеки космічного простору повинне бути забезпечення вільного від загроз сталого космічного середовища, з особливим значенням інтересів безпеки всього людства та принципу мирних цілей дослідження та використання космічного простору. Гіпотетично інструментарієм досягнення заданої мети можуть виступати заходи, спрямовані на посилення потенціалу міжнародного співробітництва, розроблення єдиної цілісної ідеолого-правової концепції з ґрунтовною аналітичною апробацією її емпіричної імplementованості (забезпечення проактивної функції права) та ініціації централізованої системи глобальної колективної безпеки [14, с. 529].

Отже, міжнародне співробітництво в космічній сфері в умовах глобалізаційних процесів створює умови для сукупності взаємодіючих структурних елементів – міжнародних учасників, які діють у геополітичному просторі різних

рівнів. Існуюча «глобальна система», як зазначають науковці, має поліструктурний характер: оскільки зв'язки між державами-учасниками реалізуються через різні відносини, тому система вміщує в собі певну множинність тих чи інших структур, різноманітних ресурсних чинників (політичних, військових, економічних, науково-технічних та інших) взаємодія яких впливає на стан співтовариства в космічній сфері, на співвідношення сил та становище окремих держав. Така система стосунків держав-учасниць з освоєння Космосу вимагає стабільних внутрішньо-суспільних відносин, з налагодженим механізмом регулювання внутрішніх суперечностей, що дозволяло б долати кризові ситуації, викликані змінами в процесі розвитку, інтересів тощо. «Адже сьогодні держава – основний діючий на міжнародній арені суб'єкт міжнародного права, тому природно, що від її поведінки залежить можливість реалізації відповідальності за міжнародним правом. Вивчати цю особливу за змістом і масштабом поведінку на потреби упередження міжнародної злочинності мусить особлива, а точніше, інша за змістом і масштабами кримінологічна наука – міжнародна кримінологія. Міжнародна кримінологія зі своїм науковим інструментарієм глобального характеру покликана «вивести» державу із тіні в сфері причинності міжнародної злочинності і надати тим самим предметності міжнародному кримінальному праву» – зазначає Антипенко В.Ф. [3, с. 71].

Є зрозумілим та міжнародно-історичними фактами доведено, що практично всім суспільно-економічним формаціям, а особливо капіталістичній системі, притаманні економічні кризи. Саме тому, система може розвиватися лише завдяки постійному розширенню сфери свого впливу, що безумовно, впливає на кримінологічну безпеку космічної діяльності. Адже, ситуацію загострює зростаючий дефіцит сировинних, науково-технологічних, соціальних ресурсів, що стимулює наростання конкуренції між різними групами держав-учасниць космічної діяльності. Ця наростаюча конкуренція за вже освоєні, але багаті ресурсами регіони (Арктику, Антарктику, Світовий океан), і, зокрема, за космічний простір, який тільки починає залучатися до господарського обігу, неминуче проектується на політичну й військову сфе-

ри, що вже створює нестабільність у міждержавних відносинах та сприяє протиправній поведінці окремих держав-учасниць. Проте, «За браком міжнародної кримінологічної спеціалізації, за межами уваги кримінологічної науки (а отже, і міжнародного права) залишається (або відслідковується через перекручені оцінки їх сутності) низка детермінантів міжнародної конфліктності, що утворює зростання загроз міжнародному миру і безпеці» – зазначає Антипенко В.Ф. [3, с. 71].

Космічна діяльність питання досить багатогранне, яке потребує міжгалузевого наукового підходу, аналізу та глибокого вивчення. Наприклад, поза увагою науковців залишається питання щодо вивчення проблеми ціни правопорушень у космічній діяльності, що є однією з найактуальніших проблем і виступає важливим об'єктом дослідження в кримінологічній науці та практиці боротьби з правопорушеннями в космічній сфері. Адже, «Ціна злочинності дає уявлення про обсяг і характер прямого і непрямого збитку, суспільно небезпечних наслідків, які настають для суспільства після вчинення злочину (із перерахунком збитку на матеріально-грошові витрати)» [15, с. 62–64].

Отже, міжнародні відносини, їхній стан і тенденції глибоко впливають на міжнародне космічне право. До того ж залишається фактом те, що в космічній діяльності держав неприпустимо високий рівень стихійності. Глобалізований, все більш взаємопов'язаний світ вирішує міжнародні (космічні) проблеми шляхом спроб і помилок, що, як було зазначено, серйозно загрожує як міжнародній, так і екологічній безпеці. Запобігти ризику шкоди від космічної діяльності можуть лише держави, які провадять цю діяльність, а тому їй необхідно сфокусувати в рамки єдиного правового простору. Проте, наприклад, США вийшли з Паризької угоди 2015 року через можливість падіння економіки країни, що ніяк не сприяє вирішенню питання щодо очищення космосу від сміття. Таким чином, неконтрольоване свавілля в космічній діяльності загрожує миру і перешкоджає співробітництву, а тому необхідний надійний міжнародний правопорядок. «Із цього витікає потреба у досить специфічному напрямі досліджень міжнародної кримінології, в центрі уваги якої постають проблеми міжнародно-правової

криміналізації дій держав і суспільств передусім у сфері глобальної економіки, які не відповідають (а часто й суперечать) загальним принципам міжнародного права, лише частково знаходять відбиток у міжнародних актах «м'якого» права, що жодним чином не утворює підстав для постановки питання про кримінальні репресії щодо таких держав» – зазначає Антипенко В.Ф. [3, с. 74].

Відомо, що однією з умов розвитку будь-якої злочинності, а в нашому випадку правопорушень у космічній сфері, є недосконалість законодавства. За цих умов необхідне динамічне, системне і засноване на наукових дослідженнях як державне, так і міждержавне реагування на процеси, які відбуваються в космічній сфері та загрожують безпеці як окремій людині, державі, так і всьому людству. Адже, саме кримінальні наслідки – космічна небезпека, вимагають відповідної кримінологічної оцінки, а настають вони не лише в разі законодавчих прогалин, а й є результатом втілення в життя недоопрацьованих міжнародних договорів (угод), декларацій, національних законів та інших нормативно-правових актів з космічної діяльності, які не враховують реальність настання наслідків міжнародно-космічної небезпеки.

Сьогодні як міжнародне космічне право, так і національне використовуються без належного розуміння складових сучасної протиправної реальності в космічній діяльності, належної оцінки кримінологічних наслідків її реалізації, що виключає не лише прогнозування проявів правопорушень у космічній сфері, а й унеможливує розробку випереджаючих профілактичних заходів, які б блокували або пом'якшували можливі загрози (негативні наслідки) прийнятих рішень та належно забезпечували міжнародну космічну безпеку.

Висновки. Вищенаведене свідчить про неефективність міжнародного права щодо забезпечення міжнародного правопорядку, міжна-

родної законності, режиму функціонування системи міжнародних відносин, властивості якої, на жаль, не здатні протистояти свавіллям держав в освоєнні Космосу, забезпечувати охорону соціально-необхідних міжнародних відносин у космічній сфері. Саме законність являє собою той режим функціонування не тільки міжнародно-правової системи в космічних відносинах, але і міжнародної системи в цілому. Саме остання повинна діяти таким чином, щоб забезпечити ефективність міжнародного космічного права, оскільки це необхідно для її належного функціонування. І тут уже мова має йти не про відповідність ідеям і принципам, а про реальність, втілену в інститутах та практику міжнародної системи з урахуванням інших галузей права.

За цих підстав, необхідно посилювати міжнародну інституційну основу боротьби з новими викликами – створювати експертні та міждержавні органи, комісії та комітети, що стане запорукою міжнародної кримінологічної космічної безпеки.

«Оцінка досліджень у сфері міжнародної злочинності дає підстави вважати, що для пізнання міжнародних злочинів кримінологія змушена виходити за межі традиційної методології та інструментарію. Предмет її дослідження лежить у дещо іншій площині, ніж та, до якої традиційно прив'язується кримінальна злочинність, у тому числі і транснаціональна. Результат тут пов'язується з розробкою похідних криміногенності, що породжуються глобалізацією і супроводжуючою її системною кризою світогосподарства. Це і утворює особливу методологію і науковий інструментарій, які необхідно «адаптувати» до кримінології. Адже міжнародне суспільство – це зовсім інша, ніж та, що базується на структурі держави, соціальна цілісність, і дослідження конфліктності в межах цієї соціальної «мегацілісності» також повинне мати іншу, відмінну від «внутрішньодержавної» методологію» – підсумовує Антипенко В.Ф. [8, с. 59].

ЛІТЕРАТУРА:

1. Стельмах О. С. Міжнародно – правовий режим безпеки дослідження та використання космічного простору в мирних цілях : автореф. дис. ... канд. юрид. наук (д-ра філософії) : 12.00.11 / Національна академія наук України Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2015. 24 с.
2. Антипенко В. Ф. Міжнародна кримінологія. Досвід дослідження тероризму : монографія. Одеса : Фенікс, 2011. 320 с.

3. Антипенко В. Ф. Міжнародне кримінальне право і міжнародна кримінологія: проблема взаємозв'язку. *Міжнародна кримінологія: стан і перспективи* : збірник матеріалів круглого столу (м. Одеса, 2010 р.). Одеса, 2010. С. 66–75.
4. Антипенко В. Ф. Міжнародна кримінологія – самостійний напрям кримінології. *Сучасна кримінологія: досягнення, проблеми, перспективи* : матеріали міжнар. наук. конф., присвяч. 50-річчю каф. кримінології та кримін.-викон. Права (м. Харків, 9 грудня, 2016р.). Харків, 2016. С. 75–79.
5. Шемшученко Ю. С., Семеняка В. В. Сучасний стан та необхідність реформування космічного законодавства України. *Часопис Київського університету права*. 2019. Вип.2. С. 9–16. <https://doi.org/10.36695/2219-5521.2.2019.01>
6. Маск відреагував на звинувачення, що його супутники витісняють конкурентів. URL: <https://unn.ua/news/mask-vidreaguвав-na-zvinuvachennya-scho-yogo-suputniki-vitisnyayut-konkurentiv> (дата звернення: 10.01.2024).
7. Мозоль С.А. Класифікація рівнів кримінологічної безпеки. *Форум права*. 2017. №5. С. 252-258. URL: <http://forumprava.pp.ua/files/252-258-2017-5-----40-.pdf> (дата звернення: 05.01.2024).
8. Антипенко В.Ф. Щодо проблем ефективності міжнародного права. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2013. № 1042. С. 58–60. URL: <https://international-relations-tourism.karazin.ua/resources/b6e1b80e9893e10b220a679341e972cf.pdf> (дата звернення: 07.01.2024).
9. Війна в космосі: рф глушить передачу GPS-сигналів і атакує супутники на орбіті. *Фокус*. URL: <https://focus.ua/uk/digital/515293-voyna-v-kosmose-rf-glushit-peredachu-gps-signalov-i-atakuet-sputniki-na-orbite> (дата звернення: 09.01.2024).
10. [Міжнародне публічне право: навчальний посібник/ Теліпко В.Е., Овчаренко А.С. ; за заг. ред. Теліпко В. Е. Київ : Центр учбової літератури, 2010. 608 с.
11. International cooperation in the peaceful uses of outer space. Resolution 76/76 adopted by the General Assembly on 9 December 2021 [on the report of the Special Political and Decolonization Committee (Fourth Committee) (A/76/415, para. 9)]. URL: https://www.unoosa.org/res/oosadoc/data/resolutions/2021/general_assembly_76th_session/ares7676_html/ARES_76_076E.pdf (дата звернення: 13.01.2024).
12. Коваленко А.В. Поняття кримінологічної безпеки та підходи до класифікації її рівнів. *Право і суспільство*. 2019. № 1. Частина 2. С.148-153. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2019/1_2019/part_2/27.pdf (дата звернення: 12.01.2024).
13. Договір про принципи діяльності держав по дослідженню і використанню космічного простору, включаючи Місяць та інші небесні тіла від 1967 р. База даних «Законодавство України». Ст. III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_480#Text (дата звернення: 13.01.2024).
14. Стельмах О.С. Міжнародно-правовий режим космічної безпеки: до теорії питання. *Держава і право*. 2012. Випуск 56. С. 522–531. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/64472/96-Stelmakh.pdf?sequence=1> (дата звернення: 14.01.2024).
15. Кримінологія: підручник / В. В. Голіна, Б. М. Головкін, М. Ю. Валуйська та ін. ; за ред. В. В. Голіна, Б. М. Головкіна. Харків : Право, 2014. 513 с.

Романенко І. В.,

*кандидат юридичних наук, доцент загальноправових дисциплін
Національної академії Служби безпеки України*

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЗАСТОСУВАННЯ ЗАХОДІВ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРИМУСУ В УМОВАХ ДІЇ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ

CURRENT ISSUES OF THE APPLICATION OF ADMINISTRATIVE COERCION MEASURES IN THE CONDITIONS OF THE LEGAL REGIME OF MARTIAL STATE

У статті досліджуються актуальні питання застосування заходів адміністративного примусу в умовах дії правового режиму воєнного стану, зокрема в контексті сучасних викликів, спричинених тривалою військовою агресією з боку російської федерації. Особлива увага приділяється правовим аспектам та практичним механізмам реалізації заходів адміністративного примусу, його впливу на права і свободи громадян. Автор аналізує законодавство України, яке передбачає заходи адміністративного примусу, такі як запровадження комендантської години, обмеження на в'їзд і виїзд, примусове відчуження майна, евакуація населення, особливі режими охорони об'єктів.

Додатково аналізуються ключові відмінності у застосуванні адміністративного примусу в умовах воєнного стану порівняно з мирним часом, зокрема у контексті пріоритетів безпеки та порядку перед іншими правами і свободами громадян. Також досліджується роль та повноваження військових органів у виконанні та контролі за застосуванням адміністративних заходів у період воєнного стану. Вироблення ефективних механізмів захисту прав і свобод громадян у таких умовах є ключовим завданням держави, яке потребує постійного удосконалення та адаптації до нових викликів і загроз.

Дослідження зосереджується на необхідності дотримання балансу між обмеженням прав громадян та забезпеченням їхньої безпеки, підкреслюючи важливість пропорційності та тимчасовості таких заходів; розкриває важливість правового регулювання застосування адміністративного примусу під час воєнного стану як засобу забезпечення конституційних прав та свобод особи. Стаття підкреслює значення правового регулювання і відповідального підходу до застосування адміністративного примусу під час воєнного стану, роблячи висновки, які можуть бути корисними для вдосконалення законодавства та розробки рекомендацій для державних органів. Такий комплексний підхід дозволяє визначити оптимальні стратегії застосування адміністративного примусу в умовах воєнного стану, сприяючи забезпеченню ефективного захисту прав і свобод громадян.

Ключові слова: адміністративний примус, воєнний стан, обмеження прав і свобод громадян, правовий режим.

The article examines the topical issues of the application of administrative coercion measures under the conditions of the legal regime of martial law, in particular in the context of modern challenges caused by prolonged military aggression by the Russian Federation. Special attention is paid to legal aspects and practical mechanisms of implementing measures of administrative coercion, its impact on the rights and freedoms of citizens. The author analyzes the legislation of Ukraine, which provides for measures of administrative coercion, such as the introduction of a curfew, restrictions on entry and exit, forced alienation of property, evacuation of the population, special regimes for the protection of objects.

In addition, the key differences in the application of administrative coercion in the conditions of martial law compared to peacetime are analyzed, in particular in the context of prioritizing security and order over other rights and freedoms of citizens. The role and powers of military authorities in the implementation and control of the application of administrative measures during martial law are also investigated. Developing effective mechanisms for protecting the rights and freedoms of citizens in such conditions is a key task of the state, which requires constant improvement and adaptation to new challenges and threats.

The study focuses on the need to maintain a balance between restricting the rights of citizens and ensuring their security, emphasizing the importance of proportionality and temporality of such measures; reveals the importance of legal regulation of the use of administrative coercion during martial law as a means of ensuring the constitutional rights and freedoms of a person. The article emphasizes the importance of legal regulation and a responsible approach to the

use of administrative coercion during martial law, drawing conclusions that may be useful for improving legislation and developing recommendations for state bodies. Such a comprehensive approach allows determining optimal strategies for applying administrative coercion under martial law conditions, contributing to effective protection of citizens' rights and freedoms.

Key words: *administrative coercion, martial law, restriction of rights and freedoms of citizens, legal regime.*

Актуальність дослідження проблематики застосування заходів адміністративного примусу в умовах дії правового режиму воєнного стану є надзвичайно важливою, зважаючи на повномасштабну військову агресію з боку російської федерації проти України. В умовах воєнного стану виникає необхідність оперативного реагування на загрози національній безпеці, забезпечення громадського порядку та захисту прав і свобод громадян. Адміністративний примус стає ключовим інструментом для держави у забезпеченні стабільності та мобілізації ресурсів. Важливо дослідити правові рамки та механізми застосування адміністративного примусу, щоб гарантувати їх законність та пропорційність. Розуміння цих аспектів допоможе уникнути зловживань з боку державних органів і забезпечити захист прав людини навіть в умовах воєнного стану. Застосування адміністративного примусу в умовах воєнного стану має свої специфічні особливості, зокрема, розширення повноважень військових адміністрацій та правоохоронних органів. Дослідження цієї теми сприятиме розробці ефективних методів контролю та нагляду за діями державних органів, що важливо для підтримання довіри громадян до влади. В умовах військової агресії необхідно також оцінити ефективність заходів адміністративного примусу у забезпеченні інформаційної безпеки та боротьбі з дезінформацією. Вивчення міжнародного досвіду у цій сфері допоможе вдосконалити національні підходи до адміністративного примусу. Наукове дослідження проблематики сприятиме формуванню правової бази, що враховує сучасні виклики і загрози. Це, у свою чергу, дозволить підвищити ефективність правозастосовної практики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика заходів адміністративного примусу досліджувалась такими авторами, як Ю.П. Битяк, В.В. Зуй, В. К. Колпаков, Н.Г. Клименко, О. В. Кузьменко, А.Т. Комзюк, О. П. Лецик, тощо. Особливостям і специфіці застосування заходів адміністративного при-

мусу в умовах дії правового режиму воєнного стану присвячено роботи А. О. Виприцького, С.О. Гайду, Л. О. Махової тощо. Однак на сьогоднішній день вказана проблематика залишається актуальною.

Метою дослідження є аналіз правових підстав та визначення проблемних питань застосування заходів адміністративного примусу в умовах дії правового режиму воєнного стану.

Виклад основних результатів дослідження. Основу функціонування держави визначають конституційні права і свободи людини й громадянина, а також гарантії їх реалізації. Для виконання завдань із забезпечення безпеки держави та громадян від різних загроз, включаючи ситуації, які можуть спричинити запровадження режиму надзвичайного стану, держава застосовує різні адміністративно-правові засоби. Ці заходи створюють механізми для реалізації прав і свобод громадян, і завдяки адміністративному правозастосуванню забезпечується їх дотримання. Основним компонентом адміністративно-правових інструментів є заходи адміністративного примусу, які служать для забезпечення правопорядку та безпеки громадян. Поняття та правова природа заходів адміністративного примусу є важливими аспектами адміністративного права, які відіграють значну роль у забезпеченні публічного порядку, дотриманні законності та захисті прав і свобод громадян.

В. К. Колпаков, О. В. Кузьменко визначають адміністративний примус як «владне, здійснюване в односторонньому порядку та передбачених правовими нормами випадках застосування від імені держави до суб'єктів правовідносин, по-перше, превентивних заходів попередження правопорушень, по-друге, заходів припинення правопорушень, по-третє, заходів відповідальності за порушення заборон» [1, с. 190].

Т.О. Коломоєць у дисертаційному дослідженні наводить власне авторське визначення адміністративного примусу в публічному праві України під яким пропонує розуміти «особливий, комплексний, поліструктурний різновид

державно-правового примусу, тобто визначених нормами публічного права способів офіційного фізичного або психологічного впливу владних органів на фізичних та юридичних осіб у вигляді особистих, майнових, організаційних обмежень їх прав, свобод та інтересів у випадках вчинення цими особами протиправних діянь (у сфері відносин публічного характеру) або в умовах надзвичайних обставин в межах окремого, економного, спрощеного, оперативного адміністративного провадження задля досягнення багатоаспектної ретро-перспективної мети (превенції, припинення протиправних діянь, попередження та локалізації наслідків надзвичайних ситуацій, забезпечення провадження в справах про правопорушення, притягнення винних осіб щодо відповідальності)» [2, с. 71].

Досить вдале визначення адміністративного примусу наводить А.Т. Комзюк, який вказує, що «адміністративний примус – це застосування відповідними суб'єктами до осіб, які не перебувають в їх підпорядкуванні, незалежно від волі і бажання останніх передбачених адміністративно-правовими нормами заходів впливу морального, майнового та іншого характеру з метою охорони суспільних відносин, що виникають у сфері державного управління, шляхом попередження і припинення правопорушень, покарання за їх вчинення» [3, с. 47].

Як зауважує С.О. Гайду, з яким ми цілком погоджуємось, «розглядаючи примус як метод реалізації політичної функції держави, можна побачити дуже широкий спектр його застосування не лише в рамках охоронних, а й регулятивних правовідносин. При цьому примус виступає не суто як негативний інструментарій функціонування держави, сукупність прийомів і способів впливу, а й як засіб позитивного формування вольових установок суб'єктів. Відзначимо, що реалізація державно-правового примусу при здійсненні державою політичної функції пов'язана з низкою актуальних в сучасних умовах проблем – в нашому випадку воєнний стан» [4, с. 19]. Обґрунтованим також вважаємо виділення «як прямого, а й непрямого примусу. Розрізнення використання адміністративно-правового примусу полягає в потенційних можливостях служити засобом як явно-го (публічного) впливу, так і завуальованого,

неочевидного, але очевидного впливу держави на окремі явища суспільного життя» [5].

Адміністративний примус включає комплекс заходів, що застосовуються органами державної влади з метою впливу на поведінку фізичних або юридичних осіб для забезпечення виконання адміністративно-правових норм. Ці заходи відрізняються від кримінально-правових примусових заходів своїм адміністративним характером та меншим ступенем суворості.

Основним нормативним актом, що регулює застосування адміністративного примусу, пов'язаного з вчиненням правопорушення, є Кодекс України про адміністративні правопорушення. Важливе значення мають також закони та підзаконні акти, які деталізують порядок застосування примусових заходів та встановлюють процедури їх реалізації. Заходи адміністративного примусу можуть застосовуватися виключно на підставі закону, що гарантує їх правомірність та обґрунтованість. Органи влади, що застосовують ці заходи, повинні діяти в межах своїх повноважень та дотримуватися принципів законності, справедливості та пропорційності.

Одночасно важливо враховувати, що застосування заходів адміністративного примусу не повинно призводити до порушення основоположних прав і свобод людини і громадянина. Відповідно до міжнародних стандартів прав людини, заходи адміністративного примусу повинні бути адекватними, пропорційними та застосовуватися лише у випадках, коли інші методи не є ефективними. Контроль за правомірністю застосування заходів адміністративного примусу здійснюють суди та органи прокуратури, що сприяє захисту прав громадян від незаконних дій посадових осіб.

Застосування адміністративного примусу має базуватися на чітко визначених процедурах, що забезпечують прозорість та передбачуваність адміністративних дій. Важливою складовою правової природи адміністративного примусу є також можливість оскарження рішень про застосування примусових заходів у судовому порядку. Таким чином, поняття та правова природа заходів адміністративного примусу визначаються як сукупність норм і методів державного впливу, що спрямовані

на забезпечення виконання адміністративно-правових норм, захист публічних інтересів та дотримання законності в державі.

А.О. Виприцький визначає адміністративний примус, що застосовується в умовах дії режиму надзвичайного/воєнного стану як «застосування відповідними органами державної влади та місцевого самоврядування (до фізичних або юридичних осіб, які не перебувають в їх підпорядкуванні), на території і під час дії режиму надзвичайного та воєнного стану тимчасових, особливих обмежувальних заходів впливу морального, майнового, особистісного та іншого характеру з метою захисту національної безпеки та забезпечення безпеки життєдіяльності населення країни та інших країни цивілізованого світу» [6, с. 19].

Ключовими рисами, що відрізняють заходи адміністративного примусу в умовах воєнного стану можна визначити так:

- особливий правовий режим запровадження: такі заходи можуть застосовуватись виключно на підставі прийнятого у відповідності до законодавства України указу Президента України щодо введення воєнного стану;

- розширений обсяг застосування: адміністративний примус у воєнний період може включати більш широкий спектр заходів із забезпечення безпеки та порядку порівняно з мирним часом. Наприклад, може бути введена комендантська година, обмеження на в'їзд і виїзд, а також примусове вилучення майна;

- підвищена інтенсивність застосування: у воєнний час адміністративний примус може застосовуватись частіше та на більшій території, охоплюючи різні категорії населення та об'єкти;

- більш жорсткі санкції: умови воєнного стану можуть передбачати застосування більш жорстких санкцій за порушення правил та відмову від виконання адміністративних обмежень;

- застосування національних заходів безпеки: під час дії воєнного стану адміністративний примус може включати заходи, які специфічні для даної країни та її національних вимог щодо забезпечення безпеки.

При цьому, відповідно до п. 3 Указу Президента України від 24 лютого 2022 року № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні» «на період дії правового режиму воєнного стану, можуть обмежуватися консти-

туційні права і свободи людини і громадянина, передбачені статтями 30–34, 38, 39, 41–44, 53 Конституції України». Так, на сьогоднішній день можуть бути обмежені наступні права та свободи людини і громадянина, а також права та законні інтереси юридичних осіб: «право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції; право на невтручання в особисте і сімейне життя; право на недоторканність житла; свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно полишати територію України; право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань; право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування; право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації; право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності; право на підприємницьку діяльність; право на освіту; право на страйк; право на працю» [7].

Чинне законодавство України визначає воєнний стан як «особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень» [8].

В свою чергу, заходи примусу та особливості їх застосування передбачаються та чітко регламентуються чинними нормативно-правовими актами. До таких актів можна віднести: Закон України «Про правовий режим воєнного стану», Розпорядження КМ України від 24 лютого 2022 р. № 181-р «Питання запро-

вадження та забезпечення здійснення заходів правового режиму воєнного стану в Україні», Порядок встановлення особливого режиму в'їзду і виїзду, обмеження свободи пересування громадян, іноземців та осіб без громадянства, а також руху транспортних засобів в Україні або в окремих її місцевостях, де введено воєнний стан, затверджений постановою КМ України від 29 грудня 2021 року № 1455, Порядок встановлення заборони або обмеження на вибір місця перебування чи місця проживання осіб на території, на якій діє воєнний стан, затверджений постановою КМ України від 29 грудня 2021 року № 1450, Постанова КМ України від 29 грудня 2021 року № 1456 «Про затвердження Порядку перевірки документів в осіб, огляду речей, транспортних засобів, багажу та вантажів, службових приміщень і житла громадян під час забезпечення заходів правового режиму воєнного стану», Про внесення змін до законів України «Про Національну поліцію» та «Про Дисциплінарний статут Національної поліції України» з метою оптимізації діяльності поліції, у тому числі під час дії воєнного стану, від 15 березня 2022 р. та ін.

Конкретні види заходів правового режиму воєнного стану, введеного в Україні у зв'язку з військовою агресією, визначено Планом запровадження та забезпечення заходів здійснення правового режиму воєнного стану в Україні, затвердженим розпорядженням КМ України від 24 лютого 2022 р. № 181-р. Відповідальними за запровадження заходів, передбачених цим Планом, у переважній більшості випадків, є «військове командування, військові адміністрації (у разі утворення) та ради оборони відповідних регіонів, а серед органів, що залучаються до здійснення цих заходів, найчастіше згадуються МВС, СБУ, Мінюст, Мінекономіки, Міненерго, Мінінфраструктури, Міноборони, Мінрегіон, Національна гвардія, Національна поліція, ДСНС, обласні, Київська міська держадміністрації та інші державні органи» [9].

До основних заходів адміністративного примусу в Україні в умовах воєнного стану можна віднести зокрема, наступні:

1. Запровадження комендантської години: встановлення обмежень на пересування громадян у певний час доби. Цей захід дозволяє контролювати переміщення осіб для запобіган-

ня диверсіям, терористичним актам та іншим загрозам. Тривалість комендантської години встановлюється в залежності від об'єктивних потреб в кожному конкретному регіоні. При цьому, на сьогоднішній день фактично відсутня належна юридична відповідальність за порушення комендантської години. Так, законопроект №10195 про адміністративну відповідальність за порушення громадянами комендантської години не було прийнято Верховною Радою України.

2. Обмеження на в'їзд і виїзд: запровадження контролю за переміщенням громадян та транспортних засобів через кордони або на території країни. Це допомагає уникнути неконтрольованого потоку людей, який може включати потенційних злочинців або шпигунів, і зосередити зусилля на захисті територіальної цілісності, а також обмежує можливості ухилення військовозобов'язаних громадян від мобілізації.

3. Примусове відчуження майна: позбавлення власника права власності на індивідуально визначене майно, що перебуває у приватній або комунальній власності та яке переходить у власність держави для використання в умовах правового режиму воєнного стану за умови попереднього або наступного повного відшкодування його вартості.

4. Евакуація населення: примусове переміщення людей з небезпечних зон в безпечні місця. Евакуація здійснюється для збереження життя та здоров'я громадян під час бойових дій, бомбардувань або інших загроз. Органи влади забезпечують транспорт, харчування та тимчасове житло для евакуйованих осіб.

5. Проведення перевірки документів в осіб, а в разі потреби огляду речей, транспортних засобів, багажу та вантажів, службових приміщень і житла громадян.

6. Організація посиленої охорони та оборони важливих об'єктів: це можуть бути важливі об'єкти національної економіки та об'єкти, що забезпечують життєдіяльність населення. Це передбачає додаткові патрулі, встановлення блокпостів та інших засобів захисту для запобігання диверсіям.

В умовах воєнного стану адміністративний примус стає одним з ключових інструментів держави для підтримання стабільності, забез-

печення виконання законів і військових наказів. Заходи адміністративного примусу в цей період можуть включати як традиційні адміністративні стягнення, так і додаткові обмеження, запроваджені спеціальними законами та указами. Однією з основних особливостей застосування адміністративного примусу під час воєнного стану є розширення повноважень органів державної влади, зокрема військових адміністрацій, що отримують додаткові функції з контролю та нагляду. Наприклад, військові адміністрації можуть запроваджувати комендантську годину, обмежувати свободу пересування, здійснювати примусові евакуації населення з небезпечних районів. Такі заходи адміністративного примусу повинні бути законодавчо обґрунтованими і пропорційними до загроз, що постають перед державою.

Іншим важливим аспектом є посилення контролю за діяльністю суб'єктів господарювання, зокрема щодо виробництва та постачання товарів військового призначення, а також забезпечення критичної інфраструктури. Держава може застосовувати примусові заходи для тимчасового вилучення транспортних засобів, техніки та інших ресурсів, необхідних для потреб оборони.

Важливим елементом є також забезпечення інформаційної безпеки, що може включати обмеження на розповсюдження інформації, яка може зашкодити національній безпеці, проведення інформаційних кампаній і боротьбу з дезінформацією.

Застосування заходів адміністративного примусу під час воєнного стану повинно відповідати принципам законності та дотримання прав людини, хоча в умовах надзвичайної ситуації ці права можуть зазнавати тимчасових обмежень.

Водночас, для забезпечення ефективності адміністративного примусу, необхідно забезпечити оперативність і злагодженість дій всіх залучених органів влади, включаючи поліцію, Збройні Сили та місцеві адміністрації. В умовах воєнного стану особливу увагу слід приділяти комунікації з населенням, поясненню необхідності застосування певних заходів, а також забезпеченню можливості громадян отримати правову допомогу. У цьому контексті важливою є роль медіа та громадських організацій, які можуть сприяти підвищенню обі-

знаності населення та зменшенню соціальної напруженості.

Застосування адміністративного примусу в умовах воєнного стану потребує також чіткого визначення критеріїв та умов, за яких ці заходи можуть бути скасовані або змінені. Важливо забезпечити поступове повернення до нормального правового режиму та відновлення прав і свобод громадян, що були обмежені під час воєнного стану. У цьому процесі важливу роль відіграє моніторинг і оцінка ефективності застосованих заходів, а також внесення відповідних змін до законодавства на основі отриманого досвіду. Так, наприклад, з початку повномасштабної агресії російської федерації було впроваджено комендантську годину в усіх регіонах, а також обмеження на продаж спиртних напоїв. Одночасно з цим, з врахуванням поточної ситуації, обмеження щодо продажу спиртних напоїв було скасовано, окрім окремих прифронтових територій, а тривалість комендантської години зменшено.

Застосування заходів адміністративного примусу в умовах дії правового режиму воєнного стану є складним і багатограним процесом, що потребує високого рівня професіоналізму, координації та відповідальності з боку органів державної влади. Незважаючи на надзвичайні умови, важливо зберігати баланс між потребами національної безпеки та захистом прав людини, що є основою демократичного суспільства.

Висновки. З огляду на тривалу військову агресію, заходи державного примусу значно корелюють зі сферою прав людини та верховенства права, що є «наріжним каменем» для реалізації політичної функції нашої держави. Правовий режим воєнного стану характеризується значними змінами в правовому статусі суб'єктів правовідносин та розширенням компетенції органів державної влади. Це відображається у різкому збільшенні обсягу державно-правового примусу, який не має характеру адміністративних покарань. В результаті, правовий режим воєнного стану складається з системи правових норм, переважно адміністративного характеру, які обмежують права і свободи громадян та юридичних осіб. Ці заходи розширюють повноваження органів державної влади і вводяться на конкретній території при настан-

ні надзвичайних обставин з метою швидкого відновлення та забезпечення правопорядку. Така система правових норм дозволяє державі оперативно реагувати на загрози національній безпеці та громадському порядку.

Застосування заходів адміністративного примусу в умовах воєнного стану є необхідним інструментом для ефективного управління кризовими ситуаціями. Важливість цих заходів важко переоцінити, оскільки вони спрямовані на забезпечення стабільності та захисту прав громадян у надзвичайних умовах. Держава повинна діяти в рамках закону, щоб забезпечити баланс між необхідністю обмеження прав і свобод та захистом основних прав людини. Водночас, важливо, щоб ці заходи були тимчасовими та пропорційними до загроз, що постають перед країною. У цьому контексті контроль за правомірністю застосування заходів адміністративно-

го примусу є надзвичайно важливим. Судовий контроль та нагляд з боку інших органів влади допомагають запобігти можливим зловживанням та порушенням прав громадян.

Таким чином, правовий режим воєнного стану потребує чіткої регламентації та відповідального підходу до його реалізації. Лише за таких умов можна забезпечити ефективний захист держави та її громадян в умовах військової агресії.

Вважаємо, що одним із напрямків вдосконалення адміністративно-правового режиму воєнного стану має бути розробка належних механізмів правової відповідальності за порушення правил, введених у зв'язку із запровадженням воєнного стану, в тому числі – встановлення адміністративної відповідальності за порушення комендантської години.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Колпаков В. К., Кузьменко О. В. Адміністративне право України : підручник. Київ. 2003. 544 с.
2. Коломоєць Т. О. Адміністративний примус у публічному праві України: теорія, досвід та практика реалізації : дис.... доктора юрид. наук: 12.00.07. Харків 2005. 455 с.
3. Комзюк А. Т. Адміністративний примус в правоохоронній діяльності міліції України : дис... доктора юрид. наук: 12.00.07. Харків, 2002. 407 с.
4. Гайду С. О. Державно-правовий примус як метод реалізації політичної функції України в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право.* 2023. Вип. 80. Ч. 1. С. 18–23.
5. Клименко Н. Г. Методи, заходи та засоби державного регулювання діяльності недержавних інституцій у сфері національної безпеки. *Державне управління: удосконалення та розвиток.* 2017. № 9. URL: <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=1122>
6. Виприцький А. О., Махова Л. О. Поняття, ознаки та зміст адміністративного примусу в умовах дії режиму воєнного та надзвичайного стану. *Military Offences and War Crimes: Background, Theory and Practice : coll. monograph / ed. by V. M. Stratonov.* Riga : Baltija Publishing, 2023. Sec. 1. P. 1–24.
7. Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24.04.2022 № 64/2022. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text>
8. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>
9. Питання запровадження та забезпечення здійснення заходів правового режиму воєнного стану в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 24.02.2022 р. № 181-р. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/181-2022-%D1%80#Text>

Серебро М. В.,

докторант

Ужгородського національного університету

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВИКОРИСТАННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ В УКРАЇНІ

CURRENT ISSUES OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION OF THE USE OF INFORMATION TECHNOLOGIES IN UKRAINE

Наукова публікація присвячена дослідженню актуальних питань адміністративно-правового регулювання використання інформаційних технологій в Україні.

Встановлено, що інформаційне законодавство на даний час містить близько чотирьох тисяч законів та інших нормативно-правових актів, які регулюють сучасні інформаційні відносини та створюють правові передумови для розвитку функціональних напрямів інформаційної діяльності. Проте, не зважаючи на значну кількість нормативних актів, якими врегульовано питання використання та розвитку інформаційних технологій, значна кількість актуальних питань у даній сфері суспільних відносин залишається не вирішеною.

До актуальних питань правового регулювання суспільних відносин у сфері використання інформаційних технологій слід віднести: захист персональних даних, а також інформації, яка відноситься до державної чи комерційної таємниці від хакерських атак; протидію поширенню в Інтернет культу насильства та жорстокості, дитячої порнографії та іншого забороненого законом контенту; запобігання використанню соціальних мереж, месенджерів для забезпечення діяльності злочинних організацій, включаючи терористичні та радикальні організації; використання інформаційних технологій та відповідних потужностей для майнінгу – забезпечення функціонування криптовалютних платформ, що перевантажує електричні мережі та часто призводить до нецільового використання технологічних потужностей; забезпечення збереження цінної інформації на альтернативних цифрових носіях з метою її захисту від втрати, знищення (стирання); правове регулювання електронної торгівлі, включаючи питання її обліку, визначення вартості цифрових продуктів, оподаткування тощо (адже комп'ютерна програма може коштувати набагато більше, ніж декларується її автором чи покупцем); протидію спаму (поширенню рекламних пропозицій без згоди споживача), що часто призводить до перевантаження електронних комунікаційних мереж, ускладнення або блокування роботи органів публічної адміністрації в результаті спам-атак; захист інтелектуальної власності, авторських прав в Інтернет.

Запропоновані шляхи вирішення проблемних питань у сфері адміністративно-правового регулювання використання інформаційних технологій шляхом внесення змін до чинного національного законодавства та застосування технічних засобів, зокрема використання можливостей штучного інтелекту для виявлення порушень прав виробників, постачальників та користувачів цифрового контенту та цифрових послуг.

Ключові слова: інформаційні технології, регулювання, актуальні питання, цифрові послуги, публічна адміністрація, контроль, Інтернет, кіберзлочини, спам, відповідальність, програмне забезпечення, технічні рішення, сховища.

The scientific publication is devoted to the study of topical issues of administrative and legal regulation of the use of information technologies in Ukraine.

It has been established that information legislation currently contains about four thousand laws and other normative legal acts that regulate modern information relations and create legal prerequisites for the development of functional areas of information activity. However, despite the significant number of normative acts regulating the use and development of information technologies, a significant number of topical issues in this area of public relations remain unresolved.

Current issues of legal regulation of public relations in the field of information technology use should include: protection of personal data, as well as information related to state or commercial secrets from so-called hacker attacks; countering the spread on the Internet of the cult of violence and cruelty, child pornography and other content prohibited by law; preventing the use of social networks and messengers to support the activities of criminal organizations, including terrorist and radical organizations; the use of information technologies and corresponding capacities for so-called mining – ensuring the functioning of cryptocurrency platforms, which overloads electrical networks and often leads to

inappropriate use of technological capacities; ensuring the preservation of valuable information on alternative digital media in order to protect it from loss, destruction (erasure); legal regulation of electronic commerce, including issues of its accounting, determination of the value of digital products, taxation, etc. (because a computer program can cost much more than declared by its author or buyer); countering spam (distribution of advertising offers without the consumer's consent), which often leads to overloading of electronic communication networks, complications or blocking of the work of public administration bodies as a result of spam attacks; protection of intellectual property, copyright on the Internet.

Proposed ways of solving problematic issues in the field of administrative and legal regulation of the use of information technologies by making changes to the current national legislation and using technical means, in particular, using the capabilities of artificial intelligence to detect violations of the rights of producers, suppliers and users of digital content and digital services.

Key words: *information technologies, regulation, current issues, digital services, public administration, control, Internet, cybercrimes, spam, responsibility, software, technical solutions, storage.*

Актуальність теми. Сучасне суспільство часто називають постіндустріальним або інформаційним, зважаючи на рівень технологічного прогресу та цифровізації суспільних відносин. Комп'ютерні технології проникли майже у всі сфери суспільного життя і більшість людей є користувачами Інтернет та споживачами цифрових послуг та цифрового контенту. Програмне забезпечення, оцифровані аудіовізуальні твори давно є повноцінним товаром. Органи публічної адміністрації цивілізованих держав також все більше використовують інформаційні технології для оптимізації управлінської діяльності, надання адміністративних послуг.

Разом з тим, тотальне проникнення інформаційних технологій у всі сфери суспільного життя несе із собою цілий ряд загроз як для особистої безпеки людини, так і для національної безпеки держави. Доступність персональної інформації, яку фізичні та юридичні особи власноруч викладають в мережу, можливість підробки цифрового контенту та відсутність належного рівня захисту комп'ютерних, електронних комунікаційних мереж збільшує випадки протиправного, несанкціонованого втручання в роботу останніх, вчинення злочинів проти власності, честі та гідності користувачів Інтернет, призводить до спотворення або знищення цінної інформації.

Таким чином, процес інформатизації (цифровізації) потребує все більшого юридичного супроводу, а інформаційні технології стають окремим об'єктом адміністративно-правового регулювання.

Різні аспекти правового регулювання використання та розвитку інформаційних технологій завжди були в центрі уваги науковців. Із останніх наукових праць слід виділити роботи

Д. Біленької «Адміністративно-правове регулювання інформаційних відносин в Україні», О. Берназюка «Цифрові технології у праві: сучасний погляд у майбутнє», Т. Ковальнової та О. Гунбіної «Правові проблеми надання адміністративних послуг з використанням інтернет-технологій», О. Комарова «Адміністративно-правовий статус суб'єктів здійснення цифрової трансформації регіону», А. Краковської та М. Бабик «Цифровізація адміністративних послуг в Україні: проблеми та перспективи розвитку», А. Омельченка «Суспільні відносини у сфері цифровізації як предмет правового регулювання», Р. Стефанчука «Інформаційні технології та право: quo vadis?», І. Тищенкою «Адміністративні процедури надання електронних публічних послуг публічною адміністрацією в Україні».

Проте, актуальні питання адміністративно-правового регулювання використання інформаційних технологій в Україні ще не були предметом окремого наукового аналізу, що актуалізує підготовку даної публікації.

Постановка завдання. Метою наукової публікації є дослідження актуальних питань адміністративно-правового регулювання використання інформаційних технологій в Україні з метою формулювання пропозицій щодо удосконалення чинного національного законодавства та юридичної практики у даній сфері суспільних відносин.

Методологія даної публікації включає філософські (закони та прийоми діалектики), загальнонаукові (системний та структурно-функціональний методи, прийоми логічного методу: аналіз, синтез, дедукція та індукція) та спеціально-юридичні методи дослідження (формально-юридичний метод як похідний від аксіоматичного методу дослідження, а також

метод юридичного моделювання). Також в процесі дослідження використовуються такі загальновідомі наукові підходи як цивілізаційний, антропоцентричний, телеологічний та синергетичний.

Так, синергетичний підхід розглядає сферу використання інформаційних технологій як самостійну систему суспільних відносин, що прагне до самоорганізації та самовдосконалення.

Результати дослідження. Сучасний стан адміністративно-правового регулювання використання інформаційних технологій в Україні є задовільним, про що свідчить поступове зростання кількості кримінальних правопорушень у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електров'язку.

Так, протягом 2018 р., згідно зі статистичними даними, обліковано 2017 вказаних кримінальних правопорушень. Їх питома вага ще незначна і становить усього 0,5 % від усіх облікованих кримінальних правопорушень у 2018 р., але за останні п'ять років зростає в 5,6 рази (у 2014 р. становила – 0,09 %) [1, с. 110].

В. Гавловський зазначає, що статистичні дані про кіберзлочини відображаються також у відомчій статистичній звітності Національної поліції України, зокрема у Звіті про результати роботи підрозділів Національної поліції України, де, крім кримінальних правопорушень, охоплених Розділом XVI КК України, зазначається ще низка кримінальних правопорушень, що вчинені з використанням електронно-обчислювальної техніки, передбачених ст. 176 КК України «Порушення авторського права і суміжних прав» і ст. 185 КК України «Крадіжка», чч. 3 і 4 ст. 190 КК України «Шахрайство», ст. 200 КК України «Незаконні дії з документами на переказ, платіжними картками та іншими засобами доступу до банківських рахунків, електронними грошима, обладнанням для їх виготовлення», ст. 229 КК України «Незаконне використання знака для товарів і послуг, фірмового найменування, кваліфікованого зазначення походження товару» і ст. 231 «Незаконне збирання з метою використання або використання відомостей, що становлять комерційну або банківську таємницю», чч. 3, 4 і 5 ст. 301 КК України «Ввезення, виготовлення, збут

і розповсюдження порнографічних предметів». Але цей перелік статей неповний [1, с. 109].

Т. Філіпенко, аналізуючи стан та наслідки комп'ютерної злочинності наводить наступну статистику: за підсумками 2018 року працівники Департаменту кіберполіції Національної поліції України були залучені до розслідування понад 11131 кримінальних проваджень, у тому числі: 1139 – у сфері протиправного контенту, 3697 – у сфері платіжних систем, 3607 – у сфері е-комерції, 2688 – у сфері кібербезпеки. Найбільша кількість злочинів була зосереджена в місті Києві (2277), а також на території Одеської (1084), Миколаївської (903) та Львівської (729) областей. Протягом року поліцейські виявили 6 тисяч злочинів, учинених у сфері використання високих інформаційних технологій, у тому числі: 680 – у сфері протиправного контенту, 2398 – у сфері платіжних систем, 1598 – у сфері е-комерції, 1325 – у сфері кібербезпеки. У 2018 році працівники кіберполіції України викрили понад 800 осіб, які були причетні до вчинення злочинів у сфері високих інформаційних технологій. Згідно зі статистикою, більша частина підозрюваних – чоловіки у віці від 25 до 40 років. У сфері кібербезпеки найбільше виявлено користувачів шкідливого програмного забезпечення, які вчиняли злочини, використовуючи придбані віруси у DarkNet. За результатами міжнародної співпраці у 2018 році було викрито 8 транснаціональних хакерських угруповань і взято участь у понад 30 міжнародних операціях [2, с. 82].

Згідно зі Звітом Національної поліції про результати роботи у 2020 році зареєстровано понад 5 тисяч кіберзлочинів, у яких вдалося оперативно затримати 106 фігурантів кримінальних проваджень, серед яких 13 педофілів. Крім того, у кіберполіції в 2020 році запрацювала сервісна служба. Вона створена для надання громадянам консультацій з питань кібербезпеки. За 9 місяців її роботи надійшло понад 100 тисяч дзвінків та більше 40 тисяч електронних звернень [3].

У Звіті Національної поліції за 2021 рік зазначено, що новітні можливості інформаційних технологій та їх стрімкий ріст у всьому світі дедалі активніше використовується людством у різних сферах діяльності. Кіберпростір створює неймовірні можливості, розширює свободу, стимулює розвиток інновацій

та збагачує суспільство. Однак, паралельно з позитивними тенденціями, набуває розвитку і кіберзлочинність, що, зрозуміло, завдає значної шкоди інтересам наших громадян та держави в цілому. З метою протидії такій кримінальній протиправності в Національній поліції функціонує підрозділ кіберполіції [4].

У 2021 році задокументовано майже вдвічі більше злочинів, учинених з використанням високих інформаційних технологій. Зокрема, у майже півтора рази зросла динаміка реєстрації злочинів у банківській сфері та на третину – у сфері комп'ютерних систем. При цьому кількість розкритих кіберзлочинів збільшилася вдвічі. Періодичне обмеження соціальної активності громадян у зв'язку з посиленням карантину спровокувало збільшення на 42% шахрайств, пов'язаних з використанням електронно-обчислювальної техніки (ч. 3, 4 ст. 190 КК України). Завдяки оперативному реагуванню поліції на таку ситуацію розкрито понад 80% таких шахрайств [4].

Кіберполіцейські у 2021 році ініціювали проведення 9 міжнародних поліцейських операцій та взяли участь у 8 таких заходах на запрошення іноземних колег. Як приклад, минулого року встановлено трьох громадян України, підозрюваних у створенні вірусу «EMOTET». Через незаконні дії цих громадян потерпілим завдано збитків на суму близько 2 млрд. доларів США. Крім того, встановлено шістьох громадян України, які за допомогою шкідливого програмного забезпечення «Ransomware» завдали компаніям Республіки Корея та США збитків на загальну суму 500 млн. доларів США. Водночас кіберполіцейські продовжують тримати прямий зв'язок з громадянами. Так, у 2021 році по допомогу до кіберполіції звернулося понад 190 тис. громадян. Преважна більшість телефонувала до call-центру, водночас громадяни активно подавали звернення і через форми електронного запиту [4].

У відповідності до Звіту Національної поліції про результати роботи за 2022 рік, зросла на 49% (з 10 тис. до 14,9 тис.) кількість викритих кримінальних правопорушень у сфері високих інформаційних технологій, зокрема пов'язаних з онлайн шахрайствами – в 2,8 рази (з 2,9 тис. до 7,9 тис.) [5].

Також згідно зі Звітом Національної поліції за 2023 рік, окремими видами кримінальних право-

порушень, які набули більшого поширення в умовах війни, є кіберзлочини. Виявлено в 4,1 рази більше (з 14,9 тис. до 61,4 тис.) кримінальних правопорушень у сфері високих інформаційних технологій, зокрема пов'язаних з онлайн-шахрайствами – у 5,8 рази (із 7,9 тис. до 45,7 тис.). Розкрито на 91% більше (із 7,3 тис. до 13,9 тис.) кіберзлочинів, зокрема в банківській сфері – на 12% (з 2,1 тис. до 2,4 тис.), сфері комп'ютерних систем – на 44% (з 1,3 тис. до 1,9 тис.), сфері телекомунікацій та протиправного контенту – у 3,2 рази більше (зі 101 до 323), а також онлайн-шахрайств – у 3,9 рази більше (з 1,7 тис. до 6,7 тис.) [6].

Також забезпечено ефективне відшкодування збитків, завданих кіберзлочинами. Так, у 2023 році відшкодовано 286,8 млн грн, що у 6,4 рази більше ніж у 2022 р. – 44,5 млн грн [6].

Слід відзначити, що інформаційне законодавство на даний час містить близько чотирьох тисяч законів та інших нормативно-правових актів, які регулюють сучасні інформаційні відносини та створюють правові передумови для розвитку функціональних напрямів інформаційної діяльності [7, с. 34]. Проте, не зважаючи на значну кількість нормативних актів, якими врегульовано питання використання інформаційних технологій, значна кількість актуальних питань у даній сфері суспільних відносин залишається не вирішеною.

Отже, однією з причин збільшення кількості правопорушень у сфері використання інформаційних технологій є прогалини в національному законодавстві, а саме відсутність комплексного підходу до вирішення проблемних питань у даній сфері суспільних відносин.

Так, до актуальних проблем правового регулювання суспільних відносин у сфері використання інформаційних технологій слід віднести:

– захист персональних даних, а також інформації, яка відноситься до державної чи комерційної таємниці від так званих хакерських атак (як правило правопорушники отримують доступ до захищених інформаційних систем маючи співників, які безпосередньо працюють у певній організації, що використовує захищену інформаційну систему);

– протидію поширенню в Інтернет культурі насильства та жорстокості, дитячої порнографії та іншого забороненого законом контенту (стрімке поширення соціальних мереж, їх

закритих каналів створює суттєву загрозу національному інформаційному простору, адже перевірка віку користувача як правило має формальний характер і доступ до забороненого контенту легко отримують діти та підлітки);

– запобігання використанню соціальних мереж, месенджерів для забезпечення діяльності злочинних організацій, включаючи терористичні та радикальні організації (значна кількість соціальних месенджерів має наскрізне шифрування, тому органам публічної адміністрації, зокрема спецслужбам важко відслідковувати потенційно небезпечний цифровий контент, який поширюється у соціальних мережах та їх месенджерах);

– протидію поширенню спаму – інформації, яка забруднює цифровий простір та ускладнює роботу інформаційних систем, органів публічної адміністрації (ст. 363-1 КК України передбачає кримінальну відповідальність за поширення спаму, якщо вказані дії призвели до порушення або припинення роботи електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), автоматизованих систем, комп'ютерних мереж чи мереж електрозв'язку [8]. Проте актуальним залишається питання встановлення адміністративної відповідальності за систематичне поширення спаму без настання вказаних наслідків);

– використання інформаційних технологій та відповідних потужностей для так званого майнінгу – забезпечення функціонування криптовалютних платформ, що перевантажує електричні мережі та часто призводить до нецільового використання технологічних потужностей (використання наявних потужностей комп'ютерних мереж для майнінгу, особливо в умовах воєнного стану, становить загрозу національній економічній та енергетичній безпеці, тим більше, що майнінг може здійснюватись із використанням бюджетних комп'ютерів, комунікаційних мереж органів публічної адміністрації; до прикладу – у 2019 році слідчі територіального управління Державного бюро розслідувань, розташованого у місті Києві, повідомили про підозру двом особам Державної судової адміністрації України, які незаконно використовували мережеве та комп'ютерне обладнання ДСА для налагодження роботи інтернет-магазинів та видобутку криптовалюти);

– забезпечення збереження цінної інформації на альтернативних цифрових носіях з метою її захисту від втрати, знищення, стирання (особливої актуальності в умовах воєнного стану набуває питання збереження національного фонду цифрової інформації, адже сервери, на яких зберігається ключова інформація, можуть стати об'єктом ракетних атак або опинитися на окупованій території. Тому актуальною є правова регламентація використання для розміщення цінних інформаційних ресурсів (дублікатів державних реєстрів, баз даних органів публічної адміністрації) матеріальних носіїв інформації, які розташовані в Європейському Союзі, США, Японії та інших дружніх для України державах);

– правове регулювання електронної торгівлі, включаючи питання її обліку, визначення вартості цифрових товарів, оподаткування тощо (комп'ютерна програма може коштувати набагато більше, ніж декларується її автором чи покупцем, ще складніше відслідковувати надання приватними особами цифрових послуг – від написання текстів до адміністрування веб-сайтів);

– захист прав і свобод учасників інформаційних відносин від протиправних посягань: кіберзлочинності, булінгу тощо (як справедливо зазначає В. Гавловський зважаючи на високий рівень латентності кіберзлочинності (наразі обліковується тільки 10–20 % вчинених злочинів, а решту становить латентна злочинність), а також низький рівень звітності реєстраційної дисципліни, сьогодні говорити про будь-яку офіційну статистику, яка повно й достовірно відображає стан і структуру кіберзлочинності, проблематично. Можливо проаналізувати тільки динаміку цього виду злочинності, структуру злочинності, стан криміногенної ситуації у цій сфері на основі облікованих злочинів [1, с. 109-110]);

– захист інтелектуальної власності, авторських прав в Інтернет (належний рівень захисту інтелектуальної власності в національному сегменті Інтернет є однією з головних умов набуття Україною повноправного членства в Європейському Союзі).

Наведені актуальні питання регулювання інформаційних відносин потребують особливої уваги органів публічної адміністрації та

цілком можуть бути вирішені засобами адміністративного та кримінального права.

Висновки. Проведене дослідження актуальних питань адміністративно-правового регулювання використання інформаційних технологій в Україні дає підстави сформулювати висновок про те, що положення національного законодавства, яким врегульовані вищевказані суспільні відносини, потребує удосконалення та приведення у відповідність до стандартів Європейського Союзу.

З метою удосконалення захисту персональних даних, а також інформації, яка відноситься до державної чи комерційної таємниці від хакерських атак пропонується розміщення відповідної інформації на серверах, які розташовані виключно на території держав-членів ЄС та США, належать корпораціям, які гарантують високий ступінь захисту інформаційних ресурсів (розміщення державних реєстрів та баз даних на декількох альтернативних серверах в країнах ЄС та США повинно бути регламентовано на рівні закону – в національному законодавстві вже є відповідний позитивний приклад [9]).

З метою протидії поширенню в Інтернеті культу насильства та жорстокості, дитячої порнографії та іншого забороненого законом контенту пропонується на рівні закону зобов'язати інтернет-провайдерів встановлювати інтернет-фільтри для блокування забороненого контенту. Також для виявлення та блокування відповідного контенту варто використовувати можливості штучного інтелекту (відповідний порядок використання штучного інтелекту та блокування забороненого контенту доцільно затвердити на рівні відомчих нормативно-правових актів).

З метою запобігання використанню соціальних мереж, месенджерів для забезпечення діяльності злочинних організацій, включаючи терористичні та радикальні організації, пропонується заборонити (блокувати) використання в Україні месенджерів, які не надають доступ до переписки абонентів спецслужбам, використовують зашифровані закриті канали. Як приклад, загрозу національній безпеці становить інтернет-месенджер (застосунок для обміну повідомленнями) «Telegram».

З метою протидії поширенню спаму – інформації, яка забруднює цифровий простір

та ускладнює роботу інформаційних систем, органів публічної адміністрації пропонується встановити адміністративну відповідальність за поширення спаму, тобто умисне систематичне масове розповсюдження повідомлень електронною поштою, здійснене без попередньої згоди адресатів, що не призвело до порушення або припинення роботи електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), автоматизованих систем, комп'ютерних мереж чи мереж електронної пошти.

З метою запобігання невпорядкованому використанню інформаційних технологій та відповідних потужностей для майнінгу (забезпечення функціонування криптовалютних платформ) пропонується в найкоротші строки внести зміни до Податкового кодексу України щодо особливостей оподаткування операцій з віртуальними активами з метою забезпечення набуття чинності Законом України «Про віртуальні активи». В останньому має бути чітко передбачена заборона суб'єктам владних повноважень та працівникам органів публічної адміністрації здійснювати майнінг із використанням технологічних потужностей державних підприємств, установ чи організацій. Крім того, відповідальність за вказані дії доцільно передбачити в окремій статті Кримінального кодексу України.

З метою правового врегулювання електронної торгівлі, включаючи питання її обліку, визначення вартості цифрових товарів, оподаткування тощо пропонується використовувати можливості штучного інтелекту для визначення реальної вартості цифрових товарів та обліку торгових операцій, пов'язаних з їх обігом (Концепцію розвитку штучного інтелекту в Україні схвалено розпорядженням КМУ від 2 грудня 2020 р. № 1556-р [10]). Технологія штучного інтелекту дозволяє оперативно моніторити маркетингові пропозиції, прайс-листи, торгові майданчики всіх учасників ринку та надавати користувачу об'єктивну статистичну інформацію.

Як зазначено в самій Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні, впровадження інформаційних технологій, частиною яких є технології штучного інтелекту, є невід'ємною складовою розвитку соціально-економічної, науково-технічної, оборонної, правової та іншої діяльності у сферах загальнодержавного значення [10].

З метою захисту прав і свобод учасників інформаційних відносин від протиправних посягань: кіберзлочинності, булінгу тощо пропонується посилити кримінальну відповідальність за вчинення злочинів з використанням електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку. Зокрема, санкції всіх частин перших статей Розділу XVI КК України повинні передбачати можливість застосування до порушника покарання у вигляді позбавлення на певний строк. Така пропозиція обумовлена підвищенням ступенем суспільної небезпеки кримінальних правопорушень, які вчиняються з використанням інформаційних технологій, адже як правило шкода завдається як публічним, так і приватним інтересам, при-

чому, в більшості випадків, інтересам багатьох користувачів.

З метою захисту інтелектуальної власності, авторських прав в Інтернет також пропонується використовувати можливості штучного інтелекту, інструменти якого дозволяють виявляти порушення авторських прав в мережі та блокувати доступ до відповідних інформаційних ресурсів. Порядок використання можливостей штучного інтелекту для зазначених цілей також доцільно регламентувати на рівні відомих нормативно-правових актів.

Підсумовуючи слід зазначити, що наведений перелік пропозицій щодо удосконалення чинного національного законодавства у сфері використання інформаційних технологій не є вичерпним, що актуалізує проведення подальших наукових пошуків у даному напрямку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гавловський В.Д. Аналіз стану кіберзлочинності в Україні. *Інформація і право*. 2019. № 1 (28). С. 108–117.
2. Філіпенко Т. Стан та наслідки комп'ютерної злочинності. *Цифрова платформа: інформаційні технології в соціокультурній сфері*. 2020. Том 3 № 1. С. 79–86.
3. Звіт Національної поліції України про результати роботи у 2020 році. Національна поліція України. *Офіційний вебпортал. Річні звіти*. URL: https://media-www.npu.gov.ua/npu-pre-prod/sites/1/Docs/Dialnist/Richni_zvity/zvit-npu-za-2020-rik_com.pdf
4. Звіт Національної поліції України про результати роботи у 2021 році. Національна поліція України. *Офіційний вебпортал. Річні звіти*. URL: https://media-www.npu.gov.ua/npu-pre-prod/sites/1/Docs/Dialnist/Richni_zvity/Zvit_NPU_2021_.pdf
5. Звіт Національної поліції України про результати роботи у 2022 році. Національна поліція України. *Офіційний вебпортал. Річні звіти*. URL: https://media-www.npu.gov.ua/npu-pre-prod/sites/1/НПУ_за_2022_рік_.pdf
6. Звіт Національної поліції України про результати роботи у 2023 році. Національна поліція України. *Офіційний вебпортал. Річні звіти*. URL: https://media-www.npu.gov.ua/npu-pre-prod/sites/1/Docs/Dialnist/Richni_zvity/zvit_NPU_2023.pdf
7. Пилипчук В.Г., Цимбалюк В.С. Історико-правові проблеми становлення і розвитку інформаційної сфери та інформаційного права в Україні (кінець ХХ – початок ХХІ століття). *Вісник Національної академії правових наук України*. 2016. № 4 (87). С. 29-44.
8. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року № 2341-III. Дата оновлення: 19.05.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/ed20240519#Text> (дата звернення: 01.06.2024).
9. Верховна Рада ухвалила закон про зберігання персональних даних українців на закордонних серверах, який є частиною мобілізаційного законодавства. *Судово-юридична газета. Публікації. Законодавство*. 16.01.2024. URL: <https://sud.ua/uk/news/publication/290726-verkhovnaya-rada-prinyala-zakon-o-khranenni-personalnykh-dannykh-ukraintsev-na-zarubezhnykh-serverakh-yavlyayuschisya-chastyu-mobilizatsionnogo-zakonodatelstva> (дата звернення: 01.06.2024).
10. Про схвалення Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні: розпорядження КМУ від 2 грудня 2020 р. № 1556-р. Дата оновлення: 29.12.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-%D1%80#Text> (дата звернення: 01.06.2024).

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

УДК 343.911

DOI <https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-3-25>

Гетьман Є. С.,

*здобувач вищої освіти третього (науково-освітнього) рівня
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара*

ВИТОКИ ЕКОЛОГІЧНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У ПЕРІОД XI–XIV СТ.СТ.

THE ORIGINS OF ENVIRONMENTAL CRIME IN UKRAINIAN LANDS DURING THE 11TH–14TH CENTURIES

В статті здійснено історико-правовий аналіз екологічної злочинності на українських землях у період XI–XIV ст.ст. Проведено огляд наукової літератури за тематикою генези кримінально-правової охорони довкілля на території України, зокрема дисертаційних досліджень вітчизняних вчених за останні п'ять років. Наголошено про недостатність досліджень витоків екологічної злочинності в Україні. В межах поставленого у публікації завдання розглянуто історичну трансформацію уявлень про межі суспільно прийнятної поведінки у сфері довкілля. Встановлено, що особливістю дохристиянського світогляду давніх слов'ян було поєднання сакрального ставлення до окремих природних об'єктів та екстенсивного освоєння природних ресурсів. Розглянуто основні джерела права Київської Русі та виявлено, що природоохоронні норми містилися у звичаєвому праві, міжнародних договорах, княжому законодавстві та Руській правді. Звернено увагу, що подальше ускладнення суспільних відносин та розвиток давньоруської державності призвів до укладання Руської правди. Автором виконано аналіз статей Короткої та Широкої редакції Руської правди, за результатами якого встановлено непропорційну суворість покарань за посягання на об'єкти природи в порівнянні із посяганням на життя людини незнатного походження, описано економічне значення природних ресурсів та продуктів їх обробки у часи Київської Русі. Досліджено стан охорони водних ресурсів за Саксонським Зерцалом, захист тварин за княжим і церковним законодавством. Встановлено, що об'єкти природи у той час піддавалися охороні виключно як об'єкти власності через переслідування економічних та військових інтересів держави. Виявлено, що на становлення давньоруського права та зосередження природних ресурсів у володінні еліт вплинув процес розпаду родо-племінного ладу. Автором публікації зроблено висновок про відсутність явища екологічної злочинності на українських землях у період XI–XIV ст.ст. та висловлюється думка щодо мотивів запровадження давньоруською державою наведених підходів до юридичної відповідальності за посягання на природні ресурси.

Ключові слова: історико-правовий аналіз, злочини проти довкілля, кримінально-правова охорона, Київська Русь, Руська правда.

This study presents a historical and legal analysis of environmental crime in Ukrainian territories during the 11th–14th centuries. It reviews existing scholarly literature on the genesis of criminal law protecting the environment in Ukraine, including theses by Ukrainian scholars published over the last five years. The study highlights the lack of research on the origins of environmental crime in Ukraine. Within this publication's scope, the historical transformation of social norms regarding environmental behavior is examined. It is established that the main feature of the pre-Christian worldview of ancient Slavs was the coexistence of a sacred reverence for natural objects and extensive exploitation of resources. The primary legal sources of Kievan Rus' are analyzed, revealing that environmental protection norms were embedded in customary law, international treaties, legal codes, and Rus'ka Pravda. The increasing complexity of social relations and the development of the Old Russ state led to the codification of Rus'ka pravda. The author analyzes articles from the Short and Wide editions of Russka pravda, establishing that the severity of punishment for encroachment on nature was notable compared to that for harm to the life of a person of low social standing. The economic significance of natural resources and their processed products during the Kievan Rus' period is described. The state of water resource protection according to the Saxon Mirror, as well as animal protection under princely and church laws, is investigated. It is established that natural objects were protected primarily as a property, driven by economic and military interests.

The study reveals that the disintegration of the tribal system influenced the development of Old Russ law and resource concentration among the elite. The author concludes that environmental crime did not exist in Ukrainian lands during the 11th–14th centuries and offers insights into the motivations behind the Old Russ state's legal approaches to resource protection.

Key words: *historical and legal analysis, crimes against the environment, criminal law protection, Kievan Rus', Rus'ka pravda.*

Постановка проблеми. На тлі загострення екологічної кризи та погіршення криміногенної обстановки наукові розвідки явища екологічної злочинності не полишають своєї актуальності та потребують застосування цілісного методологічного аналізу.

Проведення історико-правових досліджень явища екологічної злочинності дозволить простежити еволюцію та вивити тенденції її розвитку, що допоможе в одержанні нового наукового знання про сутнісні характеристики екологічної злочинності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти злочинності у сфері охорони навколишнього природного середовища в Україні досліджувалися у працях таких вчених, як В. І. Андрейцев, Г. І. Балюк, С. Б. Гавриш, А. П. Гетьман, О. Л. Дубовик, Е. М. Жевлаков, Н. Г. Іванова, О. М. Костенко, Т. В. Корнякова, Н. С. Юзікова, С. І. Хом'яченко, Ю. А. Турлова, Н. Р. Малишева, О. В. Мельник, В. К. Матвійчук, В. О. Навроцький, Г. С. Поліщук, Ю. С. Шемшученко, Ю. В. Орлов, Я. В. Ступник С. І. Марко, С. О. Заїка та ін.

Так, за останні п'ять років на дисертаційному рівні проводилися історико-правові дослідження за напрямом кримінально-правової охорони природних ресурсів: генезису законодавства про кримінальну відповідальність за незаконну порубку або незаконне перевезення, зберігання, збут лісу (О. М. Будяченко, 2020 рік); еволюції покарань за екологічні злочини (С. В. Мурихін, 2020 рік); основних історично-правових аспектів кримінальної відповідальності за посягання на водні ресурси (І. В. Берднік, 2020 рік); кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин (Б. М. Семенишина-Фіголь, 2021 рік); юридичної відповідальності за порушення лісового законодавства (М. В. Юркевич, 2021 рік).

Проте, незважаючи на наявність ґрунтовних наукових праць у даній сфері, питання витоків екологічної злочинності в Україні не одержало достатнього висвітлення в публікаціях чи дисертаційних роботах.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Завданням даної публікації виступає проведення історико-правового аналізу екологічної злочинності на українських землях у період XI–XIV ст.ст.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Слід відзначити, що людство почало практикувати деструктивний вплив на навколишнє природне середовище ще в доіндустріальну епоху, що підтверджується результатами аналізів концентрації міді в гренландському льоду, спричиненої забрудненням атмосферного повітря від використання примітивних технологій плавки міді у часи Стародавнього Риму та Середньовіччя [1].

З метою простеження витоків екологічної злочинності в Україні необхідно розглянути історичну трансформацію уявлень про межі суспільно прийнятної поведінки у сфері довкілля.

Протягом XI–XIV ст.ст. в результаті процесу правотворення приймалися нормативно-правові акти, що стосувалися охорони лісових, земельних, водних та тваринних ресурсів.

Для більш детального дослідження становлення природоохоронних суспільних відносин тієї доби необхідно звернутися до джерел права Київської Русі, основними з яких були звичаєве право, міжнародні договори, княже законодавство та Руська правда [2, ст. 27].

Вже у часи відправлення язичницьких культів формувалися певні уявлення, табу, мононорми, що стосувалися оточуючої людей природи.

На думку В. С. Джигиря, язичництво давніх українців було релігією гармонії людини та природи, людини й Всесвіту [3].

О. П. Ференець підкреслює, що поклоніння природнім об'єктам відіграло особливе значення в часи язичництва у Київській Русі [4, ст. 338].

Зі свого боку, М. В. Юркевич наголошує, що необхідність формування первісних норм з охорони лісів виникла у родовому суспільстві давніх слов'ян через усвідомлення цінності цього

природного ресурсу, який використовувався з метою отримання сировини, виготовлення посуду, взуття, збирання ягід, грибів, меду, лікарських рослин та полювання [5, ст. 49].

Наведені уявлення щодо характеру відносин «людина-природа» у часи язичництва на Русі потребують критичної оцінки з точки зору застосування нашими предками землеробських практик.

Наприклад, у статті Л. А. Зайцевої розкривається сутність такої форми землеробства, що домінувала в минулому у слов'янських народів, як підсічно-вогнева система, при якій перетворення землі в стан, придатний для вирощування хліба відбувається шляхом випалювання лісів, кущів чи дернини [6].

Неминучий результат використання цієї системи – катастрофічна втрата природної родючості землі, поки вона знову не вкритється лісом, або ж взагалі не утвориться пустеля [6].

В дисертаційній роботі М. В. Юркевича також наводиться причинний зв'язок між екстенсивним господарюванням давніх українців та подальшим дефіцитом лісових ресурсів [5, ст. 51].

До моменту створення першої письмової пам'ятки права Київської Русі на її землях застосовувалося звичаєве право, що утворилося шляхом постійного дотримання протягом віків народних правових звичаїв та підпорядкування звичаєвим правилам правового побуту. Ці неписані норми зберігалися у народній пам'яті у формі певних психологічних переживань, почуття справедливості й свідомості чинити так, як вказують «закони предків» [7, ст. 64].

Як зазначає В. М. Попревич, звичаєве право встановлювало покарання у вигляді смертної кари за полювання у чужих володіннях та знищення дерев, які знаходяться у святих галях [8, ст. 50].

Міжнародно-правові угоди правителів Київської Русі із сусідніми державами також могли бути джерелами природоохоронних норм.

Так, за даними дисертації М. В. Юркевича, київські князі підписували у 907, 911, 944, 971 роках договори з Візантією, і у цих договорах міститься посилання на «Закон Руський» [5, ст. 50].

Науковець робить відсилку на результати реконструкції тексту «Закону Руського», яка показує, що серед інших норм, там були й лісоохоронні, які в подальшому трансформувалися у ст. ст. 69, 70 та 73 Просторової редакції «Руської Правди» [5, ст. 50].

Серед джерел давньоруського права чільне місце посідає княже законодавство (договори князів між собою, договори князів з народом, княжі устава (статути), грамоти й уроки). Договори князів між собою містили зобов'язання, пов'язані зі спільною обороною від зовнішнього ворога, утримання від дій проти сторін, які уклали угоду, тощо. Договори («ряди») князів із народом уклалися, як правило, на віче, щоб контролювати діяльність князя, і спиралися на давні звичаї і традиції. Тексти договорів не збереглися, але про них згадується в літописах [7, ст. 66].

У дисертаційній праці В. К. Матвійчука наводяться дані, що договірні грамоти Новгороду з великим князем Ярославом Ярославичем у 1265–1307 р.р. та 1326 р. визначали право полювання на кабана не ближче, ніж за 60 верст від міста. А в 1270 р. за порушення встановлених правил полювання новгородці відмовили Ярославу Ярославовичу в князюванні [9, ст. 46].

Окреме місце серед джерел права займає церковне законодавство. Воно містило норми канонічного (церковного) права, регулювало відносини між церквою й державою, усередині церкви, між церквою і паствою [7, ст. 66].

На думку В. К. Матвійчука, церковне законодавство містило окремі норми, що стосувалися охорони природи, зокрема за надмірне захоплення полюванням висувалася порада карати епітимією, що також було для того часу серйозним заходом щодо охорони тварин [9, ст. 47].

Також, своєрідну природоохоронну норму містив Статут князя Ярослава про церковні суди (розширеної редакції), стаття 47 якого встановлювала покарання за вживання в їжу конини та ведмежатини [10, ст. 39].

Подальше ускладнення суспільних відносин та розвиток давньоруської державності органічно призвів до процесу кодифікації тогочасних норм, результат якого було втілено в документі під назвою «Руська правда».

Як вважає дослідник Руської правди Ю. П. Мателешко, в ній найбільш повно відобразилося приватне юридичне життя Київської Русі та досить детально відображено договори (купівлі-продажу, позики, найму), чітко регулюється правове становище окремих груп населення, здійснення судочинства, система

злочинів та покарань. Багато положень Руської Правди стали джерелом формування литовсько-руського та козацького права [11, ст. 159].

В дисертації М. М. Сливки повідомляється, що в Руській правді вже були започатковані системні підходи до охорони довкілля, а за шкоду, завдану флорі і фауні, карали так само, як і за негідні вчинки, вчинені щодо людини [12, ст. 30].

Положення писаного права, що стосуються об'єктів природи, зустрічаються у Короткій та Широкій редакціях Руської правди.

В даній публікації нами використано тексти Короткої редакції Руської правди (за академічним списком) та Широкої редакції Руської правди (за Пушкінським списком), аналіз яких наводиться у таблиці 1 та таблиці 2 [13, ст. 9, 10; 14].

Оглядаючи положення, наведені у таблиці 1, слід звернути увагу, що розмір стягнення за посягання на деякі види тварин відповідав покаранню за завдання тілесних ушкоджень людині (наприклад, стаття 7 і стаття 13).

Норми Короткої редакції Руської правди захищали права на княжі борті та недоторканність межових знаків суворіше, аніж життя напіввільних і невільних людей – 5 гривень проти 12 гривень штрафу (статті 25, 26 та 32, 34) [13, ст. 9, 10].

Важливість збереження місць медових промислів та межових знаків для упорядників Руської правди підкреслюється тим, що за вбивство княжого сільського старости або рабині-году-

вальниці мав присуджуватися такий самий розмір штрафу, як за руйнування межі та борті – 12 гривень [13, ст. 9, 10].

До прикладу, В. М. Попревич наводить відомості, що розмір штрафу у 12 гривень був достатньо високий, так як за 10 гривень на той час можна було купити 3 коней, 50 корів або 50 баранів, та 1 гривня кун складав 133 г срібла [8, ст. 49].

Наприкінці XI – на початку XII ст. відбувся подальший розвиток Руської правди та доповнення її новими нормами, що стало відомо науці під назвою «Поширена редакція» [13, ст. 6].

Норми Широкої редакції Руської правди збільшують перелік тварин, за посягання на які передбачалося покарання у вигляді штрафу. Важливим є нововведення, що невільна людина (холоп) не вважалася суб'єктом вчинення крадіжки, а відповідальність за її діяння покладалася на господаря у подвійному розмірі (ст. 46) [14].

Слід погодитися із твердженням В. М. Попревича, що саме по собі незаконне вирубування лісу за Руською правдою не було порушенням закону [8, ст. 50].

Також, у дисертаційній праці І. В. Берднік відмічається, що Руська правда передбачала заборону рибальства у період нересту [15, ст. 66].

Питання охорони водних ресурсів знайшло своє місце й серед інших пам'яток права періоду XI–XIV ст.ст.

Таблиця 1

Положення Короткої редакції Руської правди (за академічним списком)

Положення пам'ятки права	Діяння щодо об'єкта природи	Стягнення
Стаття 12	Використання коня без відома його власника	Штраф 3 гривні
Стаття 13	Привласнення загубленого чужого коня, який був опізнаний його власником	Повернення тварини власнику і сплата штрафу у 3 гривні
Стаття 31	Одноосібна крадіжка коня чи вола	Штраф 1 гривня та 30 резан
	Крадіжка коня чи вола групою осіб	Штраф 3 гривні та 30 резан
Стаття 32	Підпал чи руйнування княжої борті	Штраф 12 гривень
Стаття 34	Переорання чи порубка межі	Штраф 12 гривень
Стаття 36	Крадіжка голуба, курки	Штраф 9 кун та штраф на користь князя 60 резан
	Крадіжка качки, гусака, журавля, лебедя	Штраф 30 резан та штраф на користь князя 60 резан
Стаття 37	Крадіжка собаки, яструба, сокола	Штраф 3 гривні
Стаття 39	Крадіжка сіна, дров	Штраф 9 кун
Стаття 40	Крадіжка вівці, кози або свині групою у складі 10 осіб, навіть у випадку крадіжки лише однієї вівці	Штраф на користь князя 60 резан та 10 резан на користь того, хто затримав порушників

Побудовано автором на основі даних джерела [13, ст. 9, 10]

Положення Широкої редакція Руської правди (за Пушкінським списком)

Стаття 33	Використання коня без відома його власника	Штраф 3 гривні
Стаття 34	Привласнення загубленого власником коня, у випадку, якщо власник оголосить про зникнення на ринку та впізнає його у своєму місті	Повернення тварини власнику та штраф 3 гривні
Стаття 41	Крадіжка худоби із хліву чи приміщення	Штраф 3 гривні та 30 кун Якщо крадіжка вчинена групою осіб, кожен із порушників сплачує штраф 3 гривні та 30 кун
Стаття 42	Крадіжка худоби у полі або овець чи кіз чи свиней Те саме діяння, вчинене групою осіб	Штраф 60 кун Штраф 60 кун з кожного із порушників
Стаття 43	Крадіжка на току чи зерна в ямі	Штраф 3 гривні та 30 кун для кожного із порушників
Стаття 45	Крадіжка княжого коня Крадіжка коня іншого власника Крадіжка смердом худоби: кобили; вола; корови; трирічного теляти; однорічного теляти; теляти; свині; поросяти; вівці; барана; необ'їждженого жеребця; лошаги; коров'ячого молока	Штраф 3 гривні Штраф 2 гривні Штраф на користь князя: 60 кун; 1 гривня; 40 кун; 30 кун; півгривні; 5 кун; 5 кун; ногата; 5 кун; ногата; гривня кун; 6 ногат; 6 ногат
Стаття 69	Крадіжка бобра	Штраф 12 гривень
Стаття 70	Розриття землі, знаходження ознак снасті, якою відбувався вилов, чи сітки	Княжий штраф для громади, якщо її члени ухиляються від пошуку порушника
Стаття 71	Знищення знаку власності на борті	Штраф 12 гривень
Стаття 72	Пошкодження бортної межі, розорювання межі на пашні чи перегороджування парканом дворової межі	Штраф 12 гривень на користь князя
Стаття 73	Порубка дубу із знаком власності чи межового дубу	Штраф на користь князя 12 гривень
Стаття 75	Порубка борті	Штраф на користь князя 3 гривні та штраф півгривні за дерево
Стаття 76	Крадіжка бджіл Крадіжка бджіл у випадку, якщо вони не готові до зимування Крадіжка бджіл у випадку, якщо вони готові до зимування	Штраф на користь князя 3 гривні 10 кун 5 кун
Стаття 80	Перерізання мотузки у сітці для лову птахів	Штраф на користь князя 3 гривні та штраф на користь власника мотузки гривня кун
Стаття 81	Крадіжка яструба або сокола Крадіжка інших птахів: голуба; куріпки; качки; гусака; лебедя; журавля	Штраф на користь князя 3 гривні та штраф на користь власника 1 гривня Штраф: 9 кун; 9 кун; 30 кун; 30 кун; 30 кун
Стаття 82	Крадіжка сіна і дров Крадіжка воза	Штраф 9 кун Штраф 2 ногати за кожен віз
Стаття 83	Підпал току	Потік і розграбування, виплата компенсації за знищене
Стаття 84	Умисне знищення коня чи худоби	Штраф на користь князя 12 гривень та виплата компенсації власнику

Побудовано автором на основі даних джерела [14]

Так, Р. І. Марусенко в дисертаційній роботі досліджує положення рецепції візантійського права (Книг Законних), та зазначає, що глава 83 Землеробського закону встановлює обов'язок

власника млина попереджати збитки, які можуть бути завдані чужій земельній ділянці чи рослинності на ній водою, що протікає до млина по цій земельній ділянці, а якщо їх не

можна попередити – припинити роботу млина [16, ст. 36].

О. М. Дроваль у дисертації приходить до висновку про формування у цей період так званого «берегового права», оскільки землевласник мав право допускати чи забороняти протікання води з чужого млину своєю землею, а водний об'єкт був приналежністю земельної ділянки [17, ст. 12].

Також О. М. Дроваль стверджує, що на теренах України було сприйнято значну кількість положень «Саксонського зерцала» – найдавнішої правової збірки Німеччини (1210–1234 рр.), що містить низку постанов, які: 1) стосуються користування громадськими водоймами для транспорту та рибної ловлі; 2) встановлюють й охороняють приватні права на річки, ставки та інші водойми; 3) визначають певною мірою основи загального водокористування в наведеному періоді часу [17, ст. 13].

На підставі проведеного аналізу джерел О. М. Дроваль зазначає, що водночас «Саксонське зерцало» охороняло і права приватного власника на водойми, що знаходиться в його володінні, погрожуючи пенею в 3 шилінги тому, хто буде ловити рибу в природному водоймищі, що належить іншому, і пенею в 30 шилінгів тому, хто буде ловити рибу в чужому, штучно виритому ставку [17, ст. 13].

Застосування Саксонського Зерцала в Україні пов'язано з німецькою колонізацією та поширенням магдебурзького права, що посилювалося у часи існування Галицько-Волинської держави [18, ст. 97].

Враховуючи факт того, що у цей період деякі із українських земель перебували під владою ординських ханів, В. К. Матвійчук стверджує, що деякі настанови щодо об'єктів природи також містила «Ясса» – збірник догматів, що ними мали керуватися всі піддані ординської імперії та завойовані народи, що передбачала покарання смертю за будь-яку крадіжку, в тому числі й дичини [9, ст. 49].

Слід підтримати думку А. М. Кондратової, Сабо Ж. Б. та Голубевої І. І., перші задатки адміністративної діяльності у ранньому Середньовіччі щодо забезпечення екологічної безпеки здійснювалися насамперед через захист прав власності, економічних та військових інтересів держави [19, ст. 78].

Наведене підтверджується позицією інших науковців, що об'єкти природи у той час піддавалися охороні виключно як об'єкти власності.

Так, Б. М. Семенишина-Фіголь у дисертаційній роботі вказує, що особлива вказівка на дерева та «борть» пояснюється тим, що саме на них були відмічені знаки власності, за допомогою яких відмежовувалися земельні ділянки [20, ст. 55].

Слід відмітити, що боброві угіддя, за розорення яких, як зазначалося вище, накладався великий штраф, перебували у феодалській власності [9, ст. 46].

Також, ці дикі тварини були не просто об'єктом для полювання, але й становили цінний експортний торговельний ресурс.

Про надзвичайну важливість торгівлі продуктами бортництва і полювання писав у 965 році арабський географ, торговець і мандрівник І. Навқал: «Мед, віск та хутро, що експортуються з їхньої країни, надходять з територій Русі та Болгарії. Те саме стосується бобрових шкур, які експортуються по всьому світу, оскільки вони зустрічаються лише на північних річках території Русі, Болгарії та Києва» [21].

Н. Д. Полонська-Василенко, наводячи переваги виробництва меду, повідомляє, що бортництво давало великі прибутки без затрати капіталу, а на мед та віск був завжди великий попит і в Україні, і в Західній Європі, бо мед заміняв цукор, а головне – вживали його для міцних напоїв, а віск – для свічок. Про розміри вживання меду для напоїв свідчить такий факт, що у князя Святослава лише в Путівлі, на Чернігівщині, 1146 року було забрано 500 берковців меду [22, т. 1, ст. 226].

І. П. Крип'якевич, описуючи масштаби ведення сільського господарства у княжих володіннях, викладає, що лише в одному селі князя Ігоря в половині XI ст. було 900 стогів хліба, а у Рахнах, на Чернігівщині, у князя Святослава було 3000 стадних кобил і 1000 коней [23, ст. 87–88].

На особливості давньоруського права вплинула обставина формування державності Київської Русі на тлі розпаду родо-племінного ладу й зародження феодалізму [24, т. 13, ст. 227].

Однією із характерних ознак такого історичного процесу є зосередження природних ресурсів, зокрема земельних, у володінні обмеженої спільноти привілейованих осіб.

У період феодалізму основним засобом виробництва слугувала земля.

Право володіння землею було основою визискування ренти із залежного населення, яка існувала у трьох формах, що відображали динаміку соціально-економічного розвитку: «полюддя» (натуральна рента); відробіткова (виникла в результаті захоплення феодалами земель общин та формування вотчини); грошова (з X ст. внаслідок розвитку товарно-грошових відносин) [25, ст. 138].

Серед джерел придбання землі спочатку переважало освоєння вільних земель, отримання їх у князя за службу. Пізніше набуває поширення пряме її захоплення у селянських общин, сусідів («окняження», «обоярення»). Розширена редакція Руської правди визнавала право вотчинників на захоплення лісів, мисливських угідь тощо [26, ст. 83].

В. М. Іванов наголошує, що у Руській Правді Ярослава ще не йдеться про власність на землю, згадується лише про рухоме майно, яке належало дружинникам, а основними формами земельної власності були князівський домен, боярське й монастирське землеволодіння, земля селянських общин [27, ст. 87].

Не зважаючи на головну спрямованість правової системи Київської Русі на захист феодальної власності, норми давньоруського права містили компромісні положення, сформовані під впливом повстань, наприклад – обмеження позикових відсотків, за несплату яких могла втратити особисту свободу [26, ст. 83].

Дані погляди співпадають із дослідженням Ю. М. Бисаги, який виснує, що кодекс, який закріплював феодальну нерівність і відображав насамперед інтереси панівної верхівки, певною мірою дбав і про права феодально залежного населення, зокрема, захищав його від господарської сваволі закупів, не допускав протиправного обернення його на холопів [28, ст. 15].

Вивчаючи сутність злочину та покарання в Київській Русі, В. І. Тимошенко в монографічній роботі висловлює наступні думки:

– під впливом християнства злочин стає не лише заподіянням шкоди, але й порушенням релігійних приписів, набуває тотожності із гріхом [29, ст. 100];

– у давньоруському праві злочини не відмежовувались від цивільно-правових правопорушень [29, ст. 101];

– загальним поняттям для позначення посягань на чуже майно була «татьба», під якою у вузькому сенсі можна розуміти розкрадання або крадіжку [29, ст. 103].

Підсумовуючи оглянутий матеріал, вчений робить висновок, що кримінальне право на той час мало характерний для феодальних відносин вид права-привілеїв, захищаючи життя, честь і майно феодала значно суворішими покараннями, ніж життя, честь і майно простої вільної людини [29, ст. 105].

Висновки. На формування екологічного світогляду давніх слов'ян вплинули язичницькі вірування, християнська релігія, особливості біоценозу території проживання племінних союзів та процес розкладу первіснообщинного ладу.

Характерно, що починаючи із дохристиянських часів жителі Київської Русі поєднували сакральне ставлення до окремих об'єктів природи із практичним підходом до освоєння природних ресурсів – випалюванням і порубкою лісів, полюванням на звірів, ловом риби тощо.

До початку процесу виокремлення із давньоруського суспільства привілейованого стану об'єкти природи перебували у спільній общинній власності.

Виникнення еліт призвело до початку перерозподілу природних ресурсів і утворення відмінного від общинного, уособленого права користування (князівського, боярського, церковного).

У той же час, в екологічних уявленнях давньоруської людини продовжувало домінувати переконання, що природне оточення (ліси, річки, озера) та дикі тварини є спільним надбанням і можуть використовуватися без обмежень.

На тлі загострення соціальних протиріч положення Руської правди унормовують природокористування, вводячи покарання за посягання на природні об'єкти, як на об'єкти права власності осіб.

Причому, простежується диференціація покарань в залежності від цінності об'єкта посягання для міжнародної торгівлі.

В Київській Русі існувало явище злочинності («татьба») та особи, що займалися протиправною діяльністю – «таті». Покаранню також піддавалися діяння, вчинені групою осіб та співучасть у вчиненні правопорушень.

Проте, на нашу думку, у період XI–XIV ст.ст. на українських землях явище екологічної злочинності було відсутнє, оскільки під державним захистом перебували суспільні відносини власності, а не охорона належного стану біосфери.

Оглядаючи текст Короткої та Широкої редакцій Руської правди, можна зробити наступні припущення:

1) запровадження покарань за посягання на об'єкти природи було реакцією держави на підвищення суспільної небезпечності таких діянь через масове поширення серед населення;

2) введення покарань за посягання на об'єкти природи було спробою трансформації суспільного світогляду через формування

образу суспільно-схвальної поведінки, бажаної для панівної верстви населення.

Аналіз наведених у даній публікації джерел дозволяє нам дійти висновку, що враховуючи особливості суспільно-економічного розвитку у період XI–XIV ст.ст., більш обґрунтованим видається друге припущення, оскільки звичаєва практика природокористування вступала у суперечність із економічними інтересами панівної верстви давньоруського суспільства.

Об'ємність джерельної бази історико-правових досліджень екологічної злочинності робить перспективними подальші розвідки у даному напрямку на рівні монографічних та дисертаційних робіт.

ЛІТЕРАТУРА:

1. History of Ancient Copper Smelting Pollution During Roman and Medieval Times Recorded in Greenland Ice / S. Hong et al. *Science*. 1996. Vol. 272, no. 5259. P. 246–249. URL: <https://doi.org/10.1126/science.272.5259.246> (date of access: 30.08.2024).

2. Лісна І. С. Вплив суспільного устрою на право Київської Русі. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2017. № 6 (1). С. 26–29. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pjuv_2017_6\(1\)_8](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pjuv_2017_6(1)_8) (дата звернення: 30.08.2024).

3. Джигирей В. С. Екологія та охорона навколишнього природного середовища : навч. посіб. 4-ге вид. Київ : Знання, 2006. 319 с. URL: <https://www.info-library.com.ua/books-book-158.html> (дата звернення: 30.08.2024).

4. Ференець О. П. Охорона навколишнього середовища в Україні часів Київської Русі. *Вісник Житомирського національного агроекологічного університету*. 2013. № 1 (1). С. 334–338. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vzhnau_2013_1\(1\)_53](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vzhnau_2013_1(1)_53) (дата звернення: 30.08.2024).

5. Юркевич М. В. Юридична відповідальність за порушення лісового законодавства: історико-правове дослідження : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Івано-Франківськ, 2021. 161 с. URL: <https://nrat.ukrintei.ua/searchdoc/0421U101426/> (дата звернення: 30.08.2024).

6. Зайцева Л. А. Еволюція сільськогосподарської діяльності як комплексна проблема історії науки. *Історія науки і біографістика*. 2007. № 1. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/inb/2007-1/07zlapin.pdf> (дата звернення: 30.08.2024).

7. Іванов В. М. Історія держави і права України : підручник. Київ : МАУП, 2007. 552 с. URL: https://maup.com.ua/assets/files/lib/book/p09_24.pdf (дата звернення: 30.08.2024).

8. Попревич В. М. Кримінально-правова охорона лісів в Україні: історико-правове дослідження XI – початок XXI ст.ст. : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Донецьк, 2015. 201 с. URL: <https://nrat.ukrintei.ua/searchdoc/0415U002162/> (дата звернення: 30.08.2024).

9. Матвійчук В. К. Кримінально – правова охорона навколишнього природного середовища: проблеми законодавства, теорії та практики : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2008. 511 с. URL: <https://nrat.ukrintei.ua/searchdoc/0509U000031/> (дата звернення: 30.08.2024).

10. Хрестоматія з історії держави і права України : навч. посіб. / упоряд.: О. Л. Копиленко та ін. ; Упоряд. (керівник) А. С. Чайковський. Київ : Юрінком Інтер, 2003. 656 с. URL: https://law.sspu.edu.ua/files/documents/books/library/12/chaykovskiy_kopilenko_kvivonis_-_hrestomatiya.pdf (дата звернення: 30.08.2024).

11. Мателешко Ю. П. Руська Правда: становлення, редакції, дискусійні питання. *Науковий вісник Ужгородської української богословської академії та Карпатського університету ім. А.Волошина*. 2010. № 6–7. С. 159–163. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/17990> (дата звернення: 30.08.2024).

12. Сливка М. М. Дисертація взаємодія суб'єктів охорони навколишнього природного середовища (адміністративно-правовий аспект) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Львів, 2018. 214 с. URL: <https://nrat.ukrintei.ua/searchdoc/0419U003180/> (дата звернення: 30.08.2024).

13. «Правда Руська» Ярослава Мудрого: початок вітчизняного законодавства : навч. посіб. / уклад. Г. Г. Демиденко ; упоряд. В. М. Єрмолаєв. 2-ге вид. Харків : Право, 2017. 392 с.

14. Білецький Л. Т. Руська правда й історія її тексту / ред. Ю. Книш. Вінніпег : Укр. вільна акад. наук в Канаді, 1993. 166 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000018998> (дата звернення: 30.08.2024).

15. Берднік І. В. Кримінально-правова охорона водних ресурсів : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Чернігів, 2020. 615 с. URL: <https://nrat.ukrintei.ua/searchdoc/0521U100122/> (дата звернення: 30.08.2024).
16. Марусенко Р. І. Правові аспекти земельних сервітутів в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2005. 211 с. URL: <https://nrat.ukrintei.ua/searchdoc/0406U000385/> (дата звернення: 30.08.2024).
17. Дроваль О. М. Правовий режим земель водного фонду України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Харків, 2016. 226 с. URL: <https://nrat.ukrintei.ua/searchdoc/0416U005571/> (дата звернення: 30.08.2024).
18. Кобилецький М. М. Саксонське зерцало та його застосування в Україні. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2013. № 57. С. 97–104. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlnu_yu_2013_57_15 (дата звернення: 30.08.2024).
19. Кондратова А. М., Сабо Ж. Б., Голубєва І. І. Історико-правовий аналіз становлення екологічного законодавства в Україні. *Молодий вчений*. 2023. № 2 (114). С. 77–81. URL: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2023-2-114-15> (дата звернення: 30.08.2024).
20. Семенишина-Фіголь Б. М. Кримінологічна характеристика та запобігання кримінальним правопорушенням у сфері земельних відносин в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Маріуполь, 2021. 266 с. URL: <https://nrat.ukrintei.ua/searchdoc/0421U103840/> (дата звернення: 30.08.2024).
21. Ibn Fadlan and the Land of Darkness: Arab Travellers in the Far North. Penguin Books, Limited, 2012.
22. Полонська-Василенко Н. Д. Історія України. 3-тє вид. Київ : Либідь, 1995. Т. 1 : До середини XVII століття. 588 с. URL: <https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001057> (дата звернення: 30.08.2024).
23. Крип'якевич І. П. Історія України. Львів : Світ, 1990. 519 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001010> (дата звернення: 30.08.2024).
24. Костенко В. Г., Юристовський О. І., Децик О. П. Суспільно-політичний устрій Київської Русі. *Науковий вісник ЛНУВМБТ імені С. З. Гжицького*. 2011. Т. 13, № 2 (48) ч. 3. С. 227–231.
25. Колич О. І. Особливості господарсько-правових відносин у період Київської Русі. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2014. № 810. С. 136–139. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnulpun_2014_810_24 (дата звернення: 30.08.2024).
26. Іванов В. М. Історія держави і права України : підручник. Київ : КУП НАНУ, 2013. 892 с. URL: https://kul.kiev.ua/doc/IDPU_Ivanov.pdf (дата звернення: 30.08.2024).
27. Іванов В. М. Правове регулювання майнових відносин за Руською Правдою. *Dictum factum*. 2020. № 3 (8). С. 84–91. URL: <https://df.duit.in.ua/index.php/dictum/issue/view/10> (дата звернення: 20.08.2024).
28. Права людини : навч. посіб. / Ю. М. Бисага та ін. Ужгород : Ліра, 2003. 192 с. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/5104> (дата звернення: 30.08.2024).
29. Тимошенко В. І. Злочин, злочинність і покарання в історії політико-правової думки: монографія. Київ : 7БЦ, 2023. 216 с. URL: <http://elar.naiu.kiev.ua/jspui/handle/123456789/23224> (дата звернення: 30.08.2024).

Драган І. В.,
доктор філософії,
співробітник Міністерства внутрішніх справ України

ДИНАМІКА ТА ПРОБЛЕМИ ЕВОЛЮЦІЇ ІНСТИТУТУ ПОКАРАННЯ В УМОВАХ СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ

DYNAMICS AND PROBLEMS OF THE EVOLUTION OF THE PENALTIES INSTITUTE IN THE CONDITIONS OF SOCIAL DEVELOPMENT

У статті проаналізовано закономірності динаміки розвитку інституту покарання з давніх-давен до наших днів. Розглянуто історичні умови виникнення покарань в державах античного світу, їх мету, види та процедуру виконання. Визначено детермінанти, що призвели до найбільш поширеного застосування смертної кари, тортур та тілесних покарань в державах Стародавнього світу та Середніх віків. Констатовано, що покарання за вчинений злочин характеризувалося надзвичайною жорстокістю, мало виражений класовий характер, порушувало принципи рівності перед законом, законності та справедливості в контексті їх сучасного розуміння. Покаранню того часу була притаманна пріоритетна спрямованість на посилену охорону прав панівних верств суспільства, а його тяжкість була різною залежно від соціального статусу людини. В деяких країнах світу, зокрема в Стародавньому Вавилоні, в країнах, де застосовувалася кровна помста, можлива була страта взагалі невинної людини, що є порушенням принципів справедливості та індивідуальності покарання в їх сучасному трактуванні. Зазначено, що економічний розвиток держави, моральний та розумовий розвиток суспільства є визначальними чинниками становлення, формування та функціонування інституту покарання. Стрімкий розвиток філософської думки, культури та науки в епоху Просвітництва призвів до переосмислення допустимої міри покарання та його мети. Провідною ідеєю стала ідея справедливості, гуманізму та рівності перед законом. Зазнав критики класовий характер та жорстокість покарань, почала набирати обертів політика гуманізації кримінальної відповідальності. Філософами того часу були закладені наукові принципи, які стали концептуальними в ході еволюції покарання та прийняття законів багатьох країн світу і в наші дні. Результатом політики пом'якшення кримінальної відповідальності стало скасування смертної кари в ряді країн та зменшення питомої ваги покарань у виді позбавлення волі та довічного позбавлення волі. Визначено проблематику політики гуманізації кримінального покарання. Застосування пом'якшених покарань може бути не ефективним з причини різного рівня економічного, морального та розумового розвитку осіб. Вирішення зазначеної проблеми потребує ретельних наукових досліджень закономірностей динаміки еволюції системи покарань в умовах сучасних суспільних перетворень.

Ключові слова: система покарань, суспільний розвиток, чинники еволюції системи покарань.

The article analyzes of the development of the institution of punishment from ancient times to the present day. The historical conditions of the occurrence of punishments in the states of the ancient world, their purpose, types and procedure of execution are considered. The determinants that led to the most widespread use of the death penalty, torture and corporal punishment in the states of the ancient world and the Middle Ages are determined. It was established that the punishment for the committed crime was characterized by extreme cruelty, had a poorly expressed class character, violated the principles of equality before the law, legality and justice in the context of their modern understanding. The punishment of that time was characterized by a priority focus on the enhanced protection of the rights of the ruling classes of society, and its severity was different depending on the social status of a person. In some countries of the world, in particular in ancient Babylon, in countries where blood revenge was used, it was possible to execute a completely innocent person, which is a violation of the principles of justice and individuality of punishment in their modern interpretation. It is noted that the economic development of the state, the moral and intellectual development of society are determining factors in the establishment, formation and functioning of the institution of punishment. The rapid development of philosophical thought, culture and science during the Enlightenment era led to a rethinking of the permissible measure of punishment and its purpose. The leading idea was the idea of justice, humanism and equality before the law. The class nature and brutality of punishments were criticized, and the policy of humanizing criminal responsibility began to gain momentum. Philosophers of that time laid down scientific principles that became conceptual in the course of the evolution of punishment and adoption of laws in many countries of the world even today. The result of the policy of mitigation of criminal responsibility was the

abolition of the death penalty in a number of countries and a reduction in the specific weight of punishments in the form of deprivation of liberty and life imprisonment. The problems of the policy of humanizing criminal punishment are defined. The application of reduced punishments may not be effective due to different levels of economic, moral and mental development of individuals. The solution of the mentioned problem requires thorough scientific studies of the laws of the dynamics of the evolution of the punishment system in the conditions of modern social transformations.

Key words: system of punishments, social development, factors of evolution of the system of punishments.

Постановка проблеми. Еволюція покарання проходить водночас з еволюцією людства та залежить від його розвитку, системи цінностей, культури та моральності. Інститут покарання, як соціально-правове явище, нерозривно корелює з динамікою політичної, економічної, соціальної та духовної сфер життя суспільства. Тому суспільні перетворення у вказаних сферах являються визначальними чинниками винесення змін до системи покарань.

Загальновідомо, що висока ефективність правового захисту громадян від протиправних посягань є однією з умов побудови високорозвиненої країни. Водночас дієвість політики держави у сфері протидії злочинності залежить від рівня чинної системи покарань. Це означає, що розвиток суспільства приводить до потреби оптимізації інституту покарання, застосування максимально ефективних та економічно виправданих покарань.

Враховуючи викладене, з метою розв'язання проблем ефективності кримінального покарання, забезпечення дієвої кримінально-правової політики держави, актуальною є потреба дослідження чинників еволюції інституту покарання.

Стан досліджень і публікацій. У правовій науці проблемам кримінального покарання присвячені наукові праці П.П. Андрушка, М.І. Бажанова, О.М. Бандурки, І.А. Войтюк, Н.Г. Габлей, Т.А. Денисової, О.М. Джужи, О.О. Кваші, О.М. Костенка, В.Т. Маляренка, В.О. Меркулової, І.І. Митрофанова, П.П. Михайленка, Є.С. Назимка та ін.

Філософсько-правові аспекти покарання відображені в працях Ч. Беккарія, В. Гегеля, Ф. Ліста, Ш. Монтеск'є, Х. Томазій, Л. Фейєрбаха, Й. Фіхте тощо.

Питання покарання досліджували фахівці широкого кола дисциплін, зокрема науковці кримінального, кримінально-процесуального, кримінально-виконавчого права та кримінології. Актуальність дослідження покарання

зумовлена винесенням проекту нового Кримінального кодексу України. Міждисциплінарний характер покарання наводить на очевидний висновок, що інститут кримінального покарання є тим феноменом, який потребує детального філософського аналізу.

Метою статті є вивчення впливу динаміки суспільного розвитку на еволюцію інституту покарання, аналіз практичних проблем системи покарань.

Виклад основного матеріалу. Покарання з'явилося одночасно з поділом суспільства на соціальні класи. Панівні верстви населення, для захисту власних інтересів і регулювання суспільних відносин, розробили та впровадили загальнообов'язкові правила поведінки. У разі вчинення діяння, яке порушувало прийняті правила поведінки, спрацьовували норми права, які передбачали застосування до порушника відповідного виду покарання.

Покарання за скоєний злочин було найбільш суворим заходом впливу на поведінку людини. В часи античності, в багатьох первісних народів, державах Стародавнього світу, а потім Середніх віків, одним з найбільш поширених покарань була страта.

Умовою, яка сприяла розповсюдженню застосування смертної кари, була впевненість законодавця, що жорсткими засобами правового впливу можна якщо не викоринити, то значно знизити рівень злочинності. Хрестоматійний приклад – закони Драконта, прийняті в Афінах 621 р. до н.е. Як відомо, смертна кара вводилася навіть за крадіжку зерна чи овочів. Коли у законодавця поцікавилися, чим пояснюється така жорстокість, Драконт відповів, що меншого покарання ніж смерть будь-який злочин не заслуговує, а більшого – він придумати не зміг [1, с. 274].

Виконання смертної кари проводилося в тій формі, яка була прийнята в окремій державі, місцевості, регіоні. У Стародавньому Єгипті смертний вирок призначався за посягання на

владу фараона, держави, злочини проти релігії, наругу над могильними похованнями, вбивство, кривоприсягу та неправдивий наклеп. Звинувачених у змові проти фараона спалювали живцем або топили в річці Ніл. У разі крадіжки культових предметів, пограбування поховань покарання було схоже на релігійний ритуал, в якому засудженого позбавляли життя перерізаючи шию та відсікаючи руки.

У Вавилоні, Індії, Китаї злочинців спалювали, топили, саджали на палю, закопували живцем у землю, розрізали на частини. Найсуворіші покарання були властиві Китаю, де смерть передбачалася в 200 випадках [2, с. 63].

За стародавніми законами Ману (створені в Стародавній Індії у II ст. до н.е. – II ст. н.е.) за образу відрізали язик, за перелюбство жінок зацьковували собаками, а чоловіків спалювали живцем на розпеченому залізному ліжку.

Для кожного полісу Стародавньої Греції були притаманні свої форми смертної кари. Так розповсюдженим було скидування до каменоломень, в Спарті застосовувалося задушення, в Македонії утоплення та каменування, в Мессалії обезголовлювання, в Македонії каменування та утоплення, в Афінах отруєння та розпинання (не для вільних людей). О. Гавриленко доповнює цей перелік «забиванням каменями, палками тощо» [3, с. 63].

У Римі, за Законами XII Таблиць до рабів – спокусників весталок, застосовувалося розп'яття, до осіб, які вчинили вбивство родичів – утоплення в шкіряному мішку, паліїв спалювали на вогнищі, за інцест та лжесвідчення, а також для рабів за крадіжку – скидання з Таврійської скелі, весталок, що порушили обітницю цнотливості закопували живцем в землю. Окрім того, існували повішання, утоплення, колесування, обезголовлювання, задушення, затоптування, розпилення, розривання тіла, розбиття об стіну, кара в мішку з отруйними зміями, насильницьке кровопускання, розтерзання звірами, підвішування на гаку тощо.

Розповсюдженими покараннями в ті часи також були тортури та тілесні покарання. У Стародавньому Єгипті застосовувалося понівечення, покарання 100 ударами із нанесенням 50 ран, відрубання рук, відрізання язика, каторжні роботи, насадження на кіл.

У Вавилоні, за законами царя Хаммурапі (створені в Стародавньому Вавилоні

у 1750 роках до н.е.) передбачалося відрізання пальців сину, якщо він ударить свого батька [3, ст. 195]; лікарю – у разі невдалої операції, наслідком якої була смерть пацієнта або він пошкодить йому око [3, ст. 218]; найманому робітникові, якщо той «украде насіння або корм і це буде знайдено в його руках» [3, ст. 253]; цирульнику, якщо він прибере або накладе рабу «знак непродажного» без дозволу на це його хазяїна [3, с. 226]. Законодавець суворо карав за невдячність прийомних синів: «Якщо син євнуха або син блудниці скаже своєму названому батькові або названій матері: «Ти не батько мені» або «Ти не матір мені», йому слід відрізати язик». У наступній статті закону зазначалось: «Якщо син євнуха або син блудниці дізнається про дім свого рідного батька і зненавидить свого названого батька або названу матір і піде в дім свого батька, – йому слід вирвати око» (ст. 192, 193) [4, с. 24].

В Стародавньому Китаї тортури характеризувалися надзвичайною жорстокістю і різноманітністю способів їх виконання. Найбільш поширеними покараннями були: гун – кастрація, ні – відрізання носа; бінь – вирізання колінних чашечок; дай – побиття по п'ятах; відрубання однієї або обох ніг.

В Стародавньому Римі застосовувалися покарання у вигляді побиття батогами, відрізання язика, пальців рук, вух тощо.

Застосування покарання в ті часи не витримує критики в питанні дотримання принципу справедливості в контексті його сучасного розуміння. Так, за законами царя Хаммурапі можливе було покарання взагалі невинної людини. Наприклад, якщо правопорушник вбивав чиюсь дочку, то покарання могло полягати у вбивстві доньки злочинця.

В багатьох стародавніх і середньовічних суспільствах по всьому світу існував такий вид покарання як кровна помста, яка також передбачала можливість втрати особи, не причетної до скоєння злочину. Кровну помсту почали застосовувати за часів родового ладу, коли вона була морально-етичною нормою. Механізм виконання кровної помсти базувався на принципі таліону – на вимогу роду потерпілого страчували рівноцінного представника з роду вбивці («око за око, зуб за зуб»).

В літописах та народних легендах описані випадки застосування кровної помсти шляхом

відсічення голови, спалення, розстрілу, повішення, четвертування, розірвання конем, закопування в землю тощо.

Часто карали не тільки винного, але і його родичів. У глибоку давнину винищувався весь рід злочинця. У циньському Китаї за державні злочини страчували не тільки злочинця, але і три покоління його родичів по лінії батька, матері й дружини [2, с. 63].

За законами Хаммурапі зберігався принцип колективної відповідальності общини. Якщо на її території траплялося пограбування і грабіжника не було встановлено, то відповідальність покладалась на общину в цілому [2, с. 63].

Смертна кара мала широке застосування і пізніше. Наприклад, Статут Великого князівства Литовського передбачав позбавлення людини життя покаранням за великий перелік злочинів, зокрема злочинів проти держави, проти особи, у разі порушення релігійних настанов і заповідей і т.д. Жорстокими були способи виконання смертної кари, а саме – здирання шкіри, повішення за ребро, насадження на кіл, четвертування, закопування в землю, розірвання кінцями тощо.

Водночас мав місце виражений класовий характер покарань (міра покарання залежала від суспільного статусу особи). За законами Хаммурапі до злочинців нижчих соціальних класів застосовувалися більш суворі покарання, особливо, якщо злочин було вчинено проти людини яка належала до панівних верств населення.

Яскраво виражений кастовий характер мав місце в Стародавній Індії, де суспільство поділено до наших днів на чотири касты (варни): брахманів (найвища каста, варна жреців), кшатрійів (воїнів), вайш'ів (землевласників, торговців), шудр (слуг і ремісників). Покарання було спрямовано на посилену охорону особи та привілеїв брахманів, а тяжкість покарання залежала від того до якої касты належить особа. Так тому, хто насмілиться зневажливо повчати брахмана в рот та вуха вливалось кип'яче масло, а в разі підняття на брахмана руки або іншої частини тіла, частина тіла, яка була піднята, повинна була бути відрізаною. За недозволені зносини з брахманкою кшатрій, наприклад, карався штрафом, вайш'я – конфіскацією майна, а шудру чекала кара на смерть [2, с. 63].

Водночас брахман не піддавався смертній карі та катуванню зовсім, в разі вчинення ним злочину на його лобі ставили клеймо осудного.

За часів князівського періоду Київської Русі застосування покарання залежало від соціального становища як злочинця, так і потерпілого. Посягання на життя, честь і майно феодалів каралося суворіше, ніж посягання на життя, честь і майно простих вільних людей давньоруського суспільства [5, с. 85].

Пізніше, наприкінці XIV – першій половині XVII століття українські землі перебували під владою Польщі та Литви. Відповідно до норм польсько-литовського права, які були чинними на українських землях – життя, майно, честь і особиста гідність представників панівних станів, передусім шляхти, захищалися посиленними санкціями. За вчинення певних злочинів представниками шляхти передбачалися значно менші покарання, ніж за вчинення таких самих злочинів простими людьми. Інколи шляхтичі взагалі звільнялися від покарання. Приміром, за Литовським статутом карою за образу шляхтича була в'язниця, за образу не шляхтича – штраф [6, с. 195].

Філософи епохи Відродження (друга половина XIII століття – XVI століття) одними з перших заговорили про надмірну жорстокість покарань та піддали різкій критиці класовий характер правової відповідальності за скоєний злочин. Так, відомий англійський юрист філософ Томас Мор виступав проти застосування пом'якшених покарань до представників панівних верств населення. Італійський гуманіст філософ XV ст. Аламанно Ринуччіні стверджував, що про жодну свободу не може йтися у країні, де не існує рівності перед законом. Інший італійський філософ Маттео Пальмієрі вважав, що свобода – це можливість жити з дотриманням вимог справедливості, яка закріплена в законах та звичаях. Надання привілеїв при винесенні та виконанні покарань є прямим порушенням принципів справедливості та законності.

У XVII–XVIII столітті розпочалася епоха Просвітництва, яка ознаменувалася стрімким розвитком матеріального виробництва, культури, наукової та суспільної думки. Просвітники-гуманісти проголошували ідеї справедливості, гуманізму, рівності перед законом, вважали

метою функціонування суспільства людське щастя, найвищою цінністю – цінність людини, а однією з причин несправедливості у світі та недосконалості законодавства нестачу справжніх знань.

До вісімнадцятого століття покарання мало прикладний характер, а будь-які напрацювання в теоретичних і практичних аспектах кримінального права були відсутні. Не існувало чіткого наукового визначення сутності покарання. Законодавство, яке формувалося в епоху забобон, низького рівня освіченості та релігійної нетерпимості, будувалося на принципах інквізиційного процесу, не могло змиритися з новим підходом до трактування явищ покарання та злочину, висунутими на перший план принципами дотримання прав і свобод людини, гуманізму та недопустимості надання привілеїв в ході застосування покарання.

Початок епохи Просвітництва став відправним моментом для стрімкого розвитку юридичної науки, в тому числі науки кримінального права. Концептуальною ідеєю епохи стала ідея еволюції людства шляхом набуття нових знань, вдосконалення суспільного ладу та системи законодавства. З розквітом людської думки почалося переосмислення ролі покарання, його міри, завдань і функцій.

Проголошення гуманізму, як провідної ідеї, призвело до появи нових підходів до трактування кари. В наукових працях з'явилася вказівка на те, що застосування кари, розмір якої не пропорційний тяжкості злочину, не лише не ефективне, а й не доцільне. В разі, якщо не виправдано м'яке покарання не діє в питанні запобігання злочинності, то надміру жорстоке сприяє не виправленню злочинців, а їх моральній деградації.

Якщо до початку епохи Просвітництва кримінальне покарання розумілося як помста злочинцеві з боку спочатку потерпілого, а потім держави, що захищала потерпілого та діяла від свого імені, то з її настанням покарання почало розглядатися як таке, що мало пріоритетною метою запобігання вчиненню нових злочинів.

З настанням періоду Просвітництва ряд європейських філософів і юристів, зокрема Ч.Беккарія, Вольтер, Ж.Бріссо де Варвіль, Л.Лепелетьє де Сан-Фаржо, А.Фейєрбах тощо доводили необхідність дотримання принци-

пу відповідності міри покарання та тяжкості скоєного злочину, переконували, що має бути міра розумності покарання, яку держава не мала права перевищувати. Було сформульоване положення, відповідно до якого, держава не зобов'язана тиснути на винного карально-репресивною системою органів, а покарання має слугувати як справедливості, праву, так і засудженому. Метою покарання повинно бути перешкодження злочинцю заподіяти шкоду суспільству, та утримання інших осіб від злочинних дій, перевиховання засудженого. Злочинець має бути зацікавленим у правосудді, а виконання покарання не може супроводжуватися приниженням особистості. В ті часи також зазнав критики класовий характер покарань, було зроблено акцент на необхідності неухильного дотримання принципу рівності перед законом незалежно від соціального становища як злочинця, так і потерпілого.

З проголошенням гуманістичних ідей епохи Просвітництва розпочався процес пом'якшення покарань, ідея рівності перед законом та дотримання прав людини поступово почала висуватися на перший план.

Філософами того часу були закладені гуманістичні наукові засади, які стали основоположними в ході становлення юриспруденції та мають визначальний вплив на написання та прийняття законопроектів багатьох країн світу і в наші дні.

Філософсько-правовою платформою нового підходу щодо застосування покарання став трактат Ч.Беккарія «Про злочини і покарання», який вийшов у світ у 1764 році. В трактаті філософ піддав різкій критиці жорстокість покарань, нелюдські умови утримання ув'язнених, поліційне свавілля та формальну систему доказів інквізиції. Принцип верховенства права, викладений в трактаті, став домінуючим в ході прийняття законопроектів багатьох країн світу, його дотримання визначається як основоположна умова захисту прав і свобод людини та громадянина.

Ч. Беккарія вважав, що єдиним фундаментальним критерієм, який визначає тяжкість покарання повинна бути шкода, завдана скоєним злочином суспільству.

Вагомим кроком в напрямку забезпечення прав людини в ході виконання покарань стало ухвалення Установчими зборами Франції

26.08.1789 р. «Декларації прав людини і громадянина». В Декларації були визначені природні права людини, проголошені принципи рівності перед законом та законності в процесі здійснення кримінального правосуддя, презумпція невинуватості.

Наступною подією, що сприяла визнанню принципу дотримання прав і свобод людини і громадянина як основоположного принципу кримінального покарання, стало внесення правок до Конституції США «Білль про права», які набрали чинності 15 грудня 1791 року. Внесеними правками було визначено правовий статус та права громадянина США.

Загалом, процес пом'якшення кримінальних покарань характерний для багатьох країн світу, зокрема країн Європи, починаючи з вісімнадцятого століття та має загальносвітову тенденцію і в наші дні.

Вважаємо, що в Україні поштовхом, який призвів до відходу від карально-репресивної концепції покарання, стала зміна ціннісних пріоритетів суспільства після виходу України зі складу СРСР.

Посилена увага світової спільноти щодо дотримання прав людини приводить до того, що скасування смертної кари, як покарання, що посягає на невідчужуване право людини – право на життя, також має загальносвітову тенденцію. Так з 197 країн світу смертну кару скасовано на законодавчому рівні в 104 країнах. В деяких країнах впровадженій мораторій на застосування смертної кари. В ряді країн, зокрема в США та Китаї смертна кара застосовується й досі. В окремих державах смертна кара присуджується лише як покарання за особливо тяжкі злочини, що вчинені за обтяжуючих обставин. В Україні з прийняттям Кримінального кодексу від 28.12.2000 р. смертну кару було скасовано, найсуворішим покаранням стало довічне позбавлення волі.

Водночас кровна помста, яка була розповсюдженою у старому світі, застосовується лише в Албанії, державі з високим рівнем злочинності та соціально-політичною нестабільністю. В усіх інших країнах світу кровна помста скасована.

Політика гуманізації покарання внесла корективи в діяльність судової гілки влади України, привела до того, що призначен-

ня судом кримінального покарання у вигляді позбавлення волі можливе лише у виняткових випадках, з урахуванням тяжкості вчиненого злочину або в разі, якщо застосування більш м'якого покарання не є достатнім для досягнення мети кримінально-правової відповідальності. У п. 2 Постанови Пленуму Верховного суду «Про практику призначення судами кримінального покарання від 24.10.2003 р. № 7 зазначено, що «коли санкція закону, за яким особу визнано винною, нарівні з позбавленням волі на певний строк передбачає більш м'які види покарання, при винесенні вироку потрібно обговорювати питання про призначення покарання, не пов'язаного з позбавленням волі. У разі обрання покарання у виді позбавлення волі це рішення повинно бути вмотивовано у вироку» [7, с. 15]. Внаслідок чого сформувалася стійка тенденція до зменшення кількості обвинувальних вироків, у яких застосовується покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк, а також вироків у виді довічного позбавлення волі. Так, за даними судової статистики, у 2001 р. позбавлення волі застосовано до 70 308 осіб, що становить 66,2% від загальної кількості засуджених; у 2010 р. до 40 818 осіб, що становить 24,2% від загальної кількості вироків, у 2019 р. тюремне ув'язнення призначено 13 230 особам, або до 18,8% від загальної кількості засуджених. У 2001 році покарання у виді довічного позбавлення волі було застосовано до 138 осіб, що становить 0,13; від загальної кількості засуджених, у 2019 році до 16 осіб, або до 0,016% від загальної кількості засуджених [8].

Концептуальним принципом сучасного кримінального законодавства є принцип особистої відповідальності, який унеможливає притягнення до відповідальності за злочин, якого особа не вчиняла. Відповідно до вказаного принципу ніякі інші особи (близькі родичі злочинця) не можуть бути притягнені до кримінальної відповідальності за діяння, які вони не скоювали. Цей принцип закріплений в ч. 2 ст. 2 Кримінального кодексу України (далі – КК України) «Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду» [9, с. 6].

Постає питання: Які чинники приводять до зміни пріоритетів в ході призначення покарань та вибору політики гуманізації покарання? На нашу думку, покарання є відображенням рівня моралі та духовної культури суспільства. Невігластво, забобони, низький рівень розумового розвитку та моралі, відсутність філософського осмислення сутності покарання, його мети та функцій породжували жорстку систему покарань, що пригнічувала особистість та особисту волю.

На кожному історичному етапі розвитку суспільство, держава застосовували ті види покарань, які відповідали уявленням про вид та розмір необхідного покарання, а також ті заходи примусового характеру, які з погляду зору законодавця були доцільними та допустимими для забезпечення процедури практичного виконання покарань. Саме рівень розвитку суспільства є визначальним чинником становлення і функціонування держави та права. Еволюція держави приводить до трансформацій інституту покарання. Жорстокість покарань, завдання фізичних, психічних страждань і приниження людської гідності в ході виконання покарання не притаманні суспільству з високим рівнем розвитком.

Доцільно зазначити, що суттєві зміни в суспільній свідомості являються поштовхом для кожного нового етапу економічного розвитку. Однією з найбільш важливих причин розповсюдження покарань у виді позбавлення людини життя в країнах Стародавнього світу та Середніх віків був низький рівень економічного розвитку держав. Побудова в'язниці, острогу чи каземату, зведення стін та ровів, утримання сторожі та харчування ув'язнених потребували відповідних матеріальних витрат. Найбільш маловитратними покараннями були смертна кара, тортури та тілесні покарання. Не потребувало відповідних витрат і застосування кровної помсти. Тому виконання покарань, альтернативних поширеним, могла забезпечити лише заможна держава, а такої заможності не вистачало країнам того часу. Це означає, що економічний розвиток держави, поряд з моральним та духовним розвитком суспільства є визначальними чинниками еволюції інституту покарання.

Розвиток суспільства призводить до накопичення знань, професійних навичок та досвіду у всіх сферах суспільного життя, переоцінки

суспільних стереотипів, відходу від застарілих та слідування ціннісним пріоритетам, в тому числі в питанні застосування кримінальних покарань. В часи науково-технічного прогресу можливості для інтенсивного обміну інформацією значно підвищуються. Розвиток мережі Інтернет та журналістики розширює можливості людини для вільного висловлювання власних поглядів, осуду жорстких покарань. Результатом чого є посилення впливу правозахисних організацій на внесення змін до системи покарань.

Суспільство, як соціальна система, в процесі історичного розвитку зазнає закономірних, необхідних та безперервних змін. Невпинна модернізація соціуму, безперервність та незворотність суспільних змін в ході еволюції суспільства являються рушійними чинниками, що забезпечують постійний процес трансформацій інституту покарання. Від динаміки та закономірностей розвитку суспільства залежить динаміка та напрям еволюції покарання.

Але проблематика політики пом'якшення кримінальних покарань полягає в тому, що не для всіх членів сучасного соціально-неоднорідного суспільства притаманний високий рівень розумового, морального та економічного розвитку.

Ми поділяємо позицію Л.П.Морозової, яка вказує що «гуманізм – це філософський і етико-соціологічний принцип відношення до людини як до вищої цінності. Як духовно-культурне явище гуманізм є головним змістом цивілізаційного процесу, в ході якого він проявляється у різноманітних якостях: етична норма, соціальний ідеал, духовна цінність, свобода волі, взаємодопомога і співробітництво, повага до прав і гідності особистості, рівність і рівноправність, справедливість, захист від зла і насилля» [10]. Вказана позиція наголошує на потребі забезпечення гуманного відношення до людини, незалежно від статусу, чи то підозрюваного, обвинуваченого, чи потерпілого. Це означає, що кримінальне покарання повинно забезпечувати дотримання прав та інтересів як суспільства в цілому, так і кожної окремої особи.

В разі, якщо пом'якшене покарання застосовується до злочинця, який не має наміру стати на шлях виправлення, зневажливо ставиться до

прав і свобод інших осіб та суспільства в цілому, таке покарання може бути не ефективним в питанні досягнення виховної мети покарання, що закріплена в ст. 51 КК України, а також забезпечення захисту прав потерпілого. Це є порушенням принципів справедливості та гуманізму.

Сумнівним також виглядає дотримання принципу рівності перед законом в умовах різного рівня майнового стану громадян. Так у ч. 5 ст. 53 КК України закріплено порядок заміни несплаченої суми штрафу позбавленням волі на строк від одного до дванадцяти років залежно від розміру штрафу та тяжкості скоєного злочину. Відповідно до ст. 96⁷ передбачено покарання у вигляді штрафу у разі вчинення злочинів невеликої, середньої тяжкості, тяжких злочинів та особливо тяжких злочинів. Відповідно особа, яка є платоспроможною, в тому числі за рахунок привласнення суспільної власності – позбавленню волі не підлягає, особа, яка привласнила небагато матеріальних цінностей – відправляється до місць неволі. Що є порушенням не лише принципу рівності людини та громадянина перед законом, а й принципу соціальної справедливості. Також виникає питання: який виховний ефект має покарання у вигляді штрафу до особи, яка вчинила тяжкий або особливо тяжкий злочин?

Вказані проблеми ведуть до виникнення протилежності поглядів у виборі політики дер-

жави у сфері застосування покарань. З одного боку громадськість, правозахисні організації не схвалюють перевищення міри покарання над тяжкістю скоєного злочину, з іншого застосування пом'якшених покарань може бути неефективним в питанні запобігання злочинності та захисту прав потерпілого та суспільних інтересів. Показовим в цьому плані стала протилежність суспільних поглядів щодо скасування смертної кари в ряді країн світу, зокрема в Україні. Дискурс стосовно вказаної проблематики обіцяє бути актуальним та доволі довготривалим.

Висновки. Отже, розв'язання проблем інституту покарання в сучасному суспільстві потребує розробки та впровадження достатньо гнучкої, диференційованої системи покарань, яка є ефективною для досягнення мети покарання, гарантує дотримання принципів гуманізму, справедливості та рівності перед законом в кожному окремому випадку.

Безперервний розвиток суспільства зумовлює появу нових питань щодо еволюції інституту покарання та проблем його ефективності. Це приводить до потреби проведення нових наукових досліджень та пошуку прогресивних концепцій в контексті сутності й функцій покарання. Тому очевидною є нагальна потреба у ретельних наукових дослідженнях чинників та закономірностей динаміки системи покарань в умовах сучасних суспільних перетворень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гривняк Л. Ю. Смертна кара та її функції в праві східних деспотій та класичного рабовласницького суспільства: спроба порівняльного аналізу. *Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. Серія «Юридичні науки»*. Том 21 (60). № 1. 2008. С. 270–277.
2. Бостан Л. М., Бостан С. К. Історія держави і права зарубіжних країн. Держава і право епохи станово-кастового суспільства : навчальний посібник. Запоріжжя : Запорізький юридичний інститут, 2000. 339 с.
3. Гавриленко О. А. Право античних держав Північного Причорномор'я : навчальний посібник. Харків : Національний Університет внутрішніх справ, 2004. 111 с.
4. Закони царя Хаммурапі (XVIII ст. до н. е.). Історія держави і права зарубіжних країн: хрестоматія / за ред. В. Д. Гончаренка. Київ : Ін Юре, 2002. С. 24–25.
5. Історія держави і права України : підручник : у 2 т. /за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина. Київ : Ін Юре, 2000. Т. 1. 648 с.
6. Чубатий М. Огляд історія українського права. Львів : Світ, 2005. 490 с.
7. Постанова Пленуму Верховного Суду України № 7 від 24 жовтня 2003 р. «Про практику призначення судами кримінального покарання». *Вісник Верховного Суду України*. 2003. № 6. С. 14–25.
8. Інтернет: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/ Судова влада України.
9. Кримінальний кодекс України. Нормативні документи з урахуванням останніх змін в редакції станом на 01.09.2019 року. Видавництво ТОВ ВВП «Нотіс». 2018. 204 с.
10. Морозова Л. П. Гуманізм: особливості історичного розвитку. URL: <http://conf.vntu.edu.ua/humed/2010/txt/morozova.php>

Куликович А. Ю.,
кандидат юридичних наук

ПОПЕРЕДЖЕННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, СКОЄНИХ РЕЛІГІЙНИМИ КУЛЬТАМИ, НА ПРИКЛАДІ ПОСЛІДОВНИКІВ ЛЮЦИФЕРІАНСТВА

PREVENTION OF CRIMINAL OFFENSES COMMITTED BY RELIGIOUS CULTS ON THE EXAMPLE OF LUCIFERIANISM FOLLOWERS

У статті досліджуються кримінальні правопорушення, скоєні релігійними культурами на прикладі послідовників люциферіанства, з метою розробки ефективних заходів щодо їх попередження. Автор аналізує складність і багатогранність проблеми релігійних культів, які, використовуючи маніпулятивні психологічні та соціальні техніки, здатні спонукати своїх послідовників до скоєння злочинів. Особлива увага приділяється специфічним рисам люциферіанства, як одного з найпоширеніших ідеологічних рухів у цьому напрямі, що включає в себе елементи окультних практик і пропаганду антисоціальних норм поведінки. У статті обґрунтовується необхідність удосконалення чинного законодавства для врахування особливостей діяльності релігійних культів, що мають екстремістський характер. Запропоновані правові механізми, які можуть сприяти більш ефективному контролю та регулюванню діяльності таких організацій. Дослідження також наголошує на важливості підвищення обізнаності суспільства про потенційні загрози, пов'язані з релігійними культурами, через освітні та інформаційні кампанії. Автор пропонує міжвідомчу співпрацю як ключовий елемент у боротьбі з кримінальною діяльністю релігійних культів. Спільні зусилля правоохоронних органів, соціальних служб, медичних установ та освітніх організацій можуть забезпечити своєчасне виявлення та припинення діяльності таких організацій. Крім того, стаття підкреслює важливість психологічної допомоги та соціальної реабілітації колишніх членів культів, що є критично важливим для їх успішної реінтеграції в суспільство та запобігання рецидивам. В результаті дослідження робиться висновок про те, що попередження кримінальних правопорушень, скоєних релігійними культурами, потребує комплексного підходу, що включає правове регулювання, підвищення суспільної обізнаності, міжвідомчу співпрацю та соціальну підтримку постраждалих.

Ключові слова: люциферіанські культури, релігійні культури, кримінальні правопорушення, злочини, попередження кримінальних правопорушень.

The article examines criminal offenses committed by religious cults on the example of Luciferianism, with a view to developing effective measures to prevent them. The author analyzes the complexity and multifaceted nature of the problem of religious cults which, using manipulative psychological and social techniques, are able to induce their followers to commit crimes. Particular attention is paid to the specific features of Luciferianism as one of the most widespread ideological movements in this area, which includes elements of occult practices and propaganda of antisocial norms of behavior. The article substantiates the need to improve the current legislation to take into account the peculiarities of the activities of religious cults that are extremist in nature. The author proposes legal mechanisms that can contribute to more effective control and regulation of the activities of such organizations. The study also emphasizes the importance of raising public awareness of the potential threats associated with religious cults through educational and information campaigns. The author suggests interagency cooperation as a key element in combating criminal activities of religious cults. The joint efforts of law enforcement agencies, social services, medical institutions and educational organizations can ensure timely detection and termination of the activities of such organizations. In addition, the article emphasizes the importance of psychological assistance and social rehabilitation of former members of cults, which is critical for their successful reintegration into society and prevention of relapse. The study concludes that the prevention of criminal offenses committed by religious cults requires a comprehensive approach, including legal regulation, raising public awareness, interagency cooperation and social support for victims.

Key words: Luciferian cults, religious cults, criminal offenses, crimes, prevention of criminal offenses.

Постановка проблеми. В останні роки спостерігається збільшення кількості кримінальних правопорушень, пов'язаних із діяльністю релігійних культів. Ці правопорушення включають широкий спектр незаконних дій, від економіч-

них злочинів до насильства, що здійснюється як на індивідуальному, так і на груповому рівні. Це явище викликає занепокоєння з боку правоохоронних органів, суспільства та наукової спільноти. У статті розглядаються механізми

попередження таких правопорушень, зокрема, роль законодавства, правоохоронних органів і суспільства. Релігійні культу, особливо ті, що характеризуються закритістю та маніпулятивними методами управління, можуть створювати умови для скоєння кримінальних правопорушень. Проблема ускладнюється тим, що в таких групах часто існує сильний внутрішній тиск на дотримання норм та вказівок лідерів, які можуть включати порушення законодавства. Основні питання, що розглядаються в статті, включають визначення основних факторів, які сприяють виникненню кримінальної діяльності в релігійних культурах, та розробку заходів щодо попередження цих правопорушень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останні дослідження показують, що релігійні культу використовують різні методи для контролю над своїми членами, включаючи психологічний тиск, економічну залежність і соціальну ізоляцію. Вони також часто практикують нетрадиційні форми економічної діяльності, які можуть включати шахрайство, відмивання грошей та інші види економічних злочинів. Насильство в таких групах може мати різні форми, включаючи фізичне насильство, сексуальне насильство і примус до вчинення протиправних дій. На науковому рівні кримінологічні проблеми злочинів, вчинених на релігійному ґрунті, досліджували різні науковці за різними напрямками, зокрема: Л.Д. Башкатов, Г.П. Байдако, С.С. Вітвіцька, В.В. Гринько, Г.С. Касторский, Є.В. Ліхштейн, В.М. Петренко, О.В. Старков, Б.В. Яценко, Савонюк Р.Ю., Палій М.В. та інші.

Метою є аналіз кримінальних правопорушень, скоєних релігійними культурами, та розробка рекомендацій щодо їх попередження. Особливу увагу буде приділено правовим аспектам, механізмам профілактики та ролі суспільства у протидії злочинності в релігійних групах.

Виклад основного матеріалу. Релігія, будучи одним з могутніх інструментів управління суспільною свідомістю та поведінкою, має значний як антисоціальний, так і антикриміногенний потенціал завдяки своєму впливу на думки і почуття людей. Цей потенціал полягає в тому, що під впливом релігії люди можуть вчиняти злочинні дії через свою віру і переконання, іноді доведені до фанатизму і засновані більше на емоціях, ніж на розумі. На основі цих почуттів деякі

«недобросовісні» релігійні організації використовують релігію у своїй незаконній діяльності.

Однією з найбільш виражених характеристик культових організацій є добре організована внутрішня структура. Культ зазвичай мають чітко визначену ієрархію та операційну систему, спрямовану на досягнення максимальної ефективності, що дозволяє їм залучати та утримувати своїх послідовників. Ці організації концентруються навколо лідера або невеликої групи ключових осіб, які відіграють вирішальну роль у розвитку культу, використовуючи своїх послідовників для досягнення власних цілей. Така корпоративна структура дозволяє культовим лідерам здійснювати функціональний розподіл, створюючи різні відділи з чітко окресленими обов'язками, але в кінцевому підсумку підпорядковує їх особистим інтересам лідерів. Ця складна ієрархічна система забезпечує контроль над організацією, служачи інструментом для підвищення її ефективності, діючи в межах суворих правил і норм.

Прикладом може служити культ «Q», два лідери якого, сховавшись у Сполучених Штатах, дистанційно організували систематичну структуру «Q» [1, с. 47]. Вони встановили чотирирівневу ієрархію, що включає єпархії, райони, підрайони та місцеві осередки, кожен з яких має чотири відділи: адміністративний, пропагандистський, інспекційний та відділ зв'язку. Адміністративний відділ відповідає за планування та розподіл завдань; відділ пропаганди – за підготовку нових членів та залучення жертв; інспекційний – за контроль виконання завдань і нагляд за послідовниками; відділ зв'язку забезпечує контакти та інформаційну комунікацію між членами культу. Завдяки цій ретельно продуманій організаційній структурі «Q» може ефективно функціонувати та реалізовувати свої завдання.

Культові організації часто діють під прикриттям легітимних релігійних рухів, що ускладнює їх розпізнавання та боротьбу з ними. Вони також використовують приховані способи комунікації та створюють ізольовані простори для проведення своїх заходів. Крім того, культу часто застосовують насильство та залякування, щоб примусити своїх членів до повної відданості, перетворюючи їх з жертв на повноправних учасників культової діяльності. Цінності,

які культи прищеплюють своїм послідовникам, зазвичай відрізняються від загальноприйнятих у суспільстві та можуть бути засновані на антинаукових та антисоціальних переконаннях.

Наприклад, культ «F» переконує своїх послідовників у необхідності практикувати «цигун», щоб досягти божественності після смерті, та використовує пандемію COVID-19 для розпалювання паніки через пророкування кінця світу. Лідер «Сім'ї Менсона», М, стверджував, що він є реінкарнацією Ісуса [2, с. 76], і підбурював своїх послідовників до насильства, пропагуючи етнічну війну та наркотичний екстремізм, що призвело до жорстоких серійних вбивств.

Спеціально-кримінологічний підхід до протидії діяльності тоталітарних сект спрямований на вплив на видові та групові криміногенні фактори, пов'язані з кримінальною та криміногенною активністю таких організацій, а також на віктимну поведінку. Індивідуальний рівень протидії зосереджується на заходах впливу на особистість злочинця та його жертви, яка є членом тоталітарної секти. Вкрай важливо створити постійну систему залучення до роботи з припинення участі таких осіб у діяльності сект кваліфікованих психологів, психіатрів, а також членів сім'ї та інших близьких жертві осіб. Така робота повинна проводитися на постійній основі, перш за все, підрозділами Національної поліції за широкої підтримки громадськості та релігійних організацій.

Основним нормативно-правовим актом, що регулює релігійні відносини в Україні, є Конституція України. Специфічним актом, що деталізує релігійні права та свободи, є Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації».

Відповідно до статті 9 Конституції України, частиною національного законодавства є міжнародні договори, які набули обов'язкової сили на підставі ратифікації Верховною Радою України, зокрема ті, що закріплюють принципи свободи віросповідання. До таких договорів відносяться Загальна декларація прав людини (ООН, 1948, стаття 18), Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (ООН, 1966, стаття 18) та Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (Рада Європи, 1950, стаття 9).

Однак, багато спеціалістів та науковців, а також практики, які досліджують діяльність релігійних організацій, постійно відзначають

недоліки в чинному законодавстві, зокрема його лояльність і недостатню строгість у боротьбі з тоталітарними сектами. Це підтверджує досвід України, коли в країні відбулася хвиля злочинів, вчинених членами секти «Біле Братство». Вчення цієї секти передбачало повне відкидання сучасного світу як «безбожного» та програму радикальних перетворень, що включала відмову від людських цінностей, загибель людства та «кінець світу». Молодь була основною цільовою аудиторією, при цьому застосовувалися методи гіпнозу і психологічного тиску. Однак, прогнозований «кінець світу», призначений на листопад 1993 року, не відбувся. Внаслідок хуліганських дій та порушення святинь Софійського собору, лідери «Білого Братства» були арештовані, а їхні послідовники затримані та направлені на лікувальну реабілітацію.

Релігійне законодавство, аналогічно до світського, містить положення щодо запобігання злочинній діяльності. Наприклад, соціальна доктрина РПЦ пропонує священнослужителям під час таємної сповіді злочинців вимагати від них перед Богом зобов'язання відмовитися від злочинної діяльності та покаятися як необхідну умову звільнення від гріха. Такий підхід до вірянину здатний стимулювати його повернення до праведного життя.

Цікавим є також взаємозв'язок між релігійним і кримінальним законодавством. Так, згідно із законом, кожна особа, яка вчинила злочин, повинна понести справедливе покарання, яке має на меті не лише захистити суспільство від злочинця, але й перевиховати його [5, с. 204]. Держава в цьому контексті не повинна виступати як суддя, що карає, а повинна прагнути до очищення душі злочинця від гріха, розглядаючи покарання не як помсту, а як засіб морального очищення. Це підхід дозволяє злочинцю повернутися до суспільства з оновленою душею і чистими намірами. Важливо зазначити, що такі ініціативи, як будівництво церков у місцях позбавлення волі та організація пасторських бесід, повинні розглядатися як позитивні заходи, спрямовані на профілактику злочинів. Скасування смертної кари відкриває можливості для духовної роботи з ув'язненими, надаючи їм шанс на покаяння. У цьому контексті можна погодитися з релігійними положеннями, що смертна кара не має виховного

характеру, а судова помилка при її застосуванні є невинною.

Кримінальне законодавство передбачає відповідальність за такі діяння, як незаконне утримання, осквернення і знищення релігійних святинь, пошкодження релігійних споруд чи культових будинків (ст. 179 КК) [4, с. 724], перешкоджання здійсненню релігійного обряду (ст. 180 КК), посягання на здоров'я під прикриттям релігійних обрядів (ст. 181 КК) тощо [3, с. 316]. Хоча міра покарання за ці правопорушення різниться, вона є достатньою для того, щоб через церкву впливати на свідомість злочинців, спонукаючи їх до покаяння.

Церква також надає значну допомогу державі в боротьбі з новітніми релігійними культурами, часто згаданими в церковно-православній та публіцистичній літературі як "деструктивні релігійні секти" або "тоталітарні культури". Хоча такі терміни не зустрічаються в жодному правовому документі, релігієзнавство визначає їх як релігійні або містичні організації, діяльність яких супроводжується порушеннями громадського порядку, негативно впливає на здоров'я і гідність людей та порушує їх права і свободи. До таких організацій можна віднести "Велике біле братство".

"Тоталітарний культ" – це релігійна або містична організація, яка характеризується абсолютною владою духовних лідерів, жорсткою дисципліною, великим впливом на психіку своїх adeptів та релігійним фанатизмом [6, с. 162]. Державі важко протистояти таким явищам, оскільки вони маскуються під релігійну діяльність. Проте церква може протидіяти їм, пояснюючи вірянам сутність подібних нетрадиційних сект і намагаючись припинити їх діяльність.

Закон "Про свободу совісті та релігійні організації" захищає права та законні інтереси релігійних організацій на засадах рівності перед законом усіх релігій та конфесій, за умови, що вони діють в межах закону. Держава має право відмовити у реєстрації релігійного об'єднання, якщо є підстави підозрювати, що воно може порушувати законодавство України, зокрема, якщо воно примушує громадян до невиконання своїх конституційних обов'язків [6, с. 13]. Так, діяльність релігійного об'єднання "Велике біле братство" була припинена у судовому порядку, а його лідери засуджені за тяжкі злочини.

Взаємодія релігійного та кримінального законодавства є багатограним і складним процесом, який вимагає не тільки правового, але й морального підходу. В умовах сучасного суспільства, де існує велика різноманітність релігійних переконань і вірувань, релігійне законодавство може відігравати важливу роль у формуванні соціальних норм і запобіганні злочинним діянням. Церква, як інституція, має унікальні можливості впливу на свідомість та моральний стан людини, особливо тих, хто перебуває у складних життєвих обставинах.

Важливим аспектом є роль церкви в реабілітації осіб, що вчинили злочини. Відкриття храмів у місцях позбавлення волі, організація духовної опіки, проповідей та індивідуальних бесід зі священнослужителями сприяє не лише покаянню, але й соціальній адаптації та поверненню таких осіб до суспільства. Це підходить під концепцію виправного правосуддя, де основна мета – не просто покарати, але і допомогти людині знайти свій шлях до виправлення.

Також заслуговує на увагу питання протидії деструктивним релігійним сектам, які часто мають негативний вплив на психічне та фізичне здоров'я людей, підривають суспільний порядок і порушують права людини. Важливо, щоб держава й церква спільно працювали в цьому напрямку, використовуючи не лише правові, але й просвітницькі методи, що дозволяють формувати критичне мислення у громадян і запобігати залученню в подібні організації.

Таким чином, роль релігійного законодавства та церкви в системі кримінальної юстиції є важливим аспектом, що потребує постійного дослідження та вдосконалення з огляду на зміни в суспільстві та правовій сфері.

Висновки. Релігійні культури, такі як люциферіанство, становлять серйозну загрозу суспільній безпеці через здатність маніпулювати свідомістю своїх послідовників, що призводить до скоєння ними кримінальних правопорушень. Ці культури використовують складні соціальні та психологічні механізми, що робить їх важкодоступними для правоохоронних органів. Для ефективного попередження злочинів, скоєних релігійними культурами, необхідно адаптувати існуючі законодавчі норми до специфіки діяльності таких організацій, створення спеціальних правових механізмів, які забезпечать контроль

та регулювання діяльності культів, особливо тих, що мають екстремістський характер. Важливою складовою попередження є інформування населення про загрози, що походять від релігійних культів. Через освітні програми та засоби масової інформації слід підвищувати рівень свідомості громадян щодо потенційних небезпек, пов'язаних з участю в таких організаціях. Для ефективної протидії релігійним культам необхідна тісна співпраця між різними державними структурами, включаючи правоохоронні органи, соціальні служби, медичні установи та органи освіти. Спільні зусилля

зможуть забезпечити своєчасне виявлення і припинення діяльності культів, що мають кримінальний характер. Особливу увагу слід приділяти психологічній допомозі та соціальній реабілітації колишніх членів культів, щоб забезпечити їх успішну інтеграцію в суспільство та запобігти рецидивам кримінальних дій.

Таким чином, запобігання злочинності, пов'язаній з релігійними культами, потребує комплексного підходу, який включає правове регулювання, підвищення суспільної обізнаності, міжвідомчу співпрацю та заходи соціальної підтримки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Li Tianming. (2016). Analysis on the Cult Crimes and Strategies of Prevention. *Journal of Guangxi Police Academy*. (04), p. 47–51.
2. Li Yawei. (2001). Research on the Evil Religions' Committing Crimes. *He Bei Law Science* .(01), p. 75–79.
3. Джужа О. М. Кримінологія, К. : Юрінком Інтер, 2002. 416 с.
4. Кримінальний процесуальний кодекс України: із змінами і доповненнями станом на 01.03.2023 року. Київ : Алерта 2023. 1045 с.
5. Кримінологічний довідник: довідкове видання / за наук. ред. О. М. Бандурки; за заг. ред. О. М. Джужи і О. М. Литвинова. Харків : Золота миля, 2013. 412 с.
6. Палій М.В. Злочинність у сфері віросповідання та боротьба з нею : автореф. дис. ... канд. юр. наук. 12.00.08. Київ. 2002. 17 с.
7. Савонюк Р. Ю. «Справа сатаністів» кримінологічно-правовий аналіз делінквентної поведінки : матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Делінквентна поведінка дітей та молоді: сучасні технології протидії», МВС ХНУВС ОЮІ. Одеса, 2006. С. 161–166.

Куций В. В.,

*здобувач наукового ступеня доктора філософії кафедри криміналістики та судової медицини
Національної академії внутрішніх справ*

ВЗАЄМОДІЯ СУБ'ЄКТА РОЗСЛІДУВАННЯ ЗІ СПІВРОБІТНИКАМИ ОПЕРАТИВНИХ ТА ІНШИХ ПІДРОЗДІЛІВ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ РОЗСЛІДУВАННЯ НЕЗАКОННОГО ЗАЙНЯТТЯ РИБНИМ, ЗВІРИНИМ АБО ІНШИМ ВОДНИМ ДОБУВНИМ ПРОМИСЛОМ

INTERACTION OF THE SUBJECT OF THE INVESTIGATION WITH EMPLOYEES OF OPERATIONAL AND OTHER UNITS AT THE INITIAL STAGE OF THE INVESTIGATION OF ILLEGAL EMPLOYMENT IN FISH, GAME OR OTHER WATER EXTRACTIVE FISHING

Стаття присвячена аналізу взаємодії суб'єкта розслідування зі співробітниками оперативних та інших підрозділів на початковому етапі розслідування незаконного зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом. У статті проведено аналіз позицій науковців щодо питання взаємодії суб'єкта розслідування із іншими суб'єктами при розслідуванні кримінальних правопорушень. Визначено, що до кола суб'єктів, з якими співпрацюють суб'єкти розслідування належать: оперативні підрозділи Національної поліції; Держекоінспекція та Держрибагентство; Управління авіації та поліції на воді Національної поліції України; прокуратура; громадськість. Така співпраця спрямована на отримання необхідної інформації про факти, пов'язані з незаконним водним добувним промислом, та визначення розмірів шкоди, завданої цією протиправною діяльністю.

Виокремлено форми взаємодії оперативних підрозділів Національної поліції з іншими правоохоронними органами під час розслідування незаконного зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом: організація та проведення загальних тематичних засідань, оперативних нарад керівників правоохоронних органів чи їх уповноважених заступників з метою обговорення проблем і визначення їх рішень щодо протидії видобку та реалізації водних ресурсів; спільна розробка нормативно-правових актів, участь у круглих столах щодо здійснення взаємодії та проведення необхідних заходів з метою врегулювання питань щодо легалізації видобутку водних ресурсів; створення слідчо-оперативних груп з розслідування вказаної категорії кримінальних правопорушень та активна участь представників правоохоронних органів у їх діяльності; участь у проведенні спільних заходів щодо комплексного використання сил і засобів з метою недопущення незаконного водного добувного промислу; взаємне оперативне інформування правоохоронними органами один одного та обмін необхідною інформацією про факти готування чи здійснення незаконного водного добувного промислу, а також шляхів його незаконного збуту як усередині держави, так і за кордон.

Ключові слова: *взаємодія, розслідування, незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом, кримінальне провадження.*

The article is devoted to the analysis of the interaction of the subject of the investigation with the employees of operational and other units at the initial stage of the investigation of illegal employment in fish, game or other water extractive fishing. The article analyzes the positions of scientists on the issue of interaction of the subject of the investigation with other subjects during the investigation of criminal offenses. It was determined that the circle of subjects with which the subjects of the investigation cooperate include: operational units of the National Police; State Ecoinspection and State Fisheries Agency; Directorate of Aviation and Water Police of the National Police of Ukraine; prosecutor's office; public. Such cooperation is aimed at obtaining the necessary information about the facts related to illegal aquatic extractive fishing and determining the extent of the damage caused by this illegal activity.

The forms of interaction of the operational divisions of the National Police with other law enforcement agencies during the investigation of illegal occupation of fish, game or other aquatic extractive industries are distinguished: the organization and holding of general thematic meetings, operational meetings of the heads of law enforcement agencies or their authorized deputies for the purpose of discussing problems and determining their solutions regarding countering the extraction and realization of water resources; joint development of normative legal acts, participation in round tables

regarding the implementation of interaction and carrying out the necessary measures in order to settle issues related to the legalization of water resources extraction; creation of investigative and operative groups for the investigation of the specified category of criminal offenses and active participation of representatives of law enforcement agencies in their activities; participation in the implementation of joint measures regarding the integrated use of forces and means in order to prevent illegal water extractive fishing; mutual operational information by law enforcement agencies of each other and the exchange of necessary information about the facts of preparation or implementation of illegal water extractive fishing, as well as ways of its illegal sale both within the state and abroad.

Key words: *interaction, investigation, illegal occupation of fish, game or other aquatic extractive industry, criminal proceedings.*

Постановка проблеми та її актуальність.

Сучасні стратегії боротьби з злочинністю потребують об'єднання зусиль різних правоохоронних органів та громадськості для подолання злочинних явищ, забезпечення стабільної ситуації та дотримання законності. У виявленні та розслідуванні незаконного зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом головну роль відіграють Держекоінспекція, Держрибагентство, Управління авіації та поліції на воді Національної поліції України, прокуратура, громадськість, а також оперативні підрозділи Національної поліції (90 %), які мають повноваження здійснювати профілактичну діяльність, виявляти та припиняти порушення, встановлювати причини та умови, що сприяють вчиненню правопорушень, та приймати заходи для їх усунення. Також слідчий співпрацює з прокурором та іншими фахівцями.

Оскільки жоден правоохоронний орган не може самостійно впоратися з поставленими завданнями з охорони прав та свобод людини і громадянина, а також захисту інтересів держави в цілому, співпраця суб'єктів розслідування з іншими уповноваженими органами, установами та організаціями, особливо під час протидії незаконному водному добувному промислу, має важливе значення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти взаємодії правоохоронних органів під час розслідування кримінальних правопорушень присвячували своє наукові доробки такі науковці, як Л.І. Аркуша, А.Ф. Волобуєв, А.Я. Дубинський, В.С. Кузьмічов, Є.Д. Лук'янчиков, М.В.Салтєвський, О.Ю. Татаров, В.В.Тіщенко, Л. Д. Удалова, К.О.Чаплинський, Ю.М. Черноус, А.Я. Хитра, В.Ю. Шепітько та ін. Водночас питанню взаємодії суб'єкта розслідування зі співробітниками оперативних та інших підрозділів на початковому етапі розслідування незаконного

зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом залишилося поза увагою дослідників.

Метою статті є дослідження питання взаємодії суб'єкта розслідування зі співробітниками оперативних та інших підрозділів на початковому етапі розслідування незаконного зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом.

Виклад основного матеріалу. Метою вказаної взаємодії є забезпечення та проведення необхідних заходів не підпорядкованих між собою правоохоронних органів, установ та організацій, а також участь у цій діяльності громадськості задля зменшення випадків незаконного зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом, забезпечення притягнення до кримінальної відповідальності осіб, які до цього причетні, створення умов, внаслідок яких реалізація предметів злочинного посягання за ст. 249 КК України буде максимально невігідною діяльністю, а видобування – вкрай ризиковою справою.

Для створення умов панування режиму законності в місцях, багатих на водні організми тваринного чи рослинного походження, де нелегально здійснюється його видобування, забезпечення екологічної безпеки держави вимагає наявності стійких і постійних зв'язків між різними правоохоронними органами, установами, організаціями та громадськістю, завданням яких є налагодження та зміцнення взаємодії при виявленні та розслідуванні, вжитті профілактичних заходів щодо незаконного водного добувного промислу й реалізацією заборонених до вилову риби, інших водних тварин та рослин.

Взаємодія суб'єктів права формує структуру правової системи, а стабільність зв'язків забезпечується за допомогою правових засобів. Ефективність виявлення та розслідування кримінальних правопорушень, зокрема на етапах встановлення

обставин підготовки або вчинення кримінального правопорушення, значною мірою залежить від належно організованої взаємодії уповноважених суб'єктів сторони обвинувачення, зокрема органів досудового розслідування. Ефективна співпраця повинна відповідати вимогам кримінального процесуального та оперативно-розшукового законодавства, забезпечувати дотримання засад кримінального провадження, зберігати керівну роль та самостійність детектива, використовувати методики, наукові та технічні досягнення на досудовому розслідуванні кримінальних правопорушень, притягати до відповідальності осіб, які їх вчинили, відновлювати порушені права та інтереси фізичних і юридичних осіб [1, с. 115].

У свою чергу, О. В. Одерій визначає її як узгоджену спільну діяльність уповноважених суб'єктів (органів і посадових осіб), яка полягає в застосуванні засобів, прийомів та методів збирання, дослідження, оцінки й використання доказів з метою розкриття, розслідування, судового розгляду та запобігання злочинам [2, с. 20].

Варто погодитися з думкою В. С. Кузьмічова у тому, що взаємодія – це процес спільної діяльності двох або більше суб'єктів, які впливають один на одного, змінюючи якісні характеристики своєї діяльності, взаємодіючи між собою для досягнення спільної мети [3, с. 26] й наголосити, що взаємодія під час досудового розслідування незаконного зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом – це спільна діяльність відповідно до чинного законодавства слідчого/дознавача зі співробітниками оперативних та інших підрозділів у кримінальних провадженнях за ст. 249 КК України й спрямована на забезпечення швидкого, повного та неупередженого досудового розслідування.

Згідно з Інструкцією про організацію співпраці органів досудового розслідування з іншими підрозділами Національної поліції України у запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні, основними завданнями є запобігання кримінальним правопорушенням, виявлення та розслідування таких випадків, притягнення до відповідальності осіб, які їх скоїли, компенсація завданої шкоди, відновлення порушених прав та інтересів фізичних і юридичних осіб [4].

Під час розслідування злочинів проти довілля важливою є взаємодія між різними

відомчими структурами. Це включає співпрацю слідчого з оперативними підрозділами, природоохоронними органами, експертними установами та громадськістю. Також важливою є міжнародна співпраця у боротьбі з екологічною злочинністю.

До кола суб'єктів, з якими співпрацюють суб'єкти розслідування належать: оперативні підрозділи Національної поліції (95 %); Держекоінспекція та Держрибагентство (91 %); Управління авіації та поліції на воді Національної поліції України (89 %); прокуратура (73 %); громадськість (64 %);

Така співпраця спрямована на отримання необхідної інформації про факти, пов'язані з незаконним водним добувним промислом, та визначення розмірів шкоди, завданої цією протиправною діяльністю (83 %).

Відповідно до п. 5 ст. 7 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», підрозділи, які здійснюють ОРД, зобов'язані взаємодіяти між собою [5]. Наведене положення визначає загальні умови співпраці оперативних підрозділів Національної поліції України з іншими суб'єктами оперативно-розшукової діяльності, такими як спеціальні підрозділи по боротьбі з корупцією та організованою злочинністю, оперативно-технічні, оперативного документування, оперативні підрозділи Служби безпеки України та інші. Як бачимо питання, що виникають у процесі співпраці з органами охорони довілля у Законі не врегульовані [6, с. 186].

Варто зазначити, що у разі здійснення взаємодії оперативних підрозділів з іншими правоохоронними органами, установами, організаціями та громадськістю у протидії незаконному зайняттю рибним, звіриним або іншому водному добувному промислу, на основі нормативних документів чи узгоджених документальним чином дій, така взаємодія є процесуальною. Непроцесуальна взаємодія оперативних підрозділів з іншими правоохоронними органами, установами, організаціями та громадськістю, полягає в обміні інформацією, одержанні повідомлень про можливі факти незаконного водного добувного промислу, а також осіб, які до цього причетні. Також до непроцесуальних форм варто віднести одержання слідчим/дознавачем консультацій від фахівців стосовно: нормативних документів, що регламентують

водну добувну діяльність; організації контролю та обліку рибоохоронної діяльності; характеру документів, що відображають діяльність рибних підприємств, порядку й особливостей документообігу; змісту питань для проведення експертного дослідження.

Визначено, що взаємодія під час розслідування незаконного зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом зводиться до:

– направлення контрольно-наглядовими органами у сфері охорони довкілля, водних об'єктів матеріалів (їх копій) заходів рибоохоронної роботи, які містять ознаки кримінального правопорушення, до органів поліції; проведення спільних заходів з метою виявлення та припинення фактів незаконного водного добувного промислу (90 %). Орган державного нагляду (контролю) у сфері охорони навколишнього природного середовища, його службова (посадова) особа у разі виявлення при здійсненні повноважень діяння у сфері охорони навколишнього природного середовища, яке містить ознаки кримінального правопорушення, зобов'язані невідкладно, але не пізніше трьох робочих днів з часу оформлення матеріалів заходу нагляду (контролю) уповноваженою службовою особою органу державного нагляду (контролю) у сфері охорони навколишнього природного середовища, надіслати територіальному органу поліції або Служби безпеки України за місцем вчинення кримінального правопорушення та з урахуванням підслідності, передбаченої ст. 216 КПК України, повідомлення про вчинення кримінального правопорушення [7];

– обміну інформацією, яка становить оперативний інтерес під час розслідування, розкриття кримінального правопорушення; постійне взаємне інформування про обстановку на території обслуговування, про виявлені порушення рибоохоронного законодавства та результати їх розгляду (83 %). Орган поліції, прокуратури відповідного рівня кожного року надсилає (за наявності) відповідному органу державного нагляду (контролю) у сфері охорони навколишнього природного середовища пропозиції щодо включення до проєкту плану заходів державного нагляду (контролю) відповідного органу державного нагляду (контролю) у сфері охорони навколишнього природного середовища

на об'єктах контролю. До таких пропозицій (за наявності згоди слідчого та/або прокурора на розголошення відомостей досудового розслідування) можуть бути долучені засвідчені належним чином копії матеріалів, одержаних під час здійснення досудового розслідування, що обґрунтовано вказують на допущені службовими або іншими особами об'єкта контролю порушення вимог природоохоронного законодавства. Такі матеріали підлягають урахуванню та використанню відповідно до вимог законодавства при проведенні заходів державного нагляду (контролю) з метою надання повної, всебічної та неупередженої оцінки можливим обставинам порушень вимог природоохоронного законодавства. Орган державного нагляду (контролю) у сфері охорони навколишнього природного середовища у разі потреби, у тому числі з метою відшкодування шкоди, усунення інших негативних наслідків, заподіяних кримінальним правопорушенням, звертається до органу прокуратури щодо представництва інтересів держави в суді [7];

– залучення спеціалістів Держрибоохорони до проведення слідчих (розшукових) дій (одержання суб'єктом розслідування консультацій від фахівців щодо: нормативної документації, що регламентує діяльність, яка підлягає перевірці; технологій незаконного видобування, організації контролю за водними об'єктами; документів, які відображають діяльність рибпідприємства й особливостей вилову; надання переліку питань під час проведення експертного дослідження), огляду речових доказів про факти незаконного водного добувного промислу, а також розгляду інших питань, що виникають при виконанні органами поліції (71 %). Спеціалісти можуть бути залучені для огляду місця події, встановлення обставин вчинення злочину за ініціативою уповноважених осіб органів поліції або прокуратури під час проведення кримінального розслідування, а також в інших випадках, передбачених законодавством.

Взаємодія під час розслідування незаконного зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом складається з трьох елементів, а саме: взаємодія оперативних підрозділів Національної поліції з іншими правоохоронними органами; взаємодія оперативних підрозділів Національної поліції з установами

та організаціями, до завдань яких віднесено забезпечення екологічної безпеки та сприяння діяльності правоохоронних органів; взаємодія оперативних підрозділів Національної поліції з громадськістю.

Ефективність боротьби зі злочинністю залежить від співпраці оперативних підрозділів Національної поліції з іншими правоохоронними органами. Важливим чинником, що вимагає співпраці, є обмін інформацією, який дозволяє ефективно використовувати отриману оперативну інформацію. Це підтверджує актуальність наукових досліджень щодо співпраці оперативних підрозділів з іншими суб'єктами боротьби зі злочинністю як важливої складової організаційного забезпечення їх діяльності у сфері захисту прав особи та суспільства за допомогою правоохоронних засобів. До кола суб'єктів, з якими співпрацюють оперативні підрозділи Національної поліції України під час розслідування таких кримінальних правопорушень, особливо її організованих форм, належать: оперативні підрозділи Служби безпеки України (91 %), Державної прикордонної служби України (89 %). Завдання такої взаємодії полягає в посиленні протидії рибному браконьєрству, зокрема міжобласного та транснаціонального характеру, які мають корумповані зв'язки, а також у попередженні, виявленні та розслідуванні вказаної категорії кримінальних правопорушень. Реалізація цього завдання досягається проведенням спільного аналізу стану, структури рибної злочинності, причин і умов, що сприяють цій протиправній діяльності, прогнозування тенденцій поширення; обміном оперативною інформацією, що становить інтерес для боротьби з незаконним водним добувним промислом; розробкою та реалізацією спільних планів, а також проведенням узгоджених оперативно-розшукових, профілактичних та інших заходів [8, с. 341].

Формами взаємодії оперативних підрозділів Національної поліції з іншими правоохоронними органами під час розслідування незаконного вадження у формі процесуального керівництва.

го зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом є:

- організація та проведення загальних тематичних засідань, оперативних нарад керівників правоохоронних органів чи їх уповноважених заступників з метою обговорення проблем і визначення їх рішень щодо протидії видобку та реалізації водних ресурсів (85 %);

- спільна розробка нормативно-правових актів, участь у круглих столах щодо здійснення взаємодії та проведення необхідних заходів з метою врегулювання питань щодо легалізації видобутку водних ресурсів (53 %);

- створення слідчо-оперативних груп з розслідування вказаної категорії кримінальних правопорушень та активна участь представників правоохоронних органів у їх діяльності (87 %);

- участь у проведенні спільних заходів щодо комплексного використання сил і засобів з метою недопущення незаконного водного добувного промислу (91 %);

- взаємне оперативне інформування правоохоронними органами один одного та обмін необхідною інформацією про факти готування чи здійснення незаконного водного добувного промислу, а також шляхів його незаконного збуту як усередині держави, так і за кордон (83 %).

Таким чином, з урахуванням викладеного необхідно наголосити, що Серед суб'єктів виявлення, розслідування та протидії незаконному зайняттю рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом основна роль належить Держекоінспекції, Держрибагентству, Управлінню авіації та поліції на воді Національної поліції України, громадськості (громадські інспектори рибоохорони), а також оперативним підрозділам Національної поліції, які мають повноваження здійснювати профілактичну діяльність, виявляти та припиняти порушення, встановлювати причини та умови, що сприяють вчиненню правопорушень, та приймати заходи для їх усунення. Також слідчий співпрацює з прокурором який здійснює нагляд за дотриманням екологічного законодавства у межах кримінального про-

ЛІТЕРАТУРА:

1. Організація роботи слідчо-оперативної групи : навч. посіб. / Л. Д. Удалова, Ю. В. Сухомлин, А. С. Симчук, М. Й. Кулик, В. В. Зарубей. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2020. 504 с.
2. Одерій О. В. Проблеми теорії та практики розслідування злочинів проти довкілля : автореф. дис...докт.

юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2015. 42 с.

3. Кузьмічов В. С., Черноус Ю. М. Слідча діяльність: характеристика та напрями удосконалення : монографія. Київ : НІЧЛАВА, 2005. 448 с.

4. Інструкція з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні : Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 07.07.2017 р. № 575. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0937-17#Text>

5. Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України від 18.02.1992 р. № 2135-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12#Text>

6. Одерій О. В. Екологічна безпека в Україні: криміналістичний аспект. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2013. № 4 (65). С. 181–188.

7. Порядок взаємодії між органами прокуратури, Національної поліції України, Служби безпеки України, уповноваженими органами державного нагляду (контролю), державними спеціалізованими установами під час виявлення та здійснення досудового розслідування кримінальних правопорушень проти довілля : наказ Офісу Генерального прокурора, МВС України, СБУ, Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України, Міністерства аграрної політики та продовольства України від 16 черв. 2022 р. № 94/363/150/226/356. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v094_905-22#Text

8. Омельченко О. С. Координація діяльності та взаємодія підрозділів ОВС з правоохоронними органами України у протидії організованій злочинності. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2014. № 1. С. 338–345.

Юрчишин П. В.,

аспірант 2-го року очної форми навчання аспірантури
Київського університету права Національної академії наук України

КОНТРОЛЬ ЗА ВЧИНЕННЯМ ЗЛОЧИНУ: ЗАКОНОДАВЧЕ ВРЕГУЛЮВАННЯ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ЗДІЙСНЕННЯ

CONTROL OVER THE COMMISSION OF A CRIME: LEGISLATIVE REGULATION AND PRACTICAL ASPECTS OF IMPLEMENTATION

У статті розглянуто актуальні питання, що стосуються окремих аспектів контролю за вчиненням злочину, зокрема процедури прийняття процесуального рішення за проведенням його передбачених КПК форм (контрольована поставка, контрольована закупка, спеціальний слідчий експеримент, імітування обстановки вчинення злочину), інших актуальних аспектів з урахуванням напрацювань науковців, аналізу судової практики та практики діяльності слідчих та оперативних підрозділів, органів прокуратури.

Відзначається, що рішення про здійснення цього виду негласних слідчих (розшукових) дій приймається виключно прокурором. При проведенні інших НСРД рішення приймає слідчий суддя апеляційного суду, в межах територіальної юрисдикції якого знаходиться орган досудового розслідування, а в кримінальних провадженнях щодо кримінальних правопорушень, віднесених до підсудності Вищого антикорупційного суду, – слідчий суддя Вищого антикорупційного суду.

Видається правильним віднесення прийняття рішення про здійснення контролю за вчиненням злочину у всіх його формах слідчим суддею за аналогією до інших негласних слідчих (розшукових) дій. Ще більш виправданою така позиція здається такою з огляду на те, що законодавець при здійсненні контролю за вчиненням злочину спеціально наголошує на недопустимості допущення провокації з боку правоохоронних органів, яка може мати місце у практичній діяльності оперативних та слідчих підрозділів.

Ключові слова: негласні слідчі (розшукові) дії, контроль за вчиненням злочину, провокація, прокурор.

The article examines topical issues related to certain aspects of control over the commission of a crime, in particular, the procedure for making a procedural decision based on the forms prescribed by the Criminal Procedure Code (controlled supply, controlled purchase, special investigative experiment, simulating the circumstances of the commission of a crime), other topical aspects, taking into account the achievements of scientists, analysis of judicial practice and practice of activity of investigative and operational units, prosecutor's offices.

It is noted that the decision to carry out this type of covert investigative (research) actions is taken exclusively by the prosecutor. When conducting other NSRD, the decision is taken by the investigating judge of the appeals court, within the territorial jurisdiction of which the body of pre-trial investigation is located, and in criminal proceedings regarding criminal offenses referred to the jurisdiction of the High Anti-Corruption Court, by the investigating judge of the High Anti-Corruption Court.

It seems to be correct to attribute the adoption of a decision to exercise control over the commission of a crime in all its forms by an investigating judge by analogy to other secret investigative (search) actions. Such a position seems to be even more justified given the fact that the legislator, when exercising control over the commission of a crime, specifically emphasizes the inadmissibility of allowing provocation by law enforcement agencies, which may take place in the practical activities of operational and investigative units.

Key words: covert investigative (search) actions, control over the commission of a crime, provocation, prosecutor.

Постановка проблеми. Одним з ефективних інструментів досудового розслідування в Україні з моменту прийняття чинного Кримінального процесуального кодексу (КПК) України став інститут негласних слідчих (розшукових) дій (НСРД). Проведення таких дій суттєво обмежує права, свободи та інтереси осіб, щодо яких вони застосовуються. Тому виникає необ-

хідність у надійних гарантіях забезпечення законності під час прийняття рішень про їх застосування, під час безпосереднього проведення НСРД та під час використання їх результатів у кримінальному провадженні [1, с. 17].

Загальні положення про НСРД (підстави проведення; строки; фіксація ходу і результатів; повідомлення осіб, щодо яких вони проводили-

ся; заходи щодо захисту інформації, отриманої в результаті проведення негласних слідчих (розшукових) дій, та ін.) викладені законодавцем у главі 21 КПК, а також названі їх види.

Оцінка стану літератури. Науковці останнім часом звернули пильну увагу на цю тему, враховуючи недостатнє правове врегулювання проведення НСРД, зокрема контролю за вчиненням злочину. Слід назвати прізвища С.В. Абдула, І.В. Баситстої, О.В. Болгара, М.Л. Грібова, А.Л. Даля, С.О. Ковальчука, Г.Р. Крет, С.І. Ніколаюка, М.А. Погорецького, Р.А. Радченка, Р.В. Суворова та ін. Все це вказує на її актуальність та необхідність подальшого опрацювання.

Метою даної статті буде дослідження окремих аспектів контролю за вчиненням злочину, зокрема процедури прийняття процесуального рішення за проведенням його передбачених КПК форм (контрольована поставка, контрольована закупка, спеціальний слідчий експеримент, імітування обстановки вчинення злочину), інших актуальних аспектів з урахуванням напрацювань науковців, аналізу судової практики та практики діяльності слідчих та оперативних підрозділів, органів прокуратури.

Завданням дослідження є окреслення виявлених прогалин при контролі за вчиненням злочину у кримінальному провадженні та окреслення пропозицій щодо їх усунення.

Виклад основного матеріалу. Негласні слідчі (розшукові) дії згідно ч. 1 ст. 246 КПК – це різновид слідчих (розшукових) дій, відомості про факт та методи проведення яких не підлягають розголошенню, за винятком випадків, передбачених КПК.

Відповідно до ч. 3 цієї статті рішення про їх проведення приймає слідчий, прокурор, а у випадках, передбачених КПК, – слідчий суддя за клопотанням прокурора або за клопотанням слідчого, погодженого з прокурором [2].

Якщо детальніше проаналізувати усі «випадки, передбачені КПК», а саме хто вправі прийняти рішення про проведення НСРД, то побачимо наступне:

1) зазвичай НСРД найчастіше проводяться за рішенням слідчого судді у формі ухвали. При цьому розгляд клопотань, який віднесений згідно з положеннями глави 21 КПК до повноважень слідчого судді, здійснюється слідчим

суддею апеляційного суду, в межах територіальної юрисдикції якого знаходиться орган досудового розслідування, а в кримінальних провадженнях щодо кримінальних правопорушень, віднесених до підсудності Вищого антикорупційного суду, – слідчим суддею Вищого антикорупційного суду.

До них відносяться втручання у приватне спілкування (статті 258–266 КПК); обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи (ст. 267 КПК); установлення місцезнаходження радіообладнання (радіоелектронного засобу) (ст. 268 КПК); спостереження за особою, річчю або місцем (ст. 269 КПК); моніторинг банківських рахунків (ст. 269-1 КПК); аудіо-, відео-контроль місця (ст. 270 КПК);

2) виключно за рішення прокурора у формі постанови здійснюється контроль за вчиненням злочину (ст. 271 КПК);

3) виконання спеціального завдання з розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації здійснюється на підставі постанови слідчого, погодженої з керівником органу досудового розслідування, або постанови прокурора із збереженням у таємниці достовірних відомостей про особу (ст. 271 КПК).

Очевидно, що така градація зумовлена ступенем втручання співробітників правоохоронних органів у сферу прав, свобод та законних інтересів особи, що гарантуються Конституцією України, а також міжнародними правовими актами.

Таким чином, письмове доручення слідчого чи прокурора адресується до уповноваженого оперативного підрозділу, який у свою чергу згідно ч. 3 ст. 41 КПК виконати його зобов'язаний [2].

В Інструкції про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні, яка затверджена спільним наказом Генеральної прокуратури України, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Адміністрації Державної прикордонної служби України, Міністерства фінансів України, Міністерства юстиції України № 114/1042/516/1199/936/1687/5 16 листопада 2012 року, конкретизується, що:

– клопотання слідчого, прокурора слідчому судді про дозвіл на проведення негласної слідчої

(розшукової) дії повинне відповідати вимогам, зазначеним у ст. 248 КПК, та матеріалам кримінального провадження, які надаються лише на вимогу слідчого судді для підтвердження необхідності проведення негласної слідчої (розшукової) дії;

– у клопотанні слідчого, прокурора, ухвали слідчого судді уповноважений оперативний підрозділ, який має виконувати негласну слідчу (розшукову) дію, не зазначається (пункт 2.2. розділу 2). Слідчий, прокурор надсилає доручення керівнику органу, під юрисдикцією якого знаходиться місце вчинення кримінального правопорушення і у складі якого знаходяться орган розслідування та/або оперативні підрозділи, уповноважені на проведення негласних слідчих (розшукових) дій (пункт 3.3. розділу 3);

– у випадку, коли матеріали оперативно-розшукової діяльності були використані як приводи та підстави для початку досудового розслідування, доручення на проведення негласної слідчої (розшукової) дії, як правило, надається оперативному підрозділу, який виявив злочин, але враховуються його повноваження (пункт 3.3.2. розділу 3) [3].

Таким чином, доручення слідчого, прокурора адресується керівнику оперативного підрозділу, який на свій розсуд обирає та призначає конкретного виконавця. Така процедура видається цілком правильною та доцільною, оскільки лише безпосередній керівник знає співробітників свого відділу найкраще, їх ділові та моральні якості, досвід, може врахувати інші вагомні фактори тощо.

Що стосується контролю за вчиненням злочину (контрольована поставка, контрольована та оперативна закупка, спеціальний слідчий експеримент, імітування обстановки злочину), рішення про здійснення якого приймається виключно прокурором, законодавцем передбачено дещо інший підхід.

Постанова прокурора про здійснення за вчиненням злочину повинна містити:

- 1) найменування кримінального провадження та його реєстраційний номер;
- 2) правову кваліфікацію кримінального правопорушення із зазначенням статті (частини статті) КК України;
- 3) відомості про особу (осіб), місце або річ, щодо яких проводитиметься негласна слідча (розшукова) дія;

4) початок, тривалість і мету негласної слідчої (розшукової) дії;

5) відомості про особу (осіб), яка буде проводити негласну слідчу (розшукову) дію;

6) обґрунтування прийнятої постанови, у тому числі обґрунтування неможливості отримання відомостей про кримінальне правопорушення та особу, яка його вчинила, в інший спосіб;

7) вказівку на вид негласної слідчої (розшукової) дії, що проводиться.

Як бачимо, прокурор у своєму рішенні (постанові) повинен чітко вказати прізвище та подати інші відомості виконавця – оперативного співробітника (ст. 251 КПК) [2]. Така ж процедура передбачена для виконання спеціального завдання з розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації, що здійснюється на підставі постанови слідчого, погодженої з керівником органу досудового розслідування, або постанови прокурора із збереженням у таємниці достовірних відомостей про особу (ст. 271 КПК)

Така процедура не врегульовується ні КПК, ні наведеним наказом від 16.11.2012 р. № 114/1042/516/1199/936/1687/5, ні іншими нормативно-правовими актами. Звідси виходить, що прокурор повинен узгодити кандидатуру конкретного виконавця контролю за вчиненням злочину або виконання спеціального завдання з розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації із збереженням у таємниці достовірних відомостей про особу виконавця із керівником оперативного підрозділу. Інакше це може призвести до порушення процесуального порядку проведення цих НСРД, а відповідно і до порушення законності та скасування майбутніх судових рішень. Окрім того такий порядок видається не зовсім коректним і по відношенню до прокурора, який здійснює нагляд за досудовим слідством у формі процесуального керівництва.

Окрім того, відповідно до ч. 7 ст. 271 КПК у своїй постанові прокурору слід також вказати: 1) виклад обставин, які свідчать про відсутність під час негласної слідчої (розшукової) дії провокування особи на вчинення злочину; 2) відомості про застосування спеціальних імітаційних засобів [2].

Недостатність врегулювання з боку законодавця здійснення контролю за вчиненням зло-

чину нерідко призводить до порушення закону при його здійсненні, хоч цього можна було б цілком уникнути.

Нерідко прокурори не вказують у своїй постанові про здійснення контролю за вчиненням злочину конкретного виконавця за аналогією до інших НСРД, що мало місце у справі № 748/3070/15-к, провадження № 51-682 км 18 [4]. Касаційний кримінальний суд Верховного Суду (ККС ВС) у постанові від 06.11.2019 року роз'яснив, що «за таких обставин докази отримані внаслідок проведення таких НСРД є недопустимими» [5, с.12].

Мали місце випадки, коли прокурори взагалі не виносили постанову про здійснення контролю за вчиненням злочину, а обмежувались письмовим дорученням (Постанова ККС ВС від 07 жовтня 2020 р. у справі № 628/3400/15) [6]. Як зауважила з цього приводу суддя ВС Г. Р. УКрет, у практиці Верховного Суду зазначається, що проведення цієї негласної слідчої (розшукової) дії на підставі доручення прокурора суперечить приписам ст. ст. 246 і 251 КПК [7].

Тим більше не може замінити рішення прокурора у формі постанови про проведення такого контролю протокол про результати цієї негласної слідчої (розшукової) дії (Постанова ВС від 24 січня 2019 р. у справі № 344/16316/15-к) [8].

Слід звернути увагу також на те, що часто, у кримінальному провадженні контроль за вчиненням злочину не є єдиною НСРД, а здійснюється паралельно з іншими, а це потребує вже прийняття відповідного рішення слідчим суддею. У цьому випадку виноситься єдине клопотання про проведення усіх намічених негласних слідчих (розшукових) дій. Чи доцільно тоді відносити здійснення окремого контролю за вчиненням злочину до компетенції виключно прокурора, можливо слід передати це до повноважень слідчого судді?

На думку М.Л. Грібова, контроль за вчиненням злочину сам по собі має виступати предметом судового контролю. Додатковий аргумент

на користь цього – можливість застосування провокації, на що законодавець звертає увагу, наголошуючи у п. 1 ч. 7 ст. 271 КПК України на обов'язку прокурора у своєму рішенні про проведення контролю за вчиненням злочину, викласти обставини, які свідчать про відсутність під час НСРД провокування особи на вчинення злочину [1, с. 19]. Такої ж думки дотримується і М.А. Погорецький, який звернув увагу на часті випадки провокації з боку правоохоронних органів при здійсненні контролю за вчиненням злочину. Як зауважив вчений, викликає занепокоєння те, що 56% опитаних прокурорів, 65% опитаних слідчих та 72% опитаних оперативних працівників вважають за доцільне розширення можливостей застосування провокації у правоохоронній діяльності [9].

Висновки. Можна дійти висновку, що процесуальний порядок здійснення контролю за вчиненням злочину, який закріплений у КПК та підзаконних нормативних актах, не є досконалим. Це призводить до невинуватених порушень кримінального процесуального законодавства, яких можна уникнути і які не мають бути предметом розгляду в апеляційній та, тим більше, у касаційній інстанціях. На це неодноразово звертали увагу авторитетні вітчизняні науковці, в тому числі і з досвідом практичної роботи.

Видається правильним віднесенням прийняття рішення про здійснення контролю за вчиненням злочину у всіх його формах слідчим суддею за аналогією до інших негласних слідчих (розшукових) дій. Ще більш виправданою така позиція здається такою з огляду на те, що законодавець при проведенні контрольованої поставки, контрольованої та оперативної закупки, спеціального слідчого експерименту, імітування обстановки вчинення злочину спеціально наголошує на недопустимості допущення провокації з боку правоохоронних органів. Саме цей фактор – можливість застосування провокації – часто впливає на весь хід досудового слідства.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Грібов М. Л. Повноваження слідчого судді щодо забезпечення законності контролю за вчиненням злочину. *Вісник кримінального судочинства*. 2018. № 1. С. 17.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України № 4651-VI від 13 квітня 2012 року. Верховна Рада України. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>
3. Про затвердження Інструкції про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні : Наказ Генеральної прокуратура України, Міністерства

внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Адміністрації Державної прикордонної служби України, Міністерства фінансів України, Міністерства юстиції України від 16.11.2012 р. № 114/1042/516/1199/936/1687/5. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0114900-12>

4. Постанова Другої судової палати Касаційного кримінального суду ВС у справі № 748/3070/15-к, провадження № 51-682 км 18. URL : https://protocol.ua/ua/postanova_kks_vp_vid_12_04_2018_roku_u_spravi_748_3070_15_k/

5. Крет Галина. ВС. Особливості доказування у кримінальному провадженні. Негласні слідчі (розшукові) дії. URL : https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/Prezent_neglasni_slid_dii.pdf

6. Постанова Верховного Суду від 07 жовтня 2020 р. у справі № 628/3400/15 (провадження № 51-2110км20) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/92173713>

7. Крет Г. Р. Контроль за вчиненням злочину: нормативне закріплення та практика проведення. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер. : Юриспруденція.* 2021 № 51. С. 133.

8. Постанова Верховного Суду від 24 січня 2019 р. у справі № 344/16316/15-к (провадження № 51-1736км18) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/79439770>.

9. Погорецький М. А. Застосування провокації в ході розслідувань: питання правомірності. *Вісник кримінального судочинства.* 2016. № 1. С. 40.

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО ТА ПРАВО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

УДК 340

DOI <https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-3-30>

Стефанчишен Р. В.,
доктор філософії в галузі права

МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ВВЕДЕННЯ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ

INTERNATIONAL EXPERIENCE IN IMPLEMENTING THE LEGAL REGIME OF MARTIAL STATE

У статті досліджено міжнародний досвід введення правового режиму воєнного стану у різних країнах. Встановлено, що міжнародний досвід свідчить про те, що введення воєнного стану є ефективним інструментом для захисту держави від зовнішньої агресії та внутрішніх загроз. Встановлено, що правовий режим слід розглядати як сукупність правових норм, які визначають та регулюють правовий статус конкретних суб'єктів (визначає їх права та обов'язки та порядок їх реалізації), відносин, процесів у певній сфері. Визначено, що основними цілями введення в країні правового режиму воєнного стану, є: забезпечення обороноздатності країни в умовах воєнної агресії; захист життя, здоров'я, прав та свобод людей та громадян; забезпечення належного функціонування органів державної влади та органів місцевого самоврядування; забезпечення публічного порядку та безпеки. Визначено, що дефініції категорії «правовий режим воєнного стану» відбувається вже на основі нормативного визначення, що обумовлено національною та безпековою важливістю однорідного тлумачення цієї категорії.

Встановлено, що введення правового режиму воєнного стану вимагає оперативного та ефективного реагування державних органів на загрози національній безпеці, що обумовлює необхідність чіткого правового регулювання. Введення такого режиму є крайнім заходом, який вживається державою у надзвичайних ситуаціях, пов'язаних з військовою агресією, загрозою державному суверенітету, територіальній цілісності або конституційному ладу. Цей режим передбачає суттєве обмеження прав і свобод громадян, а також наділення органів державної влади та військового командування додатковими повноваженнями.

Досліджено досвід введення воєнного стану у США, Великій Британії, Франції, Польщі, визначено процедурні особливості.

Встановлено, що правовий режим воєнного стану не повинен використовуватися для необґрунтованого обмеження прав і свобод громадян або для узурпації влади. Визначено, що важливим є те, щоб після закінчення воєнного стану всі обмеження прав і свобод громадян були скасовані, а повноваження органів державної влади повернуті до попереднього рівня.

Ключові слова: *правовий режим, воєнний стан, збройна агресія, національна безпека, міжнародний досвід.*

The article examines the international experience of introducing the legal regime of martial law in different countries. It has been established that international experience shows that the introduction of martial law is an effective tool for protecting the state from external aggression and internal threats. It was established that the legal regime should be considered as a set of legal norms that determine and regulate the legal status of specific subjects (determines their rights and obligations and the procedure for their implementation), relations, processes in a certain area. It was determined that the main goals of introducing the legal regime of martial law in the country are: ensuring the country's defense capability in conditions of military aggression; protection of life, health, rights and freedoms of people and citizens; ensuring the proper functioning of state authorities and local self-government bodies; ensuring public order and security. It was determined that the definition of the category "legal regime of martial law" is already based on the normative definition, which is due to the national and security importance of a uniform interpretation of this category.

It has been established that the introduction of the legal regime of martial law requires prompt and effective response of state bodies to threats to national security, which necessitates the need for clear legal regulation. The introduction of such a regime is an extreme measure used by the state in emergency situations related to military aggression, a threat to state sovereignty, territorial integrity, or the constitutional order. This regime involves a significant restriction of the rights and freedoms of citizens, as well as the granting of additional powers to state authorities and military command.

The experience of introducing martial law in the USA, Great Britain, France, and Poland was studied, and procedural features were determined.

It was established that the legal regime of martial law should not be used to unreasonably restrict the rights and freedoms of citizens or to usurp power. It was determined that it is important that after the end of martial law, all restrictions on the rights and freedoms of citizens are abolished, and the powers of state authorities are returned to their previous level.

Key words: *legal regime, martial law, armed aggression, national security, international experience.*

Постановка проблеми. В сучасних умовах розвитку суспільства виникають нові, глобальні виклики, що породжують різні зміни, зокрема і геополітичні. При цьому, всі ці зміни, в тій чи іншій мірі впливають правовий режим як на нормативний порядок регулювання державою правових засобів, спрямований на створення умов для задоволення інтересів суб'єктів права, який виражається у специфіці способів і гарантій їх реалізації і заснований на дії спільних принципів, що приводять усі його елементи у впорядковану систему [12]. Особливих змін правовий режим зазнає тоді, коли актуалізуються питання захисту національної безпеки та суверенітету. Зокрема, мова йде про введення в державах правового режиму воєнного стану.

Метою дослідження є на основі проведеного аналізу міжнародних та вітчизняних наукових праць, нормативно-правових актів, розкрити сутність правового режиму воєнного стану, його мету, заходи, передумови, а також вивчити досвід введення такого режиму в інших країнах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження питань, що пов'язані із правовим режимом воєнного стану, особливо актуалізувалося із введенням такого режиму в Україні, проте завжди викликало науковий інтерес. Зокрема, такі питання стали предметом наукових робіт таких вчених як Ю. Битяк, Т. Василець, В. Гарашук, О. Костенко, С. Кузніченко, О. Кузьменко, П. Лютіков, О. Малько, В. Опришко, І. Паламар, С. Петров, М. Тищенко, В. Шишкін та ін. Проте, актуальність дослідження категорії правового режиму воєнного стану не втрачає своєї актуальності, з огляду на події, що відбуваються сьогодні на міжнародній арені.

Виклад основного матеріалу. Багатогранність предмету дослідження викликає необхідність першочергового вивчення категорій «правовий режим» та «правовий режим воєнного стану», визначити їх особливості.

На думку О. Петришин, правовий режим являє собою сукупність правових норм, які визначають порядок організації та діяльності

органів державного управління, їх компетенцію, повноваження, методи та форми здійснення їх діяльності, а також юридичний статус суб'єктів правовідносин, що виникають у процесі цієї діяльності [5].

В свою чергу В. Шишкін визначає правовий режим як сукупність правових норм, які визначають особливий порядок правового регулювання суспільних відносин, що встановлюється на всій території України або в окремих її місцевостях на час дії надзвичайної ситуації [11].

На думку М. Піренкова, правовий режим є сукупністю правових норм, які визначають правовий статус суб'єктів права, їх права та обов'язки, а також порядок реалізації цих прав та обов'язків у певній сфері суспільних відносин [6].

Існує багато визначень правового режиму в контексті конкретної сфери чи питання, на які він поширюється, зокрема: правовий режим проведення антитерористичної операції, військово-цивільної адміністрації, інвестиційної діяльності, охорони навколишнього середовища, прав людини, міжнародних договорів тощо. Однак, досліджене дає можливість визначити правовий режим як сукупність правових норм, які визначають та регулюють правовий статус конкретних суб'єктів (визначає їх права та обов'язки та порядок їх реалізації), відносин, процесів у певній сфері.

Як зазначає С. Скрипка, правовий режим воєнного стану відображає баланс між потребами держави і суспільства в екстремальних умовах та правами і свободами громадян. Запровадження режиму воєнного стану є свідченням найвищого ступеня кризової ситуації в країні, яка вимагає вжиття негайних і, досить часто, кардинальних заходів для забезпечення безпеки та виживання українського народу і держави [10].

Звертаючись до нормативного визначення цього поняття, слід зазначити про наявність визначення у двох законах, проте ці визначення є однаковими. Законом України «Про правовий режим воєнного стану» як і Законом України

«Про оборону України» визначено, що воєнний стан – це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень [8].

При цьому, Закон України «Про правовий режим воєнного стану» визначає зміст правового режиму воєнного стану, порядок його введення та скасування, правові засади діяльності органів державної влади, військового командування, військових адміністрацій, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій в умовах воєнного стану, гарантії прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб.

В свою чергу, Законом України «Про оборону України» встановлюються засади оборони України, а також повноваження органів державної влади, основні функції та завдання органів військового управління, місцевих державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування, обов'язки підприємств, установ, організацій, посадових осіб, права та обов'язки громадян України у сфері оборони [7].

Звертаючись до наукового визначення категорії «правовий режим воєнного стану», слід відзначити те, що детермінування цього поняття вченими відбувається вже на основі нормативного визначення. На нашу думку, це обумовлено національною та безпековою важливістю однорідного тлумачення цієї категорії.

Так, підсумовуючи думки науковців, можливим є визначити правовий режим воєнного стану як сукупність правових норм, які визначають умови та порядок введення воєнного стану в певній країні, що супроводжується обмеженням прав і свобод громадян, введенням додат-

кових обов'язків, застосуванням спеціальних заходів безпеки, зміною правового статусу громадян, введенням відповідальності за порушення правового режиму воєнного стану.

Крім цього, вбачається можливим визначити основні цілі введення в країні правового режиму воєнного стану, а саме: забезпечення обороноздатності країни в умовах воєнної агресії; захист життя, здоров'я, прав та свобод людей та громадян; забезпечення належного функціонування органів державної влади та органів місцевого самоврядування; забезпечення публічного порядку та безпеки.

Слушною видається думка В. Басс та Т. Корж-Ікаєвої, що правовий режим воєнного стану може різнитися в залежності від конкретних законів та конституційних норм кожної держави. На думку науковців, існують загальні риси того, як може функціонувати правовий режим воєнного стану, зокрема:

- 1) процедура введення;
- 2) обмеження прав і свобод громадян;
- 3) розгортання військ і контроль над населенням;
- 4) зміни у судочинстві та правопорядку;
- 5) медична допомога та гуманітарні заходи;
- 6) взаємодія з міжнародним співтовариством [1].

Введення правового режиму воєнного стану вимагає оперативного та ефективного реагування державних органів на загрози національній безпеці, що обумовлює необхідність чіткого правового регулювання. Введення такого режиму є крайнім заходом, який вживається державою у надзвичайних ситуаціях, пов'язаних з військовою агресією, загрозою державному суверенітету, територіальній цілісності або конституційному ладу. Цей режим передбачає суттєве обмеження прав і свобод громадян, а також наділення органів державної влади та військового командування додатковими повноваженнями.

Досліджуючи міжнародний досвід введення воєнного стану слід зазначити наступне. Практика введення воєнного стану існує у багатьох країнах світу. Вона ґрунтується на міжнародних правових актах, таких як:

1. Женевські конвенції 1949 року. Це чотири міжнародні договори, які встановлюють правові норми, що регулюють ведення війни та захищають людей, які постраждали від збройних

конфліктів. Ці документи передбачають певні принципи війни, а саме: гуманність (усі учасники збройних конфліктів повинні поводитися один з одним людяно, незалежно від їхньої етнічної приналежності, віросповідання, політичних переконань чи інших факторів), розрізнення (цивільне населення та військовополонені повинні бути чітко розрізнені, і до них слід застосовувати різні правила), захист цивільного населення (цивільне населення не повинне бути об'єктом нападу, і до нього слід ставитися з повагою до їхнього життя, гідності та особистої недоторканості), захист військовополонених (військовополонені повинні утримуватися в гуманних умовах і з ними слід поводитися з гідністю) [4].

2. Додатковий протокол I до Женевських конвенцій 1977 року. Це міжнародний договір, який розширює та доповнює Женевські конвенції 1949 року щодо захисту жертв міжнародних збройних конфліктів. Основними цілями Додаткового протоколу є: забезпечення більш широкого захисту цивільного населення під час збройних конфліктів; заборона або обмеження використання певних видів зброї та методів ведення війни, які можуть завдати надмірних страждань або невибірково вражати цивільних осіб; підтвердження та розширення існуючих правових норм, що стосуються захисту військовополонених та інших осіб, які не беруть безпосередньої участі в бойових діях [3].

3. Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969 року. Це фундаментальний міжнародний договір, який встановлює загальні принципи та правила, що регулюють укладення, дію та припинення дії міжнародних договорів. Основними положеннями Віденської конвенції є: згода держав (міжнародні договори укладаються шляхом згоди держав, що беруть у них участь); добросовісне виконання (держави-учасниці міжнародних договорів повинні добросовісно виконувати свої зобов'язання, що випливають з цих договорів); *pacta sunt servanda* (договори, які укладені, повинні дотримуватися); тлумачення (міжнародні договори тлумачаться відповідно до добросовісного наміру сторін з урахуванням контексту, в якому вони були укладені); зміна та припинення дії (міжнародні договори можуть бути змінені або припинені лише за згодою всіх сторін) [2].

Ці документи встановлюють основні принципи та норми, що регулюють правовий режим воєнного стану.

За загальним правилом, існує декілька видів воєнного стану, які вводилися у різних країнах, а саме:

1) загальний воєнний стан: вводиться на всій території країни або в окремих її регіонах, де існує реальна загроза державній безпеці;

2) частковий воєнний стан: вводиться на окремих об'єктах або в частинах території країни, де існує підвищена небезпека терористичних актів, диверсій або інших злочинів;

3) надзвичайний стан: вводиться на короткий термін у разі виникнення стихійних лих, епідемій, епізоотій або інших надзвичайних подій, що можуть призвести до значних людських жертв або матеріальних збитків.

Доцільно звернути увагу на випадки та особливості введення воєнного стану у різних країнах світу. У США правовий режим воєнного стану не оголошується офіційно, більше того воєнний стан заборонений статтею 1 Конституції, яка забороняє військовим втручатися в громадські справи. Щоправда, за винятком повстання чи ситуації, яка суттєво загрожує безпеці громадськості. Натомість президент може ввести надзвичайний стан, який надає йому додаткові повноваження, наприклад, можливість мобілізувати війська, використовувати військову силу на території країни або вводити обмеження на свободу пересування та свободу слова.

Цікавим є те, що президент США може ввести надзвичайний стан самостійно, без згоди Конгресу, якщо він вважає, що існує загроза для національної безпеки. Надзвичайний стан може бути введений на строк до 60 днів, після чого він може бути продовжений Конгресом. До прикладу, правовий режим надзвичайного стану у США був введений Франкліном Рузвельтом під час Другої світової війни, щоб мобілізувати економіку та армію, а також Гаррі Труменом під час Корейської війни президент ввів надзвичайний стан, щоб контролювати ціни та заробітну плату.

З метою посилення заходів безпеки, надзвичайний стан у США було введено і Джорджем Бушем-молодшим після терактів 11 вересня 2001 року. Введення надзвичайного стану

в США завжди викликає суперечки. Критики стверджують, що це дає президенту занадто багато влади і може призвести до порушення прав людини.

Цікавим є досвід введення правового режиму воєнного стану у Великій Британії. У цій країні правовий режим воєнного стану може бути введений лише за згодою парламенту. Він надає уряду широкі повноваження, включаючи можливість вводити комендантську годину, затримувати людей без суду та ордеру, а також реквізувати майно. Під час Фолклендської війни 1982 року уряд Великої Британії ввів надзвичайний стан, щоб контролювати інформацію та обмежувати свободу пересування. Після терактів 7 липня 2005 року уряд ввів надзвичайний стан, щоб посилити заходи безпеки.

Певні особливості має введення правового режиму воєнного стану у Франції. Він ґрунтується на Конституції та низці законів, що регулюють повноваження влади та права громадян під час воєнних дій або серйозних загроз національній безпеці. Рішення про введення воєнного стану приймає Президент Республіки за згодою парламенту. Тривалість воєнного стану обмежена часом, необхідним для подолання загрози.

Президент Республіки отримує додаткові повноваження, включаючи можливість: 1) видавати декрети, що мають силу закону; 2) обмежувати свободи громадян, такі як свобода пересування, свобода слова та свобода зборів; 3) запроваджувати комендантську годину; 4) вводити цензуру; 5) розгорнути війська на території країни. При цьому, уряд отримує повноваження приймати надзвичайні економічні заходи, контролювати ЗМІ, забезпечувати громадський порядок, права громадян. Правовий режим воєнного стану у Франції має на меті забезпечити безпеку країни та її громадян під час воєнних дій або серйозних загроз національній безпеці.

Схожою до Франції є процес введення правового режиму воєнного стану у Польщі. Проте, у Польщі Президент Республіки має більше повноважень під час воєнного стану, ніж у Франції. Воєнний стан може бути введений на більш тривалий термін, ніж у Франції, а контроль за діяльністю влади під час воєнного стану здійснюється лише парламентом, без участі Конституційного суду. У грудні 1981 року генерал

Войцех Ярузельський запровадив у Польщі воєнний стан для придушення руху протесту на чолі з першою незалежною профспілкою «Солідарність» на чолі з Лехом Валенсою. Пізніше, В. Ярузельський виправдовував цей крок тим, що це була єдина можливість уникнути збройного втручання з боку СРСР та країн Варшавського договору.

Досить свіжим є приклад та досвід введення воєнного стану у Філіпінах, а саме у травні 2017 р. воєнний стан було оголошено на філіппінському острові Мінданао. Приводом до цього стала спроба захоплення бойовиками-ісламістами міста Мараві. Цей режим дозволив військовим стежити за правопорядком і затримувати людей без висунення звинувачень протягом тривалого часу. Впродовж 2018 р. режим воєнного стану кілька разів розширювали за ініціативи президента Родріго Дутерте, який мотивував це необхідністю повної нейтралізації прибічників угруповання «Ісламська держава» на Філіппінах [9].

Висновки. Міжнародний досвід свідчить про те, що введення воєнного стану є ефективним інструментом для захисту держави від зовнішньої агресії та внутрішніх загроз. Встановлено, що правовий режим слід розглядати як сукупність правових норм, які визначають та регулюють правовий статус конкретних суб'єктів (визначає їх права та обов'язки та порядок їх реалізації), відносин, процесів у певній сфері. Визначено, що основними цілями введення в країні правового режиму воєнного стану, є: забезпечення обороноздатності країни в умовах воєнної агресії; захист життя, здоров'я, прав та свобод людей та громадян; забезпечення належного функціонування органів державної влади та органів місцевого самоврядування; забезпечення публічного порядку та безпеки.

Встановлено, що введення правового режиму воєнного стану вимагає оперативного та ефективного реагування державних органів на загрози національній безпеці, що обумовлює необхідність чіткого правового регулювання. Введення такого режиму є крайнім заходом, який вживається державою у надзвичайних ситуаціях, пов'язаних з військовою агресією, загрозою державному суверенітету, територіальній цілісності або конституційному ладу.

Цей режим передбачає суттєве обмеження прав і свобод громадян, а також наділення органів державної влади та військового командування додатковими повноваженнями.

Однак важливо зазначити, що цей режим не повинен використовуватися для необґрунто-

ваного обмеження прав і свобод громадян або для узурпації влади. Визначено, що важливим є те, щоб після закінчення воєнного стану всі обмеження прав і свобод громадян були скасовані, а повноваження органів державної влади повернуті до попереднього рівня.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Басс О. В., Корж-Ікаєва Т. Г. Правовий режим воєнного стану та його адміністративно-правове забезпечення в умовах повномасштабного збройного конфлікту в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 5. С. 489–492.
2. Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969 року: міжнародний документ від 23.05.1969. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_118#Text
3. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів: міжнародний документ від 08.06.1977. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text
4. Конвенція про захист цивільного населення під час війни: міжнародний документ від 12.08.1949 № 995_154. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text
5. Петришин О. В. Правовий режим державного управління : навчальний посібник. К. : Юридична Україна, 2002. 336 с.
6. Піренков М. І. Теорія права та держави : навчальний посібник. Київ : Юридична Україна, 2006. 416 с.
7. Про оборону України: Закон України від 06.12.1991 № 1932-ХІІ URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text>
8. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>
9. Савчук Т. Воєнний стан: як це відбувалося в інших країнах. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/martial-law-around-globe/29621742.html>
10. Скрипка С. С. Правовий режим воєнного стану. Проблеми сучасної поліцейстики : тези доп. ІІІ наук.-практ. конф. (м. Вінниця, 11 трав. 2023 р.). МВС України, Харків. нац. ун-т внут. справ, Наук. парк «Наука та безпека». Вінниця : ХНУВС, 2023. С. 200–202.
11. Шишкін В. М. Надзвичайний стан в Україні: правові засади та практика застосування. Київ : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2013. 384 с.
12. Яковлев О. А. Категорія «правовий режим» у трудовому праві: постановка питання і підходи до його вирішення. *Право та інноваційне суспільство*. 2015. Вип. 1 (4). С. 158–161.

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Musayev Hafiz Maharram oghlu

TERRORISM AND ITS IMPACT ON INTERNATIONAL SECURITY..... 3

Чубата М. В.

ВИСВІТЛЕННЯ ІСТОРИКАМИ ТА ПРАВОНАВЦЯМИ ЕТАПІВ РОЗВИТКУ ФІНАНСОВОЇ СИСТЕМИ
І ГРОШОВОГО ОБІГУ ГЕТЬМАНЩИНИ: ВІД АВТОНОМІЇ ДО ПІДПОРЯДКУВАННЯ ЦАРАТУ..... 9

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

Гудима М. М., Гудима-Підвербецька М. М.

ТАЄМНИЦЯ НАРАДЧОЇ КІМНАТИ ЯК ГАРАНТІЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ СУДДІВ
ТА УМОВА ПРАВОСУДНОСТІ СУДОВОГО РІШЕННЯ: ПРАВОВІ ТА МОРАЛЬНІ АСПЕКТИ..... 16

Смолин Я. В.

ПИТАННЯ ГЕНЕЗИСУ ФІНАНСОВОГО ФАКТОРИНГУ..... 24

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

Поліщук Р. М.

РОЛЬ ГОСПОДАРСЬКОГО СУДУ ТА ДЕРЖАВНОГО ОРГАНУ З ПИТАНЬ БАНКРУТСТВА
ЯК РЕГУЛЯТОРІВ ЗАХИСТУ ПРИВАТНОГО ТА ПУБЛІЧНОГО ІНТЕРЕСІВ У ПРОЦЕДУРАХ
БАНКРУТСТВА ТОВАРИСТВ З ОБМЕЖЕНОЮ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЮ..... 35

Пустовіт О. Ю.

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА У СФЕРІ ЕКСПОРТУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОДУКЦІЇ
В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ..... 44

ТРУДОВЕ ПРАВО

Гринь Д. В.

«РОБОТА ВДОМА» ЯК ВАРІАНТ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БАЛАНСУ
МІЖ РОБОТОЮ ТА ОСОБИСТИМ ЖИТТЯМ ПРАЦІВНИКІВ..... 48

Пікуль В. П.

ПРОБЛЕМА РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНИМИ СЛУЖБОВЦЯМИ ПРАВА НА СТРАЙК..... 54

Чанишева Г. І.

ПРАВОВА ПРИРОДА АКТИВ СОЦІАЛЬНОГО ДІАЛОГУ 59

ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО

Соколенко О. Л., Ушаков Е. В.

РОЛЬ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ У РОЗСЛІДУВАННІ ФАКТІВ НЕЗАКОННОГО ВІДЧУЖЕННЯ
ЗЕМЕЛЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ..... 65

АДМІНІСТРАТИВНЕ ТА ФІНАНСОВЕ ПРАВО

Бабіч Р. В.

СПІВВІДНОШЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ТА ІНШИХ ВИДІВ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ
ЗА ПОРУШЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ЗАХИСТ ІНФОРМАЦІЇ
В ІНФОРМАЦІЙНИХ (АВТОМАТИЗОВАНИХ) СИСТЕМАХ..... 70

Бережна К. В.

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ У ЗАПОБІГАННІ БАНКРУТСТВА ПІДПРИЄМСТВ
В УКРАЇНІ..... 76

Галабурда Н. А.

ПРІОРИТЕТНІ ЗАВДАННЯ НЕЗАЛЕЖНИХ АНТИКОРУПЦІЙНИХ ІНСТИТУЦІЙ В УКРАЇНІ..... 80

Ганенко І. С.

ПРАВОВИЙ СТАТУС ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ В УМОВАХ ВОЄННОГО КОНФЛІКТУ..... 86

Долгополова М. О.

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ЕФЕКТИВНОСТІ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ
ПРОЦЕДУР БАНКРУТСТВА У СВІТІ..... 93

Євсюков Є. В.

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПОВНОВАЖЕНЬ ОРГАНІВ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ
В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: КОМПАРАТИВНИЙ АСПЕКТ..... 98

Коваленко А. В., Романов М. Ю. РОЛЬ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ В АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОМУ ЗАХИСТІ ПРАВ І СВОБОД ДИТИНИ.....	103
Кожевников А. Ю. ОСОБЛИВОСТІ СПРОЩЕНОГО ПОЗОВНОГО ПРОВАДЖЕННЯ ПРИ РОЗГЛЯДІ ПУБЛІЧНО-ПРАВОВИХ СПОРІВ АДМІНІСТРАТИВНИМИ СУДАМИ.....	110
Козін А. О. ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕЛЕГОВАНИХ ПОВНОВАЖЕНЬ ОРГАНАМИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ	116
Колпаков В. К., Курінний Є. В., Шарая А. А. КОНСТИТУЦІЙНІ ОСНОВИ ОХОРОНИ ДИТИНСТВА.....	123
Махия Д. В. ПРАВА ТА ОBOB'ЯЗКИ ПЛАТНИКІВ ПОДАТКІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	134
Петер Г. Г. КОСМІЧНИЙ ПРОСТІР ЯК СКЛАДОВА ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ ПОТРЕБУЄ АТМОСФЕРИ БЕЗПЕКИ ТА НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ.....	141
Романенко І. В. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЗАСТОСУВАННЯ ЗАХОДІВ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРИМУСУ В УМОВАХ ДІЇ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ.....	151
Серебро М. В. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВИКОРИСТАННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ В УКРАЇНІ.....	158
КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС	
Гетьман Є. С. ВИТОКИ ЕКОЛОГІЧНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У ПЕРІОД XI–XIV СТ.СТ.	165
Драган І. В. ДИНАМІКА ТА ПРОБЛЕМИ ЕВОЛЮЦІЇ ІНСТИТУТУ ПОКАРАННЯ В УМОВАХ СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ.....	174
Куликович А. Ю. ПОПЕРЕДЖЕННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, СКОЄНИХ РЕЛІГІЙНИМИ КУЛЬТАМИ, НА ПРИКЛАДІ ПОСЛІДОВНИКІВ ЛЮЦИФЕРІАНСТВА.....	182
Куций В. В. ВЗАЄМОДІЯ СУБ'ЄКТА РОЗСЛІДУВАННЯ ЗІ СПІВРОБІТНИКАМИ ОПЕРАТИВНИХ ТА ІНШИХ ПІДРОЗДІЛІВ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ РОЗСЛІДУВАННЯ НЕЗАКОННОГО ЗАЙНЯТТЯ РИБНИМ, ЗВІРИНИМ АБО ІНШИМ ВОДНИМ ДОБУВНИМ ПРОМИСЛОМ.....	187
Юрчишин П. В. КОНТРОЛЬ ЗА ВЧИНЕННЯМ ЗЛОЧИНУ: ЗАКОНОДАВЧЕ ВРЕГУЛЮВАННЯ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ЗДІЙСНЕННЯ.....	193
МІЖНАРОДНЕ ПРАВО ТА ПРАВО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ	
Стефанчишен Р. В. МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ВВЕДЕННЯ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ	198

CONTENTS

THEORY AND HISTORY OF STATE AND LAW

Musayev Hafiz Maharram oghlu

TERRORISM AND ITS IMPACT ON INTERNATIONAL SECURITY..... 3

Chubata M. V.

COVERAGE BY HISTORIANS AND LEGAL SCHOLARS OF THE STAGES OF DEVELOPMENT
OF THE FINANCIAL SYSTEM AND MONETARY CIRCULATION OF THE HETMANATE:
FROM AUTONOMY TO SUBORDINATION TO THE TSAR..... 9

CIVIL LAW AND PROCESS

Hudyma M. M., Hudyma-Pidverbetska M. M.

SECRECY OF THE DELIBERATION ROOM AS A GUARANTEE
OF JUDICIAL INDEPENDENCE AND A CONDITION FOR THE JUSTICE
OF A COURT DECISION: LEGAL AND MORAL ASPECTS..... 16

Smolyn Ya. V.

GENESIS OF FINANCIAL FACTORING..... 24

COMMERCIAL LAW AND PROCESS

Polishchuk R. M.

THE ROLE OF THE COMMERCIAL COURT AND THE STATE BANKRUPTCY AUTHORITY
AS REGULATORS OF THE PROTECTION OF PRIVATE AND PUBLIC INTERESTS
IN THE BANKRUPTCY PROCEDURES OF LIMITED LIABILITY COMPANIES..... 35

Pustovit O. Yu.

STATE POLICY IN THE FIELD OF EXPORT OF AGRICULTURAL PRODUCTS
UNDER THE CONDITIONS OF THE MARITAL STATE..... 44

LABOR LAW

Hryn D. V.

«WORKING FROM HOME» AS AN OPTION FOR ENSURING A BALANCE BETWEEN WORK
AND PERSONAL LIFE..... 48

Pikul V. P.

THE PROBLEM OF EXERCISING THE RIGHT TO STRIKE BY CIVIL SERVANTS..... 54

Chanysheva H. I

LEGAL NATURE OF ACTS OF SOCIAL DIALOGUE..... 59

ENVIRONMENTAL LAW

Sokolenko O. L., Ushakov E. V.

THE ROLE OF LAW ENFORCEMENT AGENCIES IN INVESTIGATING ILLEGAL ALIENATION
OF AGRICULTURAL LAND..... 65

ADMINISTRATIVE AND FINANCIAL LAW

Babich R. V.

THE RELATIONSHIP BETWEEN ADMINISTRATIVE AND OTHER TYPES OF LIABILITY
FOR VIOLATIONS OF INFORMATION PROTECTION LEGISLATION IN INFORMATION (AUTOMATED)
SYSTEMS..... 70

Berezhna K. V.

ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION IN THE PREVENTION
OF ENTERPRISE BANKRUPTCY IN UKRAINE..... 76

Halaburda N. A.

PRIORITY TASKS OF INDEPENDENT ANTI-CORRUPTION INSTITUTIONS IN UKRAINE..... 80

Hanenko I. S.

LEGAL STATUS OF PRISONERS OF WAR
IN THE CONDITIONS OF THE MILITARY CONFLICT..... 86

Dolhopolova M. O.

COMPARATIVE ANALYSIS OF THE EFFECTIVENESS
OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION OF BANKRUPTCY PROCEDURES
IN THE WORLD..... 93

Yevsiukov Ye. V. LEGAL REGULATION OF EXECUTIVE AUTHORITIES' POWERS UNDER MARTIAL LAW: COMPARATIVE ASPECT.....	98
Kovalenko A. V., Romanov M. Yu. CONCEPTS, FEATURES AND SEPARATE ASPECTS OF THE LEGAL REGULATION OF THE PROTECTION OF CHILDREN'S RIGHTS AND FREEDOMS.....	103
Kozhevnykov A. Yu. FEATURES OF SIMPLIFIED CLAIM PROCEEDINGS WHEN CONSIDERING PUBLIC LAW DISPUTES BY ADMINISTRATIVE COURTS.....	110
Kozin A. O. DEVELOPMENT TENDENCIES IN IMPLEMENTATION OF DELEGATED POWERS BY LOCAL GOVERNMENT BODIES.....	116
Kolpakov V. K., Kurinnyi Ye. V., Sharaia A. A. CONSTITUTIONAL FOUNDATIONS FOR THE PROTECTION OF CHILDHOOD.....	123
Makhynia D. V. RIGHTS AND OBLIGATIONS OF TAXPAYERS UNDER THE CONDITIONS OF MARTIAL LAW.....	134
Peter H. H. SPACE AS A COMPONENT OF GLOBALIZATION PROCESSES REQUIRES AN ATMOSPHERE OF SECURITY AND LEGAL REGULATION.....	141
Romanenko I. V. CURRENT ISSUES OF THE APPLICATION OF ADMINISTRATIVE COERCION MEASURES IN THE CONDITIONS OF THE LEGAL REGIME OF MARTIAL STATE.....	151
Srebro M. V. CURRENT ISSUES OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION OF THE USE OF INFORMATION TECHNOLOGIES IN UKRAINE.....	158
CRIMINAL LAW AND PROCESS	
Hetman Ye. S. THE ORIGINS OF ENVIRONMENTAL CRIME IN UKRAINIAN LANDS DURING THE 11TH–14TH CENTURIES.....	165
Drahan I. V. DYNAMICS AND PROBLEMS OF THE EVOLUTION OF THE PENALTIES INSTITUTE IN THE CONDITIONS OF SOCIAL DEVELOPMENT.....	174
Kulykovych A. Yu. PREVENTION OF CRIMINAL OFFENSES COMMITTED BY RELIGIOUS CULTS ON THE EXAMPLE OF LUCIFERIANISM FOLLOWERS.....	182
Kutsyi V. V. INTERACTION OF THE SUBJECT OF THE INVESTIGATION WITH EMPLOYEES OF OPERATIONAL AND OTHER UNITS AT THE INITIAL STAGE OF THE INVESTIGATION OF ILLEGAL EMPLOYMENT IN FISH, GAME OR OTHER WATER EXTRACTIVE FISHING.....	187
Yurchyshyn P. V. CONTROL OVER THE COMMISSION OF A CRIME: LEGISLATIVE REGULATION AND PRACTICAL ASPECTS OF IMPLEMENTATION.....	193
INTERNATIONAL LAW AND THE LAW OF THE EUROPEAN UNION	
Stefanchyshen R. V. INTERNATIONAL EXPERIENCE IN IMPLEMENTING THE LEGAL REGIME OF MARTIAL STATE.....	198

Наукове видання

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
ВІТЧИЗНЯНОЇ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ**

Науковий збірник

Випуск 3

Коректура – Н.В. Славогородська, Н.С. Ігнатова

Комп'ютерна верстка – А.О. Марєєва

Підписано до друку: 01.11.2024.

Формат 60×84/8.

Обл.-вид. арк. 20,25, ум. друк. арк. 24,18.

Папір офсетний. Цифровий друк.

Наклад 300 примірників. Замовлення № 1124/747.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»

65101, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1

Телефони: +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08

E-mail: mailbox@helvetica.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 7623 від 22.06.2022 р.